ژماره (١٥)
ساڵی چوارەم
ئازار ٢٠٠١
نەورۆزی ٢٧٠١

هەزار مێرد

وەرزە گۆڤارێکی زانستییە،
لە شوێنەوار و مێژوو و کەلەپووری کوردستان دەدوێت

وەزارەتی رۆشنبیری
حکومەتی هەرێمی کوردستان دەری دەکات

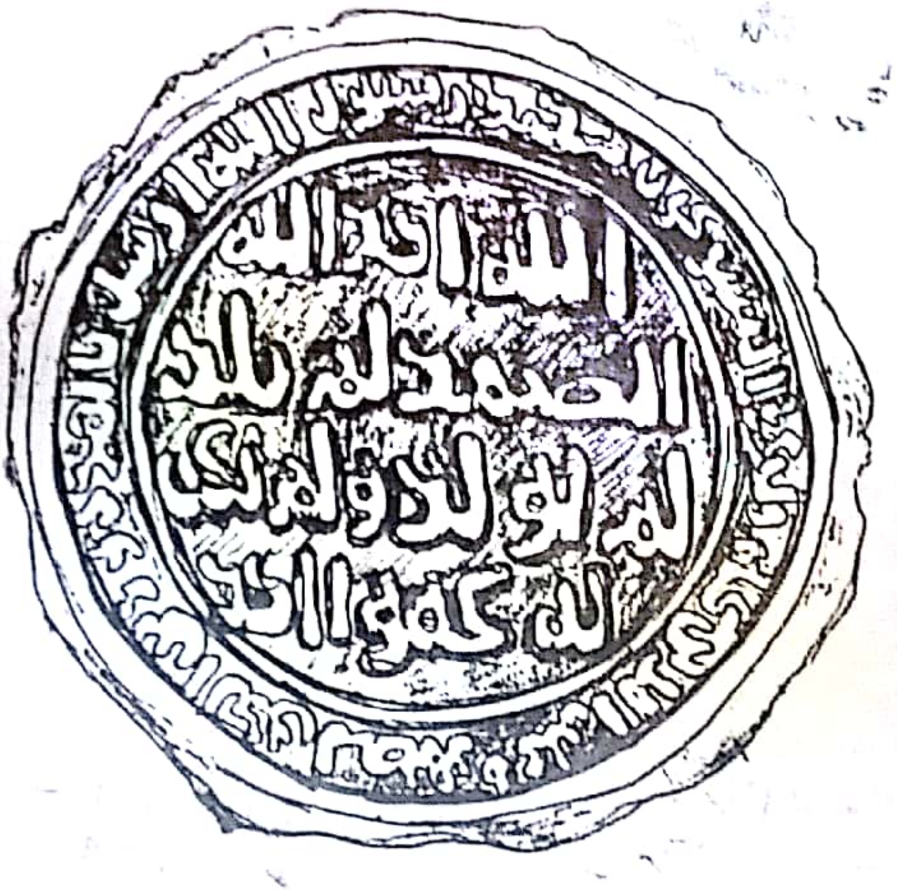

دراوێکی زیوی ئەمەوییە لە شوێنەواری بازیان دۆزراوەتەوە
لە شاری واسط سالی ٦٧ك لێدراوە، ئەمەش یەکێکە لە دراوە نایابەکانی جیهان

هەزار مێرد

ژمارە ١٥
ساڵی چوارەم
ئازاری ٢٠٠١
نەورۆزی ٢٧٠١

وەرزە گۆڤارێکی زانستییە
لەشوێنەوارو مێژوو و کەلەپووری کوردستان دەدوێت
وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان دەری دەکات

ژمارە ١٥
سالی چوارەم
ئازاری ٢٠٠١
نەورۆزی ٢٧٠١

هەزار مێرد

وەرزە گۆڤارێکی زانستییە
لەشوێنەوارو مێژوو و کەلەپووری کوردستان دەدوێت
وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان دەری دەکات

خاوەنی ئیمتیاز
وەزارەتی رۆشنبیری

سەرنووسەر
د. نەبەز مەجید ئەمین

سکرتێری نووسین
رافیدە عەبدوڵڵا قەرەداخی

دەستەی نووسەران
پەخشان عەبدوڵڵا محەمەد
وەفا خەلوق سەعید
هاشم حەمە عەبدوڵڵا
نەسرین خواکەرەم

راوێژکاران
د. کەمال عەلی
د. دلێر ئەحمەد

سەرپەرشتیاری زمانەوانی / حەسەن عەبدولکەریم
سەرپەرشتیاری گۆڤار / محەمەد عەبدولکەریم سۆڵەیی

ناونیشان: سلێمانی وەزارەتی رۆشنبیری / بەڕێوەبەرێتی گشتیی چاپ و بڵاوکردنەوە

پێرستی ناوەڕۆکی بەشی کوردی

ژمارە	ناونیشانی بابەت	نووسەر / وەرگێڕ	لاپەڕە
١	مێژووی هونەری بیناکاری و نەخش و نیگاری ناوچەی کەرکوك	ئەژی	٧
٢	سەرچاوە نووسراوەکانی ئاشووری و ئورارتیی	و. محمەمەد حەمە سالح تۆفیق	٦٠
٣	تۆفیق فیکرەت	سدیق سالح	٧٠
٤	بەڵگەنامەکانی ئینگلیز	سەلمان عەلی	١١٧
٥	شاری کۆیە	سەفین جەلال فەتحوڵلا	١٤٩
٦	گەرمی و ساردی و ڕووناکی لە مۆزەخانەکاندا	و. هاشم حەمە عەبدوڵلا	١٧٥
٧	سلێمانی لەجەنگی جیهانی دووەم دا	هێرش عەبدوڵلا حمە کەریم	١٨٥
٨	کوردەکانی تیرەی (باچوانلو)	و. حەسەن عەبدولکەریم	٢٠٢
٩	لە پەراوێزی ڕەخنەکانی کەمال نوری معروف دا	ئەژی	٢١١

بەرگی پێشەوە: پەرداخێکی خواردنەوە لە شێوەی شێرێکدا دروست کراوە لەگەڵ شمشێرێکی ئاڵتوون، ئەگەڕێتەوە بۆ سەدەی پێنجەم (پ.ز) لە پایتەختی میدیەکان (ئەکبەتانا) دۆزراونەتەوە. مۆزەخانەی میترۆپۆلیتان- نیوێۆرک.

بەرگی دواوە: پردی فەرهادئاباد، کوردستانی ئێران، سەردەمی سەلجوقیەکان.

نەخشە و دەرهێنانی هونەری بەرگ: ئاشنا عەبدوڵلا

کۆمپیوتەر: سەلام مارف

نەخشەسازی بابەتەکان: ئەهلە ڕۆکس

هەڵەبڕی: پرشنگ محەمەد خدر

چاپخانە: چاپخانەی تیشك

چاپی بەرگ: چاپخانەی سەرکەوتن

تیراژ: ٥٠٠ دانە

وتەی ژمارە

وەزیری ڕۆشنبیری

دوای نزیکەی دوومانگ لە دەست بەکاربوونمان لە پۆستی وەزارەتی ڕۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان، ئەوا ژمارەیەکی تری گۆڤاری (هەزار مێرد) دەکەوێتە بەر دیدەی خوێنەران، لە دوای (١٤) ژمارە (هەزار مێرد)وەك گۆڤارێکی زانستی، کلتوری، تایبەت بەزانستی شوێنەوارناسیو کەلەپوورو مێژووی کورد، پێویستی بەپێناساندنو ریکلام کردن نییە، چونکە ئەم گۆڤارە، بەهەوڵو کۆششی شارەزاو دڵسۆزانی شوێنەوارو دیرۆکی کورد، توانی جێگایەکی شیاو لە کاروانی ڕۆژنامە گەری کوردیدا بۆ خۆی بکاتەوە، ئەگەر چی هەموو ژمارەکانی (هەزار مێرد) یەك ئاستیان نییەو هەست بەبەرزی و نزمی ئاستی گۆڤارەکە دەکرێ، بەڵام هەڵسەنگاندنە گشتییەکەو بە پێی ڕاو بۆچوونی ژمارەیەکی زۆری تایبەتمەندەکانی ئەم بوارە، لەبەرژەوەندی گۆڤارەکەدایە، سەرەڕای ئەوەش، ئێمە لەهەوڵی ئەوەداین هەنگاو هەنگاو ئەم گۆڤارە بەرەو پێش بەرین، وەلەم دەرفەتەداو بۆ ئەم مەبەستە جارێکیتر داخوازی لە نووسەرو لێکۆڵەرەوانی بواری شوێنەوارو مێژوو دەکەین، کەئەم گۆڤارە بە گۆڤاری خۆیانی بزانن و لەبەرهەمە بەپێزەکانیان بێبەشی نەکەن.

لە میانی وتەی ئەم ژمارەیەی (هەزار مێرد)دا، پێم باشە ئاماژە بەیەکێ لە گرفتە هەرە گەورەکانی، کارکردن لەبواری شوێنەواردا بکەم، ئەویش نزمی ئاستی هوشیاری شوێنەوارناسییە یان بەئاشکراتر، درك نەکردن بە گرنگیو بەهای شوێنەوارە، نەك تەنها لەلایەن خەڵکەوە بەگشتی بەڵکو لەلایەن هەندێك، ئەگەر زۆریش نەبن کەم نین لەڕۆشنبیرانمان ئەمەش پەنجەرەی سەیرکردنی شوێنەوار لە ڕوانگەی بەرژەوەندی مادیەوە بەکراوەیی بەجێ هێشتووەو پرۆسەی ئەنفالکردنی شوێنەوارەکانمان، ئەگەر لەکەم بوونیشدا بێت بەڵام بەداخەوە لەلایەن کەسانێك بەناو کوردو بەکردەوە ئەنفالچی تائێستا بەردەوامە،

پێمان وایە ئەمەش ئەگەر زیانی گیانیشی لە گەڵدا نەبێت، بەهیچ شێوەیەك لەزیانەکانی ئەنفالە بەدناوەکانی ڕژێم، کەمتر نییە، لەگەڵ ئەمەشدا زۆرن، ئەوانەی کەدڵسۆزو وڵات پارێزن‌و بەهەستێکی نەتەوایەتی بەرزەوە، بەرەڤانی دیرۆك‌و شوێنەوارەکانی باو باپیرانمان دەکەن‌و دوایین ئەم چالاکیانە، دەست بەسەرا گرتنی برێکی زۆری شوێنەواری بەنرخی ناوچەی شارەزورو دەستگیرو دادگایی کردنی تاوانباران بوو، لەلایەن ئاسایشی سلێمانیەوە *، لێرەشدا دووبارە داوا لەخەڵکی دڵسۆزی کوردستان‌و دامودەزگاکانی حکومی‌و حزبی بەتایبەتی دەزگاکانی وەزارەتی ناوخۆ دەکەین کەهیچ درێغی نەکەن‌و هەموو تواناکانیان بەگەڕ بخەن بۆ ئەوەی ڕێگە لەم دیاردە دزێوە بگرێ و ڕابردوومان بپارێز ین.

لە کۆتاییدا، لەدوای چاکسازیەکی زۆرو نوێکردنەوەی شێوازی نمایشکردنی شوێنەوارەکان، مژدەی کردنەوەی دەرگاکانی مۆزەخانەی سلێمانی، لە ئایندەیەکی نزیکدا دەدەینە کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان‌و لەهەمان کاتدا هۆڵی (گەلەری مۆزەخانە) بۆ نمایشکردنی پێشانگەی هونەرمەندانی شێوەکاری‌و پەیکەرتاشی پێشوازی لەبەرهەمە هونەرییەکان دەکات.

* ڕۆژنامەی هەرێمی کوردستان ، ژمارە ٣٦٥ ی ڕۆژی ٢٠٠١/٣/٢٠

مێژووی هونەری بیناکاری و نەخش و نیگاری ناوچەی کەرکوک

(سەردەمی عوسمانی‌یەکان)

نووسینی : نەژی

" دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتایی سەدەی سیانزەهەمی زاینیدا دروست بوو. کە عێراق داگیر نەکرا تا لە کاتی سوڵتان سلێمانی قانونی نەبێت لە ساڵی (١٥٣٤) ی زایینی، لە دوای زیاتر لە دوو سەدە لە دوای دروست بوونیدا. وە لەم ماوەیە دوورو درێژەدا ئەم دەوڵەتە تێپەڕ بوو بە جۆرەها تاقی کردنەوەی ئایینی و نا ئایینی، کە ئەمە وای لێ کرد ببێتە خاوەن شێوەیەکی تایبەتی ، کە جیاواز لە دەوڵەتە کۆنەکان و تازەکان[1].

" لە سەدەی شانزەهەمدا ، بەربەرەکانی‌یەکی گەورە ڕووی‌دا لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی‌یەکاندا، کە تا بڵێیت لە بەهێزی و گوو ڕدا بوو ، کە هەر دووکیان بەرەو ڕوو بوونەوە لە دەشتی (چاڵدێران) لە ساڵی (٩٢٠-١٥١٤) ی زایینی، وە بەرهەمی ئەم شەڕە بووە سەرکەوتنی سوڵتان (سەلیمی یەکەم) (١٥١٢--١٥٢٠) ی زایینی ، بەشای سەفەوی (شا ئیسماعیل) دا کە کار گەیشتە ئەوەی ، ژیان و داگیر کردنی (تەبرێز) پایتەختی دەوڵەتی سەفەوی لە دەست بدات، بەڵام عوسمانی‌یەکان دەسەڵاتیان فراوان بوو بەسەر ناوچەی (جەزیرە) و موسڵ) لە دوایدا..

بەهۆی دەسەڵاتی عوسمانی‌یەکان لەسەر سەرووی عێراق توانییان دڵنیا بن لە سنووری ڕۆژهەڵاتیان لە ترسی سەفەوی"[2].

"بەدرێژایی چەند سەدەیەک دەوڵەتی عوسمانی ئیمپراتۆری‌یەتیکی هێجگار فراوانی پێک هێنا، وەک لە ڕۆژهەڵاتدا، وەهاش لە ڕۆژئاوادا چەندان ناوچەو میللەتانی خستە ژێر سایەی خۆیەوە ، لە مەشدا تاقە دەوڵەتی ئیسلامە ئەمەی لە دەست هاتبێت[3].

ئیمپراتۆریەتی عوسمانی زۆر فراوان بوو. لەوە گەلێک زیاتر بوو میللەتێکی کەم ژمارەو دواکەوتووی وەک تورک جڵەوی بگرێت و سەرکەوتوانەو هوشیارانە بەڕێوەی ببات..."[4]

بەڵام ناوچەی کەرکوک یەکێک بوو لەناوچەکانی کوردستان کە کەوتە بەر شاڵاوی بەربەرەکانی (عوسمانی) و (سەفەوی) و (مەمالیک) کە لەگەڵ خۆیدا گەلێک ئاژاوەو گێچەڵ و کاولکاری بۆ ئەو ناوچەیە هێنا.

" لە ساڵی (١٧٣٢) دا (نادر شاە) هەوڵیدا بۆ هەستان بۆ گرتنی کەرکوك .. بۆیە کەوتە دابەشکردنی سوپاکەی ، چونکە لە باوەڕی ئەودا نەبوو، کە سەرووی عێراق بەربەرەکانی بکەن، بۆ یە بەشێك لە سووپاکەی نارد بۆ گرتنی (قەلا)ی کەرکوك بە سەرکردایەتی (نەرگز خان) ، لەوێشەوە بۆ داگیر کردنی (موسڵ) ، کە ژمارەیان هەشت هەوار شەڕکەر بووە، وە لەو گوندانەی کە لایان دا بووە هۆی بڵاوبوونەوەی بەد ڕەوشتی ، بەڵام نەیان توانی قەڵای کەرکوك داگیر بکەن.

بەڵام (تەهما سب) لە شەوی ١٦ی کانونی یەکەمدا هاتە ناو کەرکوکەوە، وە ژمارەیەکی زۆری خەڵك بە دیل گرت، بەڵام ئومێدی نەما لە داگیرکردنی (قەلا) ، بۆیە بەرەو گەڕەکی (قۆریە) ڕۆیی، بە زەبری شمشێر هەموو ماڵەکانیان ڕووخاندو بەرەو گوندی (بەشیر) بەڕێکەوتن.

ئینجا (نادر شاە) بە هێزەکەیەوە بەرەو قەلا ڕۆیی‌و بە دەوریدا شوورەو بورجی دروست کرد بۆ تۆپەکانیان، تا هەوڵی گرتنی قەلا بدات، وە شەڕ چەند ڕۆژێکی خایاند، بەڵام لە دوایدا چۆکی داداو قەڵای بۆ داگیر نەکراو بەرەو هەولێر کەوتە ڕێگا...[٥]

بۆیە هیچ بە سەیر نازانرێت کە ناوچەی کەرکوك هەردەم حیسابێکی ووردی بۆ کراوەو لە تەرازووی سیاسی نێوان عوسمانی و سەفەوی‌یەکاندا، سەنگێکی تایبەتی هەبووە، چ لەوەی شوێنێکی ستراتیژی بەناوبانگی ناوچەکەو دەورو بەری بووە.

"هەر لەبەر ئەم گرنگی‌یە بووە کە دەوڵەتی عوسمانی‌یەکان بەرژەوەندی بەپێزیان هەبووە لە عێراقدا، بۆیە چمکی (مزهب) یان کردۆتە بنکەی داگیرکرنەکانیان[٦]" وەهەردەم ئایینەکەیان کردۆتە دەسکەلایەك بۆ جێبەجێ کردنی سیاسەتی بە توورك کردن کە ئەمە لەناوچەی کەرکوکدا زۆر بە ڕوونی ڕەنگی داوەتەوە...

ئەوەی کە لێرەدا مەبەستمە چوونە ناو باسێکی گرنگە کە ئەویش مێژووی هونەری بیناکاری‌و نەخش‌و نێگاری ناوچەی کەرکوکە لەسەردەمی عوسمانی‌یەکاندا، هەوڵدان بۆ نیشان دانی ڕوویەکی گرنگی ئەو سەردەمەی عوسمانی‌یەکان.

هەر لەبەر ئەو بەربەرەکانی‌یەی نێوان عوسمانی و لایەنەکانی تر ، بۆیە بەشێکی گرنگی هونەری بیناکاری پێش عوسمانی‌یەکان کەوتە بەر کاولکاری و ڕووخاندن، یان فەوتانی بنەما جوانکاری‌یەکانی ئەو هونەرە.

بۆ نموونە ئەگەر سەیری قەلای کەرکوك بکەین ، کەوتە بەر شالاوی هێزەکان و کاولکراو ، لایەنە بیناکاری و نەخش‌و نیگارەکانی بەر فەوتاندن کەوتووە.

"ڕژێمی باج گری، لە دەوڵەتی عوسمانیدا بەرەی سەدەها ساڵانی ناتەواوی و کەم‌و

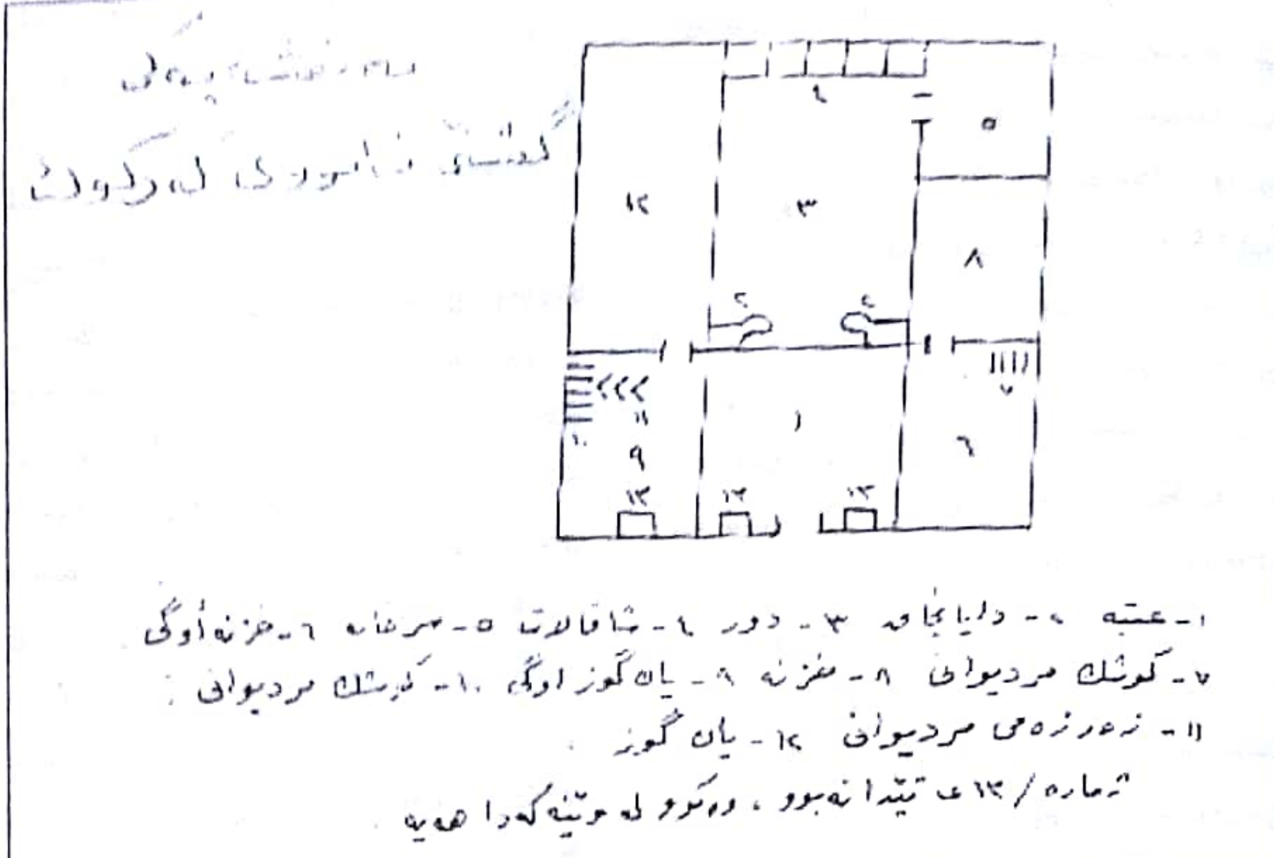

کوری ڕژێمێکی کۆمەڵایەتی و ئابووری‌و چینایەتی بوو، ئەنجامی سەدەها ئەو فەرمانانە بوو کە سوڵتانەکان بۆ سوودی خۆیان و دەست و پێوەندەکانیان و کار بەدەستە چڵێسەکانی دەورو بەریان دەریان ئەکردوو بە ئارەزووی خۆیان هێندەی تریان ئەنایە سەری [7].... جا ئیتر شتێکی سەیر نەبوو ئەو ناوچانەی، کە جاران ئاوەدان بوون یەك بەدوای یەکدا وێران ئەبوون. خێزانی مستەر (ریچ)ی کونسوڵی بەریتانیا لە بەغدا، لە گەشتەکەیان بە کوردستاندا ئەنووسێت:- "ئەم لاو ئەو لای دەشتی کفری‌یەوە، هەر شوێنێکیان هەڵ دەکەنی، هەمووی ئێسك‌و کەل‌و پەل بوو، وا دیارە لە ڕۆژانی خۆیدا کەسانی زۆر لەم ناوچەیەدا ژیابن کەچی ئەمڕۆ تاك‌و تەرا، جوتیاری هیلاك و پەك کەوتە بەدی ئەکرێ‌و بە داسێکی کۆن‌و ڕزیو گژو گیا ئەبڕێ.. [8]

... ئەمانە هەموویان پێکەوە ئەبوونە هۆی دوواکەوتنی دۆخی ئابووری‌و دارایی کوردستان و میللەتی کورد . لەبەر ئەوە سەیر نی‌یە ئەگەر یەکێك لە بەگە کوردەکان بە (ریچ) بڵێ:- بۆچی خانوو دروست بکەم کە نازانم تا سبەینێ بۆم دەمێنێتەوە، زەوی بۆ

بکێڵم ، کە نازانم کێ بەرەکەی دەخوات. ئەم دۆخە شڕو دا ڕزاوەی میرنشینی بابان بەشێك بوو لە دۆخە پەرێشان بووەکەی گشت کوردستانی عوسمانی و سەراپا ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی [٩].

هیچ بە سەیر نازانرێت کە گەلێك شوێنی وەکو (کفری) و (ئالتون کۆپری)، تووشیڕووخاندن و کاولکاری بووبێت، و ئەو ئاوەدانییەی بە خۆیەوە نەدیتبێت، کە ئەمیش دیاردەی لایەنێکی گرنگی فەوتاندنی زۆری تەرزی بیناکاری و نەخش و نیگاری بیناکاری ئەو سەردەمانەو ئەوەی لەوەو پاشی.

لێرە بە دواوە هەوڵدەدەم وەسپێکی هونەری بیناکاری و نەخش و نیگاری عوسمانی بکەمو ئینجا هەوڵی باسکردنی ئەو شوێنە ئاوەدانانە بدەم، کە لەو سەردەمەدا دەستی بیناسازی عوسمانی پێوە دیارە، وەکو قشڵەی کەرکوك ، سەرای ، پردی ئاڵتون کۆپری ، پردە بەردینە، بازاڕی قەیسەری، قوتابخانەکان، قەڵای شێروانە، کڵێسەی کاتدرایی (ام الاحزان) ، مزگەوتی قشڵە، مزگەوتی حەسەن پاکێ، مزگەوتی عوریان، دەرگای ڕۆژهەڵاتی قەڵا، دەرگای (بیری قزلر) ، مزگەوتی ئیمام قاسم، قوتابخانەی شاە غازی ، قوتابخانەی سەرای ، قوتابخانەی خانقا، مەیدان ، ئەیوب پاشا، سەهرانی ، خانوی تەیفور ، خانونی ، ١٤٦ خانوی علی ئاغا، خانوی میکاییل.

هەروەها هەوڵ دەدەم کەشی بابەتەکانی نەخش و نیگاری ڕووەکی و گیانداری ، ئەندازەیی، و نووسراوی ، کە لە چوار شێوەی کە ڕەستەی بەکار هێنراوی وەکو گەچ و شووشەو مەڕ مەڕ و دارو بەرد..

ئەگەر سەرنج بدەین لەو تەرزی بیناکاریانەی ماوەی عوسمانییەکان، دەبینین لە چوار چێوەی پێویستییە گرنگەکان ، سەریان هەڵداوەو لەو قاوغە نەچۆتە دەرەوە، ئەوەی کە لە باری بەڕێوەبەری و سیاسییەوە گرنگ بوو بێت، بنیات نراوە، تا لە خزمەتی ئەو لایەنەدا بوو بێت، بۆ نموونە دروست کردنی قشڵەو پردو سەرای و شوورەی دەوری قەڵا، بەڵگەی ئەو ڕاستییانەیە کە تەرزی بیناکاری و نەخش و نیگاری چەسپاوی ، کۆمەڵێك هۆی کارگێڕی سیاسی بووبێت..

"ئەو کارانەی کە سوڵتانە عوسمانییەکان بۆمانیان بەجێ هێشتووە لە (عێراق) ، ئەوە بەدەردەخەن ، کە سروشتی باوەڕیان دەربارەی شار بەو جۆرە بووە، کە شار بریتییە لە مۆڵگە یان قەڵایەکە ، کاری سەرەکی ئەو ئاقارە ئەوەیە کە پارێزگاری زەوییەکانی سەر بە سوڵتان دەکات، بۆ کۆکردنەوەی باج لەو زەوییانەو ناردنیان بۆدەسەڵاتی سەرەکی لە پایتەخت [١٠].

ئەوەی بەناوبانگە لە بوونی شار لە سەردەمی عوسمانییەکان، بە تایبەتی لە کاتی مەمالیکەکاندا، بریتییە لە چەند تایبەت مەندییەکی ڕوون کە هەڵگری پێویستی ئەو ژینگەیە دەدات لە ڕووی سەربازی و کۆمەڵایەتی و ئابووری، وە ڕوانگەی عوسمانی بۆ نەخشە کێشانی شار ئەوە بووە کە لەسەر بنەڕەتی سەربازی بەرگری بووە، هەر بۆیە ئەوە ڕەنگی داوەتەوە لە نەخشەکێشانی شورەو قەڵاو بازاڕو سەرای و خانووبەرەی گشتی..."[11]

"عێراق لە ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی (مەمالیك) دا ، (١٧٤٨-١٨٣١) ، دەوڵەتێکی نیوە سەرەبەخۆ بووە لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی ، وە بەغداد پایتەختی هەموو وڵات بووە، وە ماوەی مەمالیك دادەنرێت بە سەردەمێکی ئاسوودەو ئارام، ئەگەر بەشێوەیەکی گشتی سەیر بکرێت ، وە ئەمەی وای کرد فەرمانڕەواکانیان بایەخ بدەن بە ئاوەدان کردن و دروست کردنی مزگەوت و قوتابخانەو بایەخ دان بە بووژاندنەوەی ڕۆشنبیری و زانست و پارێزگاری ئاسایش"[12]

"لە ماوەی فەرمانڕەوایی مەدحەت پاشا (١٨٦٩-١٨٧٢) ، دا کە هەستا بە کۆمەڵێك کارو باری کارگێڕی گشتی و دروست کردنی ژمارەیەکی زۆر بیناکاری ئایینی و شارستانی و پەیمانگەی زانستی.

ئەوەی بەناوبانگە لە سەدەی حەڤدەهەم و شانزەهەم بە دروست کردنی کۆمەڵێك خانی گەورەی جۆر بە جۆر"[13]

"هەندێك لە فەرمانڕەوایییەکانی کە لە دوای (مەدحەت پاشا) کاروباری وڵاتیان گرتە دەست، هەستان بە هەندێك چاك کاریو دروست کردنی کۆمەڵێك بیناکاری ئایینی، لە ساڵی (١٨٧٤) دەست کرا بە دروست کردنی خانوی قشلە، وە دروست کردنی پردەکەی سەرخاسە لە ساڵی (١٢٩٢ك- ١٨٧٥ز).."[14]

"لەدوای بڵاوبوونەوەی عوسمانییەکان بۆ ئەو ناوچانەی کە داگیریان کرد، هەستان بە گواستنەوەی تەرزی بیناکاری تورکی عوسمانی لە ئاقارەکانی ناوچە ئیسلامییەکان، بۆیە هەستان بە هێنان و بردنی کارمەند و هونەرمەندو بەناو نەخش کار بە هەموو پارچەکانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا.

بۆیە دەبینین لە سەرەتادا کە بیناکاری ئایینی عوسمانی ئەڵقەی پێکەوە بەستنی گواستنەوەی تەرزی بیناکاری سەلجوقی بۆ تەرزی بیناکاری عوسمانی ."[15]

"یەکێك لە بیناکارییەکانی تەرزی تورکی خانە، کە ئەمەیان لەسەر ڕێڕەوی شێوازی سەلجوقی نەڕۆیشتووە، بەڵکو گۆڕانە لە خانی پاشایانەوە، بریتییە لە حەوشەیەکی گەورە وە دەورە دراوە بە ڕاڕەوی کۆڵەکە دراو، پێك هاتووە لە هۆڵی زۆر لە چەند چینێکدا ، کە

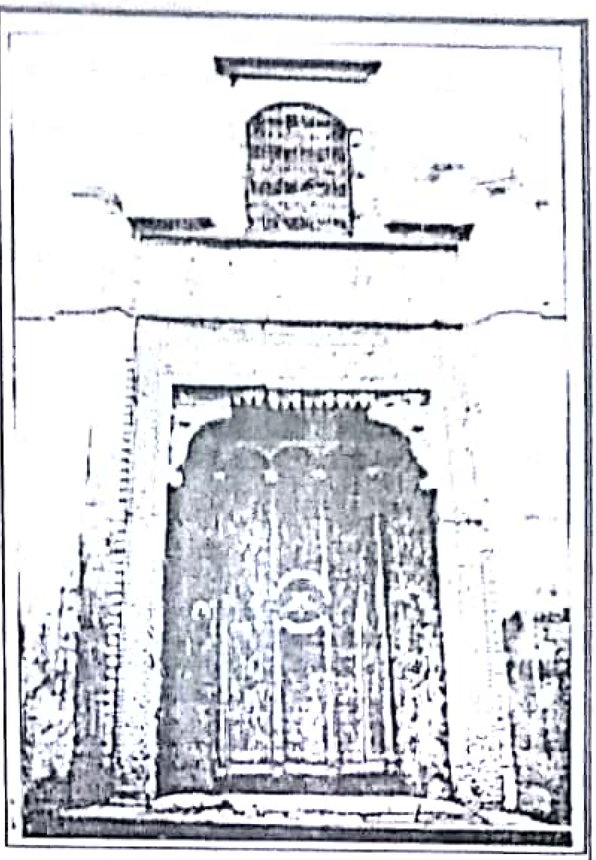

٥ ـ زخرفة ذات شكل هندسي وشعاع شمسي في أحد المداخل

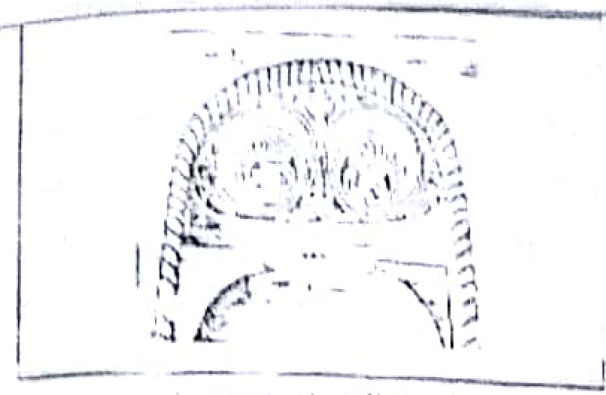

[illegible]

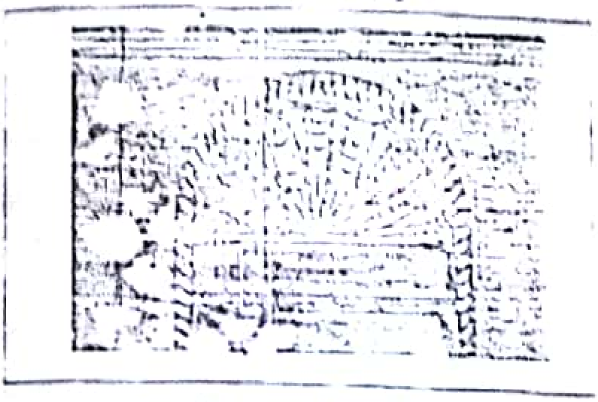

[illegible]

[illegible]

٤ ـ زخرفة تزين واجهة [illegible]

مۆڵـەکانی چینـی یەکـەم بـۆ ئازووقـەو گیاندارانە ، بەڵام مۆڵەکانی چینی سەرەوە بۆ دانیشتنە..."(١٦)، (لەکاتی پێویست دێمە سەر هونـەری بیناکـاری خانـەکانی کـەرکوك و بەراووردێکی ئەم هونەرە دەکەم).

"ئەگەر سەرنج بدەی لە نەخش و نیگاری بیناکـاری عوسمـانی بەشـێوەیەکی گشـتی، ئـەوەت بـۆ دەردەکـەوێت، لێبوونەوەیـە. تـا رادەیەکی چاك لە نەخش و نیگاری بیناکاری سەلجوقی ، بـەڵام گۆڕانـی پێشـکەوتنی تێدا زۆر ڕوونە، دەبینین ڕووی بیناکاری عوسمانی ، ئەو بایەخـەی نییە کە لە تـەرزی نـەخش و نیگـاری سـەلجوقی دا هـەبووە، هـەروەکو کەمکردنی نەخشی هـەڵتوقی و (تجـاویف) وە عوسمانییەکان هەستان بە بەکارهێنانی مەڕ مـەڕ لـە دروسـت کردنـی بـانگۆو تـاقی دیوارەکان، لە پێش ئـەواندا بـە دار دروست دەکـرا، وە بایـەخ دان بـە نـەخش و نیگـاری گـەچی زۆر ڕوون بـووە، لـە تـەرزی بیناکـاری عوسمانی .

تازەکردنەوەیـەکی گـەورە لـە تـەرزی نـەخش و نیگـاری بیناکـاری بـەکارهێنانی (قاشانی)یە، بووە بزر بوونـی (فوسیفەسا)ی خەزەقی کە لە تەرزی بیناکـاری سـەلجوقی و بەکارهێنانی ئەسـتێرەی تاشـانی بە ڕەنگـی شینی و وێنەی ئاڵتونی و پارچـەی قاشـانی ڕەنگاو ڕەنگ جێگەی گرتەوە.

دیاردەیـەکی تریـش ئەوەیـە کـارتێکردنی تـەرزی بیناکـاری ئـەورووپی بەسـەر تـەرزی بیناکـاری عوسمانییـەوە ڕوونـە ، وەکـو کارتێکردنی تـەرزی (بـاروك) لـە چەمانـەوەی بنمیچەکاندا.." (١٧)

نەخش و نیگاری ڕووەکی

بەو جۆرە نـەخش و نیگارانە دەڵێن کە لـە کاتی وێنەکێشانیدا بایـەخ دەدات بە بابـەتی ڕووەکی و پارچەکانی وەکو لق و گەڵا و گوڵ و بەرە جۆر بە جۆرەکانی و بە جۆرەها شێوەو وێنە، ئینجا یان بەوەی کە هەیە لە سروشت یان بە گۆڕینی ئەویش بە بەکارهێنانی هێمای جـۆر بـە جـۆر ، کـە دوور لـە سروشـتی بنەڕەتییەکەی....

نـەخش و نیگـاری ڕووەکـی تـازە نییـە لەسـەر هونـەری ئیسـلامی کـە میللەتـەکانی پێش ئیسلام زانیویانە، بە تایبەتی هونـەری ئەغریقی و هیلینی و ساسانی ، بەڵام هەندێك نەخشـی ڕووەکـی ئیسـلامی سـیفەتێکی ئەندازەیی هەیە..

نەخشی ڕووەکـی لـە سـەرەتادا، بەشێکی گرنگـی هونـەری ئیسـلامی بـووە، بـەڵام کـە وێنەی کێشراوە لەسەر شێوەیەکی گۆڕاو لـە سروشت ئەویش لە ژێر کارتێکردنی ئیسلام بـووە، هـەندێك شـێوەی نەخشـی ڕووەکـی، بەناوبانگ بـووە لـە هونـەرە کۆنـەکاندا، وەکـو گەڵای مێو ؛ کە لە مێژووی هونەری ئیسلامیدا ڕابردوویەکی دوورو درێژی هەیە.

یەکێك لە تایبەت مەندی یەکانی نەخشی ڕووەکی، ئەوەیە کە شێوەکانی هاوتایی یەو تووخمەکانی هاوبەرامبەر، و پێکهاتەکانی بەناو یەکتری دا چووە..

ئەوەی کە بەرچاو دەکەوێت لە تەرزی بیناکاری عوسمانی کە بەناوبانگە، نەخشە ڕووەکی یەکانی بە گۆڕینی ئەو شوێنیەی کە لە سروشت هەبووە، کە ئەمە تایبەت مەندی یەکی تەرزی عوسمانی یە، وەگرنگترین ئەو ڕووەکانە، گوڵە گەنم ، مرۆر، مێخەك، گوڵ، هەنار، وە ڕێکخستنی لە هەندێك کاتدا دەوەستێتە سەر پێویستی یەکانی دروست کردنی تاڕادەیەکی گەورە. (١٧)

یەکێك لەو نەخشی ڕوەکی یانە، نەخشە لەسەر مەرمەڕ، ئەوەی لەم جۆرە نەخشەدا بەناوبانگە، هاوجۆری گەورەو بایەخی وورد لە نەخشاندنی ماڵەکان، وە دیاریترین جۆری مەرمەڕی بەکارهێنراو لەکاری نەخشەکاندا جۆری، کە بەلای شینەوە دەڕوات، ئەویش زۆری بەکارهێنانی یەتی لەلایەن خەڵکەوە ، ئەویش بەوەی لەناوچەی کوردستاندا زۆرەو ، ئەوەی گرنگە کە لە ناوچەی موسڵەوە هاتۆتە هەولێرو کەرکوك .. ئەوەی دەبینین لەم نەخشانەدا کە نەخش، کراوە بە لقی ڕووەکی کە لەنێوان جۆرەها لقدایە، هەروەکو ئەوەی لە خانوی (علی ئاغا)و (میکاییل) دا هەیە لە کەرکوك .

هەروەها نەخشی ڕووەکی هەیە لەسەر گەچ:- چونکە لەبەر ئەوەی گەچ کەرەستەیەکی گرنگە بۆیە زیاتر ئەمە بەکار دەهێنرێت، کە بەناوبانگە بە ووردی و جوانکارێتی، کاری لێ دەکرێت لەناو یەکەیا، یان لە شریتدا، کە کارمەندی لێ هاتوو کاری لێ دەکات.

دەتوانین ئەم نەخشانە بکەینە دوو بەشەوە، کە بەشێکی نەخشی دیاری هەیە، وە بەشێکی تری ڕەنگاورەنگە ، کە بەشی دووەم زیاتر بەناوبانگە، بە تایبەتی لەناوچەی کوردستان ، کە زیاتر بنیمیچی هەیوانەکانی پێ دەڕازێتەوە. یان دیوارەکانی بە چەند نەخشێك ڕەنگ دەکرێت، وەکو لقی ڕووەکی بەناویەکدا چوو، وە بەکارهێنانی ڕەنگەکان بە ووردی و ڕێکوپێکی، وە لە ناویدا گەڵای بچووك.. بچووك دەردەچێت هەروەکو خانوی)علی ئاغا) و (میکاییل).

کەرکوك دادەنرێت بە یەك لەو ناوچانەی کە زیاتر کەوتۆتە ژێر کارتێکردنی ، شێوازەکانی هونەری سەردەمی عوسمانی یەکان.

هەموو ئەو نەخشانەی کە لە ماڵەکانی پێشوو باسمان کرد ، دروست کراوە بە چەند ڕەنگێك لەسەر بنمیچێکی لووس، کە دیاریترینیان، درەختی سەرووی گۆڕاو لە سروشت، درەختی سوێنە ڕمی، دەفری میوە، بێجگە لە لقی درەختی جۆر بە جۆر ، کە بە

١١ـ الزخرفة المستخدمة في تزيين الغرفة التراثية

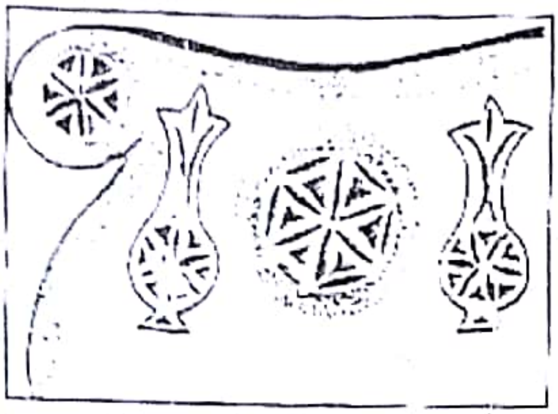

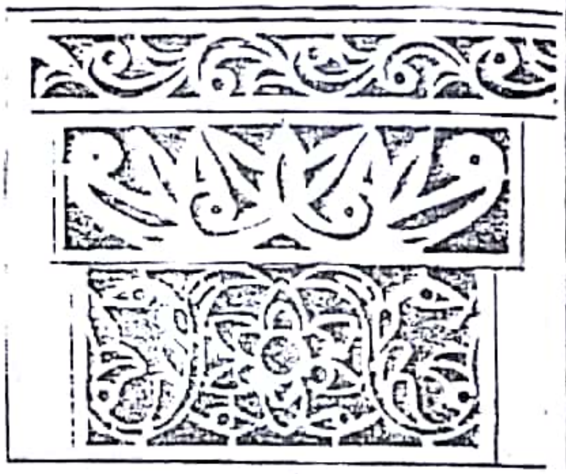

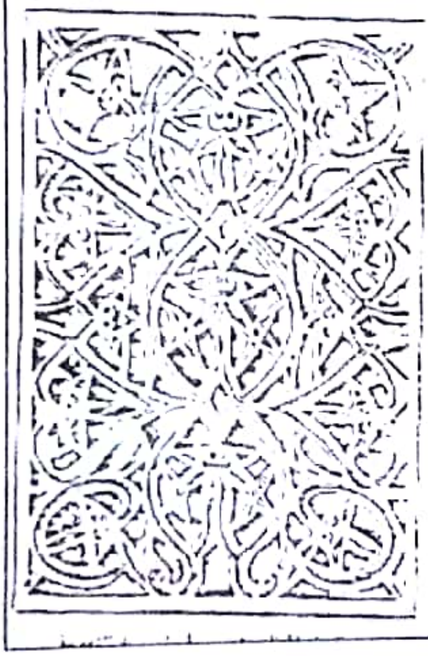

شێوەیەکی جیاواز دەیبینین، ئەمە بەڵگەی بەتوانای هونەرمەندە بۆ نەخشاندنی بە شێوەیەکی هونەری وورد.

نەخشی رووەکەی لەسەر خشتیش، یەکێکە لەو نەخشانەی کە زۆر بەکار دەهێنرێت لە نەخشاندنی خانووەکاندا، چونکە دادەنرێت بە کەرەستەیەکی سەرەکی لە بیناکاری و نەخش و نیگاردا، کە زۆر ئاسانە کەرت کردنی و پاککردنەوەو نەخشان بەرەگەزەکانی نەخش و نیگار، هەروەها نەرمی و دەستە مۆیی لە ژێر ئارەزووی بیناکاردا، ئەویش بە دامەزراندنی دژوارترین پێکەوەنانەوە، وە سووکی و بەتاڵی یەکێکە لە تایبەت مەندی بەکارهێنانی خشتی سوورەوە کراو بۆ دیاری کردنی جوانکاری خانووەکە....

دار دادەنرێت بە کەرەستەیەکی گرنگی بیناکاری و نەخش و نیگار، وە ماڵ زۆرترین شوێنە بۆ بەکار هێنانی دار، بە تایبەتی لە کاری رووی ناوەوەی شووشە رێژی کە جۆرەها نەخش و نیگاری هەیە، بێجگە لە بەکارهێنانی دەرگاو پەنجەرەو بنمیچ.

هەرچەندە کە دار کەرەستەیەکی کەمە بەڵام تایبەت مەندی یەکی گرنگی سەردەمی عوسمانی یەکانە.

دار بەکار دەهێنرێت لە نەخشی رووەکی دا لە دەستەی شریتێکی دەورەدراو بە دیواری ژێرەوەی بنمیچ، یان دەورە دراوە بە بنمیچەکە، دابەشکراوەتە سەر سێ لاکێشەیی، کە نەخشەکانی گوڵی بچووک.. بچووکە بەشێوەو رەنگی جۆر بە جۆر.

دەرگای دۆلابەکان رازاوەتەوە بە لاکێشەیی، کە کۆتاییان هاتووە لە بەشی سەرەوەو خوارەوە بە گەڵای سێ لایی، هەروەکو ئەوەی لە هەریەکە لە هەولێرو کەرکوک بەرچاو دەکەوێت..

شووشە یەکێکە لەو کەرەستانەی کە بەکار دەهێنرێت لە نەخشی رووەکی، ئەویش بە بەکارهێنانی رەنگی جۆراو جۆر، کە لە زۆری کاتدا رەنگی سوور و گوڵی و زەردو بورتقالی[19] .

بەکارهێنانی شووشە لە ناوچەی کەرکوکدا لە هونەری (بوراق) دا زۆر بە جوانی بەکارهاتووە کە لەکاتی خۆی دێینە سەر ئەم باسە.

نەخش و نیگاری ئەندازەیی

"مەبەست لە نەخش و نیگاری ئەندازەیی، بەکارهێنانی شێوەی ئەندازەیی روو تەخت یان قەبارەیی یە، نەخشە کێشراو بەپێوانەو یەکەی نەخشی لەسەر شتی ئەنتیکەو ماڵەکان.

نەخشی ئەندازەیی لە هەندێك جاردا تێکەڵ دەکرێت بە نەخشی رووەکی و گیانداری یان نووسراوەیی، کە بە جۆرێکی وا دەرازێتەوە، تا بڵێت دەگاتە ئاستێکی جوانکاری لەسەر ئاستێکی تەواو بوو...

ئەم جۆرە نەخشانە باوبووە لە هونەرەکانی پێش ئیسلام، شوێنێکی دیاری کراوی داگیر کردبوو لە زۆری تەرزی بیناکاری یەکانیاندا، وەبەکارهاتووە وەکو چوارچێوە بۆ نەخشەکانی تر، بە تایبەتی ئەمە لە هونەری رۆمانی دا باوبووە، بەلام بەکارهێنانی سنور داربووە، چونکە لەبەر ئەوەی وێنەکانی بەلگەی بێ هێزی خەیالێتی هونەرکارە بەلام ئەم نەخشە لە هونەری ئیسلامدا پێشکەوتنێکی گەورەی بە خۆیەوە دیت، کە بووە بنەرەتێکی گرنگی نەخش و نیگاری ئیسلامی و، بووە جۆرەها هاوشێوەو زۆر بە فراوانی بلاوبووە..."[٢٠]

بەلام ئەگەر سەیری ناوچەیەکی وەکو کەرکوک بکەین دەبین بلاوترین شوێنی نەخشی ئەندازەیی یە، ئەویش بە تایبەتی لە نەخشەکانی کۆشکی نوزە لە سەردەمی (هوری-میتانی)یەکان "بۆ زیاتر بڕوانە ژمارەکانی پێشووی گۆڤاری هەزار مێرد".

هەروەها هۆی زیاتری بلاوبوونەوەی لە ئیسلامدا، دەگەرێتەوە بۆ هۆکاری، کاریگەری ئیسلام لەسەر هونەرو تا ماوەیەکی چاک قەدەغەکردنی لە ئیسلامدا، بە تایبەتی لە نەخشی مرۆڤی و گیانداری دا، ئەمیش وای کرد کە نەخش کاری موسلمان هەنگاو بەرەو نەخشی ئەندازەیی بنێت "بڕوانە لێکۆلینەوەکەم لە گۆڤاری پەیڤین (١٠) سالی ٢٠٠٠".

نەخشی ئەندازەیی لەسەر مەرمەڕ:-

ئەم نەخشە ئەندازەیی یە لە هەموو نەخشەکان زیاتر بە کار هاتووە لە کوردستاندا بە تایبەتی لەناوچەی کەرکوک و هەولێر

تەنها بەکارهێنانی نەکەوتۆتە سەر شریت، بەلکو جۆرەها شێوەی تری لێ دروست کراوە لەسەر شێوەی گۆچانی چەماوە هەروەها دروست کردنی گرێ لەسەر دەرگاو پەنجەرە، چوونە ژوورەوەی تیژو هەندێکی تر نیوە بازنەیی، لە هەندێك خانووی تر لە شێوەی گرێی سێ لایی کە لە هەر دوو لاوە کۆلەکەی بۆ کراوە بەهەمان نەخش و نیگار.

هەندێك رەگەزی نەخشی تر بریتی یە لە چوار گۆشەو شێوەی چوارگۆشەیی، کە هەندێك لەسەرەکانی لەم لاو لەو لاوە هاتۆتە یەك و، بە هەمان نەخش رازاوەتەوە.

یەکێك لەرەگەزەکانی ئەم شێوانە، شێوەی پێنج لایی دیارو ئەستێرەی دوانزە سەریی یە، کە وەکو گولی (اقحوان) وایە، شتێکی تر کە زۆر بەکار دەهێنرێت لە زۆری مالەکاندا، بریتی یە لە بازنە پارچە .. پارچە بوو.

لەشاری کەرکوک ئەوەی سەرنج رادەکێشێت بوونی چەند شێوەیەکی ئەندازەیی یە کە هەندێك دەرگای رازاندۆتەوەو درێژ بۆتەوە بۆ سەرەوە، وەکو ئەو دەرگا ئالتونی یەی کە دەروانێتە سەر هەیوانەکەی مالی (عەلی ئاغا)، کە دەورە دراوە بە شریتێکی سێ گۆشەیی کە

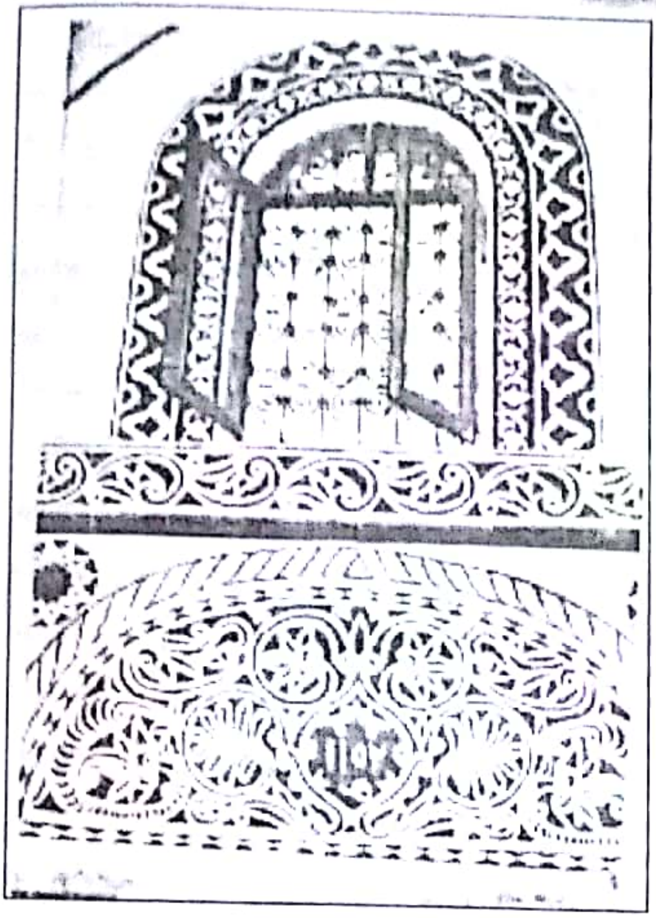

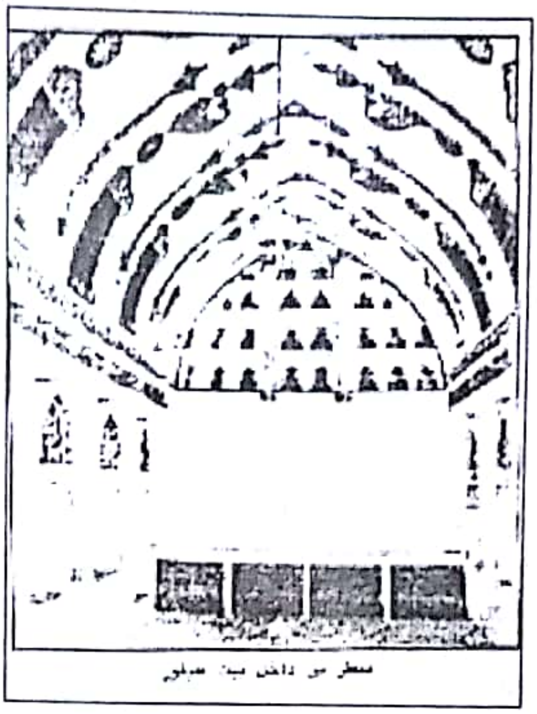

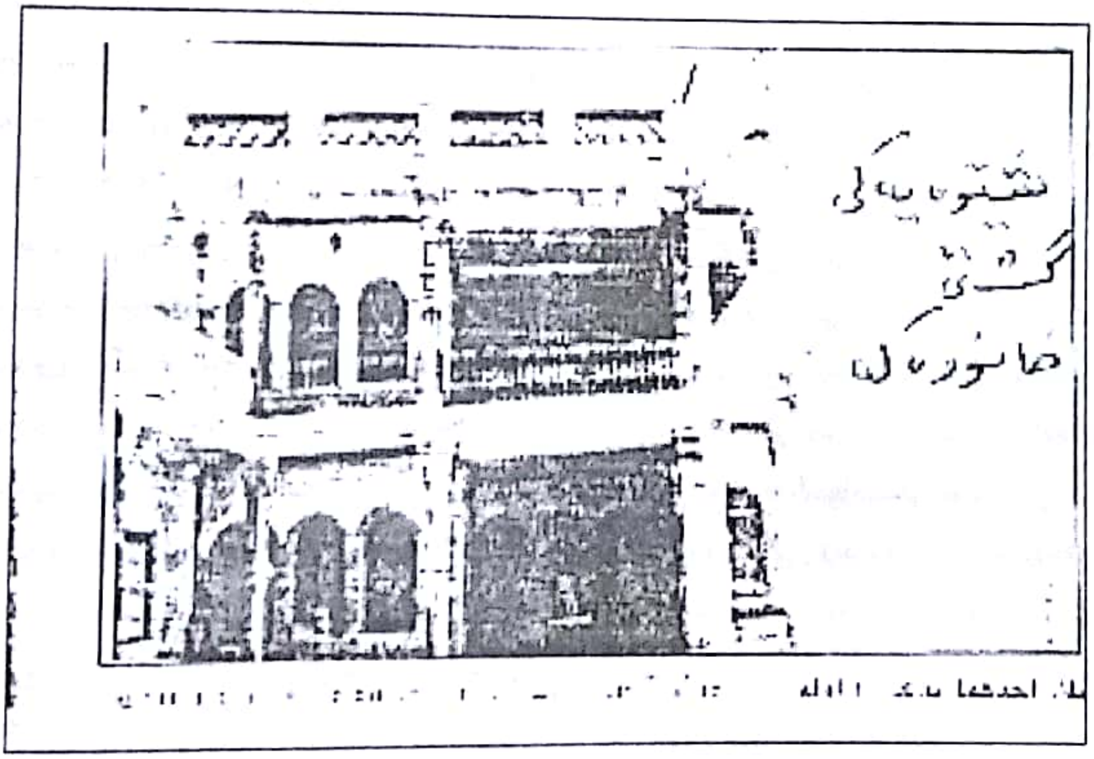

دەوری دەرگاکەی داوە لە هەر سێ لاوە، وە بەردەوام بووە لە هەردووو لای نەخشەکە بە بەرزی دەرگاکە، لە نێوان ئەم نەخشانەدا، شێوەی چوارگۆشەیی لەناویاندا ئەستێرەی چوار لایی بڵاوبۆتەوە، لەسەر ئەم نەخشەوە سەرنجی شریتێکی نەخشی دەدەیت لە سەرەوە بۆ خوارەوە بەگرێی نیوە بازنەیی، کە لە نێوانیاندا بازنەی بچووك هەیە، کە لە نێوانیاندا شێوەی ئەستێرە هەیە لە دەستەی گوڵی بچووك.. بچووك.

لەو نەخشە هەڵکە نراوانەی لە کەرکوك بەرچاو دەکەوێت بازنەی بچووکە، کە لە ناویەوە شێوەی ئەستێرەیی و گوڵی بچووك هەیە، یان شێوەی ئامانی هەیە بەبێ گۆیی کە لە ناوە ڕاستییەوە ئەستێرەی شەش لای هەیە، هەروەکو ئەوەی لە ماڵی عەلی ئاغا و صدیق عەلافو میکاییل و هەندێك ماڵی تردا بەرچاو دەکەوێت"[٢١] بەڵام ئەگەر سەرنج بدەینە ماڵی جولەکەکانی کەرکوك ئەم ئەستێرەی شەش لاییە زۆر بەرچاو دەکەوێت.

نەخشی ئەندازەیی لەسەر گەچ:-

لە زۆری شوێنەکاندا بەرچاو دەکەوێت بە بوونی ژمارەیەکی زۆر نەخش و نیگار، کە نەخش کراوە بە جۆرەها ڕەنگ، کە هەیە ئەندازەیی و ڕووەکی نووسراوەییە. کە ئەندازەییەکانی لە شێوەی چوار گۆشەو لاکێشەو لە بزنییەیی و سێ گۆشەیی و بازنەی پارچە پارچە، لە ناوەڕاستییەوە شێوەی ڕووەکی و بازنەیی شەوق دار لەناویەوە نووسراو هەیە. بێجگە لە شریتی کە ناوەڕاستەکەی ئەستێرەی شەش لاییە، یان یەك لەو یەکەو ئەم لا و ئەو لای گەیشتۆتە یەك، یان هەیانە بە تەنیایە، کە لەسەر گەچەکە بەڕوونی دیارە.

بەڵام ئەوەی لە کەرکوکدا سەرنج ڕادەکێشێت ئەوەیە کە شێوەی ڕووەکی زیاتر زاڵە بەسەریدا، بەڵام شێوەی بەرچاوی کەمە، ئەگەر بەراوورد بکرێت لەگەڵ شێوەی نەخش کراوە بەرەنگ، کە هەندێك شێوە بڵاوبۆتەوە لە ڕازاندنەوەی زگی گومەتەکان کە لەسەر بەرزی چوونە ژوورەو پەنجەرەکان لەناووەیە..[٢٢]

نەخش و نیگاری گیانداری (حیوانی)

ئەوەی کە پێی بەناوبانگە لە هونەری کۆن لە ڕۆژهەڵاتی خوارووو، و ئاسیا بە گشتی، بەکارهێنانی وێنەی گیاندارە لە نەخش و نیگاردا.

هونەری ئیسلام ئەم هونەرەی لەنەتەوەکانی پێش خۆیەوە وەرگرتووە بە تایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی کۆن، وە موسڵمانەکان هەستان بە بەکارهێنانی ؛ بۆ ئەوەی ڕزگاریان بێت لەوەی کە گوایە تا پابەند بن بە (حدیث)ەکانی پێغەمبەر دەربارەی قەدەغەکردنی وێنەو کێشانی وێنە.

موسڵمانەکان لەنەخشەکانیاندا، وێنەی شێرو پڵنگو فیلو ئاسکەو کەروێشك و

باڵندەی بچووکیان کێشاوە، بە جۆرەها شێوەیەوە، وە وێنەیان کێشاوە لەگەڵ لقی ڕووەکەکان دە دەنووکەکەی بۆ خوارەوەیە یان بەلای ملیەوە، یا وێنەی مارو نەهەنگو باڵندەی باڵداریان کێشاوە.

زۆری بەکارهێنانی گیاندار، لە نەخش و نیگاردا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی ئەو خانووانەی کە لە ماوەی عوسمانی دواوەدروست کراوە...

بەڵام دەربارەی نەخشی گیانداری لەسەر گەچ، ئەوەی سەرنجڕادەکێشێت، کێشانێبێکەس لە کەرکوک بەڕەنگی شین (نیلی) لەسەر ڕووی لووس ، وە بەشێوەیەکی سادە یان بە شێوەی ئەوەی لە سروشت هەیە یان بە جۆری گۆڕاو، وەکو وێنەی باڵندە بەشێوەیەکی سەرەتایی، کە وەك وێنەی کێشانی دەستی منداڵ وایە، وەکو ماڵی (میکاییل). بەڵام ئەوەی سەرنجڕادەکێشێت، کێشانی هەندێك بنەڕەتی ڕووەکییە بە دەستەی گیانداران، وەکو مارو ماسی کە کێشراوە لە لقی ڕووەکەکان بە جۆرێکی ڕەمزی هەر وەکو ئەوەی ماڵی (عەلی ئاغا) و هەموو ئەو ماڵانەی کە لەو ماوەیەدا بنیات نراوە[٢٣].

نەخش و نیگاری نووسراویی:

بەکارهێنانی نوسراوی قورئانی و یاداشت و پەند و نموونەو بەپێی شیعری، لەسەر دیواری خانوو، و دەرگاو پەنجەرەو لەکاتی پێویست لە ناوەڕاستی بنمیچی ژوورەکان، بۆ ئەوەی نییە کە هۆیەك بێت بۆ پیرۆزی ئایاتی قورئان و نوسراوی بەپڕوپاگەندەو یادی خەڵکان و دیاری کردنی مێژوو بەتەنها بەڵکو وەکو بەکارهێنانێکی نەخش و نیگارە، کە هونەرمەند توانای خۆی بەکار دەهێنێت و دەورێکی گەورەو گرنگی هەیەو بۆتە یەکێك لە تایبەت مەندییەکانی هونەری ئیسلامی و خەتی عەرەبی ، بابەتێکی گرنگی ئەم نەخش و نیگارەیە.

ئەوەی کە گرنگە لێرەدا ئەوەیە کە نووسراو تەنها لە هونەری ئیسلامیدا بۆتە بابەتێکی گرنگی نەخش و نیگاری ئیسلامی.

لەناوچەی کەرکوك زۆری نووسراوی قورئانی و شیعرو مێژووی دروست کردن و یادگاری و یادی خەڵکەکان شوێنێکی گرنگی خانووی ناو شارەکەیە. وە زۆری ئەم نوسراوانە بەڕەنگی شین نووسراوە، لە نێوان نەخش و نیگاری ڕووەکی گۆڕاو لە سروشت، هەر وەکو ئەوەی خانووی (علی ئاغا) ، کە مێژووی دروست کردنەکەی نووسراوە لە ناوەڕاست، لەسەر دەروازەی چوونە ژوورەوەی سەرەکی لای باڵی ڕۆژهەڵاتی، بەڵام لەپێشەوەی هەیوانەکە، نەخش و نیگار هەیە کە سەرنج لەنووسینی "توکلت علی الله" دەدەین.

لە ماڵی (صدیق عەلاف)یش لە پێشەوەی هەیوانەکە لەسەر نەخش و نیگارەکە،

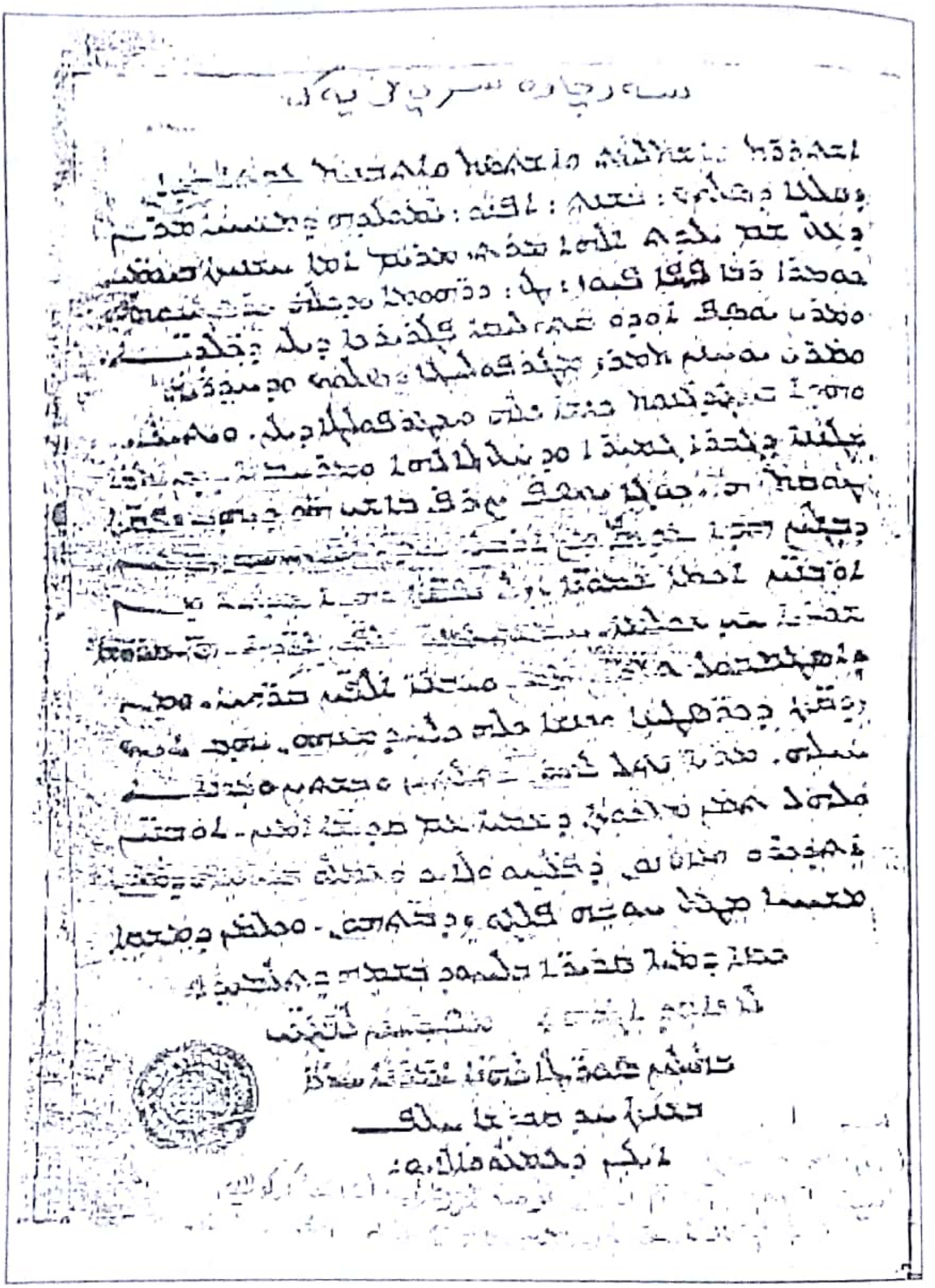

نووسراوێك هەیە "ماشاء الله"، جارێك بەشێوەی ڕاست و جارێك بەشێوەی پێچەوانە، وە ئەم جۆرە نووسراوانە لە گەلێك ماڵ و سەرقەڵا بەرچاو دەکەوێت[٢٤]. وە سپی هەندێك لەو هونەری بیناکاری و نەخش و نیگارانەی ناوچەی کەرکوکی سەردەمی عوسمانییەکان.

***

لێرە بەدواوە هەوڵدەدەم بکەومە باسکردن و لێکۆڵینەوە لەسەر هەندێك لایەنی بیناکاری ئەو خانوو تەرزی بیناکارییانەی کە لەسەردەمی عوسمانییەکاندا باو بووە و هەوڵی بەراووردێکی ئەو نەخشانە و نەخشی سەردەمی عوسمانییەکان بدەم و تاچ ڕادەیەك کارتێکردنی عوسمانی و جێ پەنجەی خۆماڵی کوردی پێوە دیارە.

لەپێشدا دێمە سەر وەسپی تەرزی ناوەوەی بیناکاری خانوو لەناوچەی کەرکوك بەشێوەیەکی گشتی و ئینجا هەوڵی دەست نیشانی چەند خانوویەك بهێنمەوە و بیکەمە نموونەی باسەکەمان.

لەسەرەتادا خشتەیەك دەست نیشان دەکەم لەو بیناکاریانە و مێژووی دروست بوونەکەیان دیاری دەکەم.

زنجیرە	ناوی بیناکارییەکە	سالی بیناکارییەکە	
١	قوتابخانەی (شا غازی)	١٠٦٧-١٦٥٦	شاه غازی شاسوار دروستی کردووە
٢	قوتابخانەی خانەقا	١٠٤٩-١٦٣٩	والی محمد پاشا دروستی کردووە
٣	قوتابخانەی ئەیوب پاشا	١١٢٧-١٧١٥	کە والی ئەحمەد پاشا ئەم قوتابخانەیەی دروست کردووە
٤	قوتابخانەی مەیدان	١١١٣-١٧٠١	کە حەسەن پاشا دروستی کردووە
٥	مزگەوتی عوریان	١١٤٢-١٧٢٩	
٦	قوتابخانەی غوثیە	١١٧٣-١٧٥٩	کە حاجی محەمەد غوث ئەفەندی لەگەڕەکی حەلواچی دروستی کردووە
٧	مزگەوتی ئیمام قاسم	١٠٢٣-١٨٠٨	
٨	قوتابخانەی حاجی ئەحمەد	١٢٢٣-١٨٠٨	حاجی ئەحمەد دروستی کردووە وە لەسالی ١٨٨٨ تازەی کردۆتەوە.
٩	دەرگای قەڵا لەلای	١٢٤٠-١٨٢٤	

	رۆژهەڵاتەوە		
١٠	دەرگای (بیری قزلر)	١٢٤٠-١٨٢٤	
١١	بازاڕی قەیسەری	١٨٣٩	
١٢	قوتابخانـــــــەی سلێمانی	١٢٥٦-١٨٤٠	ئەحمـەد بـەگ لـە نەرتچی‌یـەکان دروستی کردووە
١٣	قەڵای شێروانە	١٢٨٣-١٨٦٦	
١٤	کـــــــاتدرایی (ام الاحزان)	١٨٥٦	
١٥	پردی بەردین	١٢٩٢-١٨٧٥	
١٦	قشڵە	١٨٧٤	
١٧	سەرای		
١٨	قوتابخانەی تۆقاتلی	١٢٢٩-١٨٨١	کـە حـاجی سـاڵح مـەلا عبداللـە دروستی کردووە
١٩	خانوی میکاییل	١٩٠٦	
٢٠	قوتابخانـــــــەی (الصناعە)	١٣٢٩-١٩٠٨	(عـون اللـە الکـاظمي) دروسـتی کردووە
٢١	مزگەوتی قشڵە	١٩١٢	
٢٢	پـــــردی بـــــەردینی ئاڵتون کۆپری		
٢٣	هەندێک لەماڵەکان		

" خانووەکانی کەرکوک بە جۆرێک دروست دەکرا، کە بۆ ژیانی رۆژانە دەست بدا بەرگەی ســـەرماو گـــەرمای دەگـــرت. لـــە نەخشەکێشـــانییدا، ســـامانو گیـــان، بـــە بەرچاوەوە دەگیرا، (قایە) و (گەچ) ی لە قایە دروســت کــراو لــەو (کــان)ی مەرمەڕانــەوە دەردەهێنرا کە تەواوێک لە نزیک شارەوە بو دەردەهێنراو بینای پتەوو توندی پێ بنیاد دەنـرا، خـانووی لـە قـوڕ دروسـت کراویـش هەبوو.

لەدەرگای سەرەکی‌یەوە بە (طـاق الـتي - ژێـر تـاق) دا دەچـووە نـاو حەوشـەوە، دەرگـا لـەدارو تەختـەی ئەسـتوور و پتـەو دروسـت دەکراو بە مێخی (بزمار)ی سەرخڕو ئەستور ،

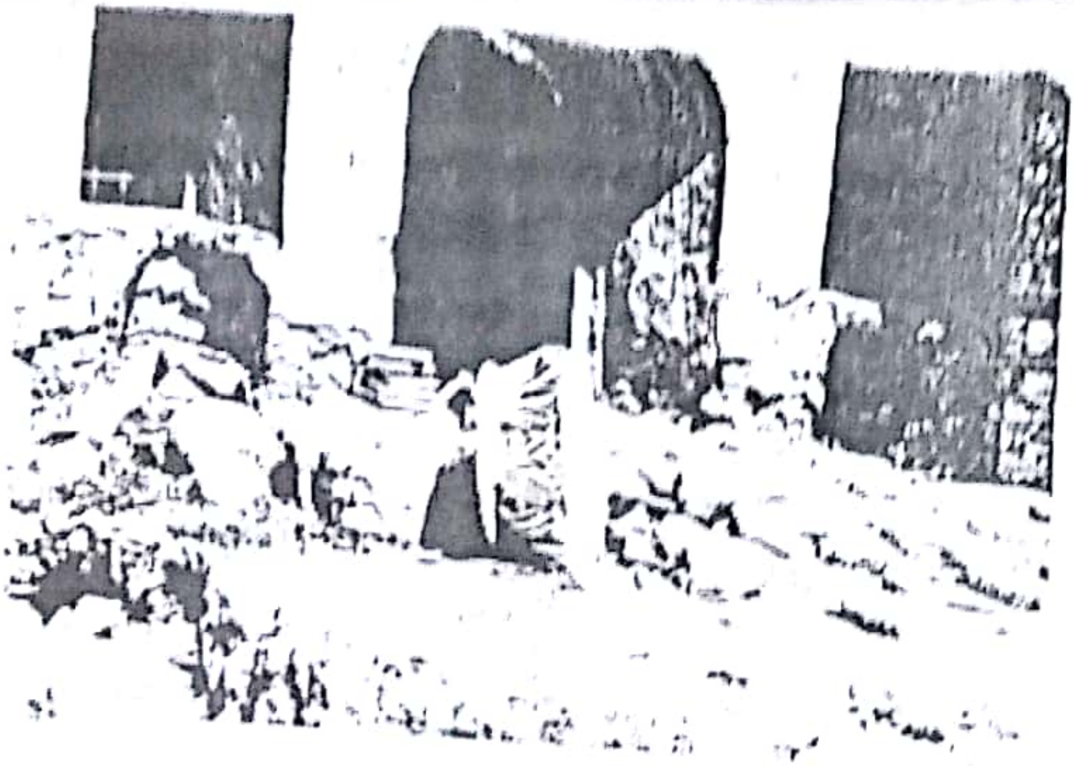

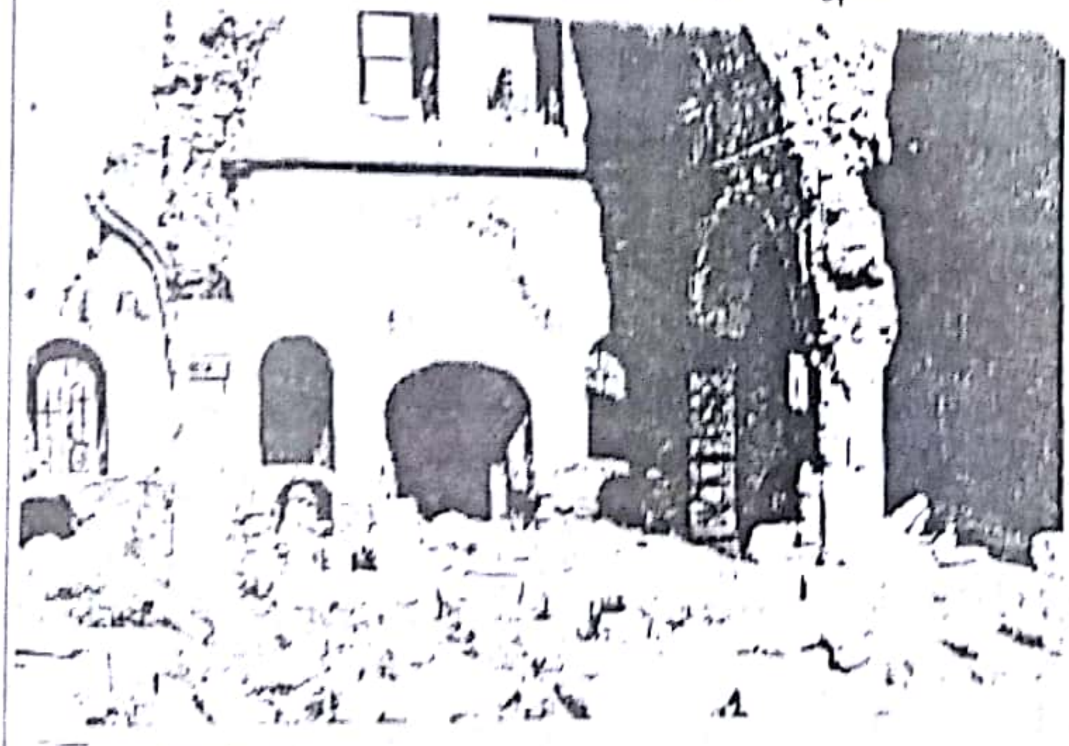

کە ئاسنگەرەکانی کەرکوك دروستیان دەکرد، بزماررێژ دەکرا، کونێکی ئەوەندەی دەستێکی پێدا بچێ و پێیان دەگوت کونی (حەلەق) و کلیلێکی سێ یان چوار (ددانی-دگانی) ی لە تەختە ، یان لە ئاسن دروست کراوو (حەلەق)ێکی هەبوو. (حەلەق) دارێکی ڕێکخراوی ئەستوری دوو خەتی بوو، نیوەی (تەکلە مەکلە) بەو کونەوە دەچوو ، کە لە دیواردا ئامادە دەکراو بەمجۆرە، دەرگا دادەخرا. دەرگا، یەك (لا) یان دوو (لایی) دەبوو. گرێژنەی (تاپان)ی دەرگا بە زنجیری ئاسن بەزەویدا توند دەکرا. لە خوارەوەو بەرامبەر بە •گرێژنە) .. مەستەرەی پێ دەگوترا. جگە لە (حەلەق) ، فەرەنگی) یش دەبوو.. کە لە کاتی داخستندا (درم درم) دەنگی دەردەکرد، بەسەر دەرگاوەو بە دیواردا، سەلکە مامز (ئاسك) ، یان دوو (شاخ-قۆچ) توونـد دەکرا، بەمەوە، خەڵکەکە لەو بڕوایەدا بوون کە لە (چاوەزار) دوور دەخاتەوە. لە حەوشەدا بیری ئاو هەبوو (بە لووعەی) بۆ چڵکاو هەڵکەنراوو، ئاو دەستو تەویلە و کادان (کادێن) و جێ کوانوو (مەتبەق) و هەر لە مەتبەقدا (تەندوور) ی لێ دەبوو.. کووپەو سەر (مەحمەل) ی لێ دەبوو. شەربەو جەڕەی لێ دەبوو، ئەمانە کە (کەرخ) دەبوون دەگۆڕان و هەروەها لە حەوشەدا ، باخچەی گوڵ و داری میوەی لێ دەبوو. باراناو و چڵکاو بەکونێکی ناو دیواردا بۆ دەرەوەی ماڵ و ڕەت دەبوو، کە بۆ ئەوە ئامادە دەکرا و پێی ی دەگوترا. کونە ئاو، بیری ئاو دەست لە دەرەوەی خانوودا هەڵدەکەندرا.

لە دەرگای ژوورەوە کە دەچوویتە ژوورەوە (عەتەبە) ی لێ بوو کە لەوە دەچوو کە ئەمڕۆ (هۆڵ)ی پێ دەگوترێ.. لە میچی عەتەبەدا-چەرخ- ێك بە (وەروەر) داشۆڕ دەکرایەوە، لە لایەکی ئەو داو (دەزوو)ەدا کە سەرێکی چنگالی پێوە دەبوو گۆشتی پێدا هەڵدەواسراو سەرەکەی دیکەی کەڕادەکێشرا، گۆشت تا نزیکی بنمیچەکە بەرز دەبووەوەو لە دەمی پشیلە نەجاتی دەبوو.. لەبەرامبەردا بەلای چەپ و ڕاستدا یەکەو مەرمەڕێکی یەك مەتری درێژی و نیو مەتر بەرزی کە بە نەخشی هەڵکەنراو ڕازێنراوەتەوە، دوو (دایانجاغ) ، لە کاتی دانیشتندا پاڵی پێوە دەدرا، (دوێر) و (عەتەبە)ی لێك جیا دەکردەوە، (دوێر) لە ماڵەکاندا وەکو ژووری نووستن وا بوو ، دایك و باوك و منداڵان لێرە دەنووستن. بە درێژایی (دوێر) دا لەلای چەپ و ڕاستدا بە دیوارەکاندا دوو ڕیزە تاق (تەرەجە) ی لێ دابوو، کە ئەوانەی خوارەوە یان بوخچەی جل و بەرگی لەبەر کردنی لێ دادەنرا، ڕیزی سەرەوەیان ، ئەو شتومەکانە دەدەنرا کە لەوانە بوو هەموو دەمێك بەکاربهێنرێت. لەسەرووی ئەم تاقانەو فووتێك لە خوار میچەوەو ، ڕەفەی لێ بوو کە فووتێك لە دیوارەوە دەهاتە دەرەوەو فەخفووری و

کاسەو (قاپ و سەرپۆش) و گوڵدانو قاپو قاچاغی دیکەی لێ ڕیز دەکراو بە درێژایی (کەنار)ی ڕەفەکان (نەشلە)ی پێوە دەکرا، کە لە کالا (قوماش) و لە شێوەی (دۆعا) دروست دەکراو پارچە ئاوێنەی بچووکو بووکە شووشەو شتی دیکە، پێکەوە دەدوورا. (ددانی گورگ) بەم نەشلەیەدا دەکرا کە ماڵەکەی لە چاوەزار دوور دەخستەوە، ئەمە لە باوەڕەکانی ناوچەکە بوو.

لە بەرامبەری ، لەلای خوارەوەی (دوێر) دا (شاقالات) دروست دەکرا، ئەمەش لەزەوی‌یەوە بە بەرزی یەك مەترو بە پانیی یەك مەتر، وەکو مێزێك لە (گەچ) دروست دەکرا .. دەرگای وەکو دەرگای دۆلابیشی بۆ دەکرا، پێخەف لەسەر (جاجم) و (ئەرحام) و سەرینی لە پەڕی مەل پڕ کراو (چیبینلیح) شتێکی وەکو جاجم بووە، بەلام زۆر تەنك ، بۆ خۆ لە مێش پاراستن، جا ریزی پێخەف بەمە دادەپۆشرا.

لە لای سەرەوەی دیواری بەرامبەردا، کە بە میچەوە دەنووسا، کە لە تاق (تەرەجە) ی بچووك بچووك دەچوو، بەلام ڕازاوەترو بە گەچ نەخشی قەبارەدار دەکراو دەکرایە چەند چاوێك (چاو چاو) دەبوو دەوترا (لۆقەندان) و شووچەی ڕازاوەو بە نەخشو ئامرازی دیکە بەنرخو زیوو تاقمی (مس)ی لێ دادەنرا...

لە کۆتایی (دوێر) داو بەلای ڕاستیەوە دەرگای (سرخانە-ئەهێنی خانە) هەبوو، ئەو شتانەی کە پێویستی نەدەکرد لە پێش چاودا بێ و بشاردرێتەوە، دەخرایە ناویەوەو پشتی (سرخانە) لەگەڵ پشتی (خەزنە)دا یەکی دەگرتەوە، کەوا دوایی دێینە سەر باسی و تەنیا دیوارێکی (تەنك) یان لە نێواندا دەبوو لە دوێر داو لە نێوان (پەرەجە-تاق)ەکاندا قازووخی لە تەختە نەجاڕ دروست کردووی ڕازاوەو ڕەنگاو ڕەنگ دادەکوترا... کە ئەمانەش کەلو پەلیان پێوە هەڵدەواسرا...

لە خانووی ژوورەوەداو بەلای ڕاستی (عەتەبە) دا (بەردەمی پێش - خەزنە)ی لێ بوو لە عەتەبە فووتێك بەرزتر دەبووو ، دەرگای (خەزنە) لێرە دەبوو.. (خەزنە) و (سرخانە)ی پشتی ئەوەندەی درێژیی (دوێر) درێژ دەبوو.. لەسەر خەزنەو سرخانەدا (کۆشك هەبوو)، بە چەند پلیکانەیەك بۆی سەردەکەتن . کۆشك دەرگای هەبوو. ئازووقەو (زەخیرە)ی زستانە لە خەزنە دەبوو: (گەنم ، جۆ، ساوەر، بروێش، گەنمە کوتاو، کەشكو هەرشتە، تسیك، هەرتومان، پاقلە، پیاز، سیر، سماق، برنج، دۆشاوی تەماتە، ترخێنە، ئارد، خوێو شتی دیکە . لەلای چەپی عەتەبەدا (بەردەمی ژووری تەنیشت)ی لێ بووە کە ئەمە لە عەتەبە بەرزتر نەدەبوو، بەڵکو لە ئاستیدا دەبوو لێرەوە دەچوونە (ژووری تەنیشت) و بە قالدرمە بەرەو (کۆشك بەسەر دەکەوت و بە قالدرمەیەکی دیکەش بۆ ژێر زەوی دادەبەزین، ژووری تەنیشت کۆشك، ژووری نووستنی

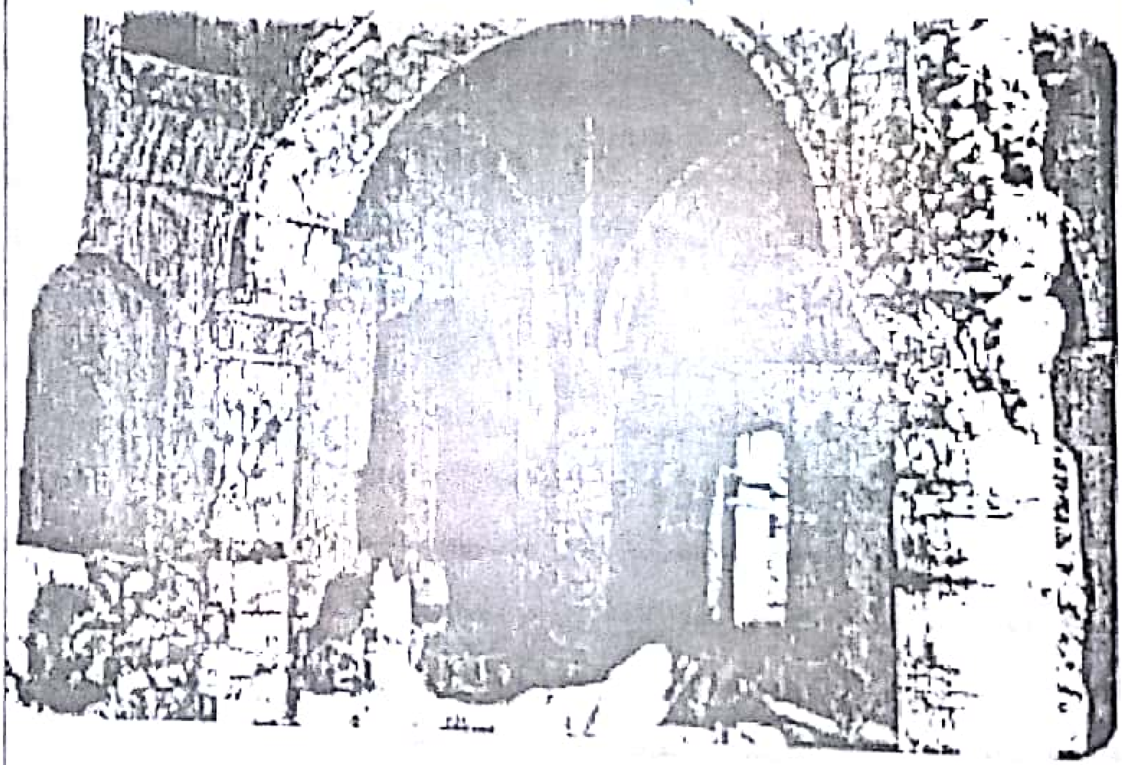

رۆڵە پێگەیشتووەکان بووە، لەمەر ماڵێکدا یەك یان دوو (چراغلیغ) هەبوو. خانوو لە کەرکوکدا، بە زۆری یەك نهۆم بوو، بە دوو نهۆمەکان دەگوترا (شانشین).

لە کۆڵانانددا (تاق) ی لەم لایەوە بۆ لایەکەی دیکەدروست کراویش هەبووەو دیوومانە، لەسەربانددا ژوور دروست دەکرا، لە گەڕەکی (مەیدان) ی قەڵاداو لە گەڕەکی حەمامدا چەند تاقێکی وەهای لێ بوو.

لە گەڕەکی (پریادی-پیریادی)دا (جووت تاق) و نزیك بە گۆڕی (مەزاری شاه قولی) و لەورێیەدا کە دەچێتە (موسەللا)، لەسەرەتای ڕێدا هەبوو و لەڕێی دیکەشدا هەبوو.

ئەگەر میچی خانووەکان بێ: یان ئەم (تاق)انە بن بە گەلێك جۆری وەك (کەمەرە) و (پشتی ماسی)و (سینی) قەپات دەکرا (دەگیرا) و سەربانەکان یە ستارە لە سەربانی ماڵەکانی دیکە جودا دەکرایەوە، بۆ ئەوەی باراناو بەسەر دیوارەکاندا نەیێتە خوارەوە لە ڕاستایی سەرباندداو لە ژێر ستارەدا، بە درێژایی یەك فووت دەهێنرایە دەرەوە پێیان دەگوت (گوێسوانە) سەربان بە گڵە سوور تێکەڵ بە (کا) سواغ دەدرا.

خانووەکانی کەرکوك بە بۆیەی (بۆیاخی) ڕەنگاو ڕەنگ نەخشی هەمە جۆر دەنەخشێنرا، سەر (لۆقولدان) و (تاق-تەرەجە)کان بە گەچی و بە شێوەی قەبارەدار دەنەخشێنراو بۆیاخ دەکرا[٢٥]"

خانوی میکاییل (١٣١٤-١٩٠٦)

"ئەم خانووە دادەنرێت لە یەکێك بە خانووە گرنگەکانی سەر قەڵا، کە ڕووبەرەکەی (٣٢٤) مەتر دووجایە، لە بنەڕەتدا ئەم خانووە بریتی بووە لە دوو نهۆم (چین)، کە بەشی یەکەم بریتی بووە لە حەوشەی دەرەکی و ناوەکی و چێشتخانە، بەشی دووەم پێك هاتووە لە ڕاڕەو ژوورو ژووری میوان و ژووری حەریم.

ئەم ماڵە دەکەوێتە گەڕەکی ئاغاکان لەلای ڕۆژهەڵاتی قەڵاوە کە لە بنەڕەتدا پێك هاتبوو لە دوو ماڵ، کە بەشی یەکەمی زۆر کۆن بووەڕووخاوەو هەموو بیناکارییەکەی لەناو چووە، وە هیچ پاشماوەیەکی نەماوەتەوە تا شتێك دەربارەی بزانرێت.

دەروازەی سەرەکی (المدخل الرئیسی) دەکەوێتە لای سەرووی ماڵەکە کە پانییەکەی (٢) مەترو بەرزی (١,٥٠) مەترە، وە سەرەکەی لە شێوەی گووڵ دایە ، بەپێوانەی (١,٥٠) مەتر،ڕاستەوخۆ دەچێتە حەوشەی دەرەوە، وە حەوشەی دەرەوە، شێوەیەکی لاکێشەیی هەیە پێوانەکەی (٣٥) مەتر دوو جایە ، زەوییەکەی بە خشتی سووورەکراو داپۆشراوە.

ژووری (حەریم) ، دەکەوێتە لای خوارووی ماڵەکەوە،ڕووبەرەکەی (٣×٥) مەتر دوو جایە، پێك هاتووە لە چوار تاق لەسەر دیواریڕوویڕۆژئاوەی ژوورەکە، وە سێ

پەنجەرەی هەیە کە دەڕوانێتە سەر حەوشەکە، وە دەروازەی ژوورەکـــــە دەڕوانێتـــــــە سەرڕارەوەکە. وە ئەم بەشە : ژوورێکی تری لەخۆ گرتووە، کەوتۆتە سووچی خواروویماڵەکە، ئەویش ژووری خزمەتکارە، بەرامبەر چێشتخانەیە رووبەرەکەی (٣×٣) مەتر دوو جایە.

ئینجا ژوورێك دێت کەوتۆتە لای سەرووی ماڵەکە، پێوانەی (٣×٤) مەتر دوو جایە، سێ پەنجەرەی تێدایە، دەڕوانێتە سەر حەوشەکە . تارمەکەی بریتی‌یە لە سێ کەوانەی کە کەوتۆتە سەر دوو کۆڵەکە دەڕوانێتە سەر حەوشەکە، کە پێوانەکەی (٣٠) مەتر دوو جایە.

دەروازەی بەشی دووەم لە ڕێگای دوو دەرگاوەیە، یەکێکیان لە کۆتایی حەوشەکەیە لە سووچی ڕۆژهەڵاتی، وە ئەوی تری لەلای تارمەکەی بەشی یەکەمە لە لای خوارووی ڕۆژهەڵاتی خانووەکە، حەوشەی ناوەوە، لاکێشەیی‌یە، ڕووبەرەکی ٩×٨ مەتر دوو جایە، وە زەوی حەوشەکە بە خشتی فەرشی، خشتڕێژ کراوە ، تارمەی ئەم بەشە ، ڕووبەرەکەی (٣١,١٠) مەتر دووجایە، پێك هاتووە لەسەر سێ کەوانەی نووك تیژ لەسەر دوو کۆڵەکەی دروست کراو بە مەڕ مەڕ وە کۆتایی کەوانەکان ڕاستەوخۆ بە دیوارەکانەوە لکێنراوە، بەلام زەوی‌یەکەی لە زەوی

حەوشەکە بەرزترە بە نزیکەی (٣٠) سانتیمەتر ، و داپۆشراوە بەگەچی سپی.

ژووری ئاسەواری :- بریتی‌یە لە چوار ژووری ئاسەواری کە سیانی سەرەکی کەوتۆتە لای ڕۆژهەڵاتی خانووەکە، وە ئەوی تر، کەوتۆتە لای سەرووە، وە ئەو سێ ژوورە بەیەکەوە بەستراونەتەوە، بریتی‌یە لە ژوورێکی ناوەندی‌و دوو ژووری لەم لاو ئەو لایە وە لە لای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای ژوورە ناوەندی‌یەکە.

ژووری ناوەندی، لە هەموو ژوورەکانی تر گەورەترە، ڕووبەرەکەی (٨×٤) مەتر دوو جایە، دەڕوانێتە سەر تارمەیەك ، وە دەڕۆیتە ژوورەوە بە هۆی دەروازەیەکی داپۆشراو بە مەڕ مەڕ، کە ڕازاوەتەوە نەخش‌و نیگاری ئەندازەیی‌و ڕووەکی، وە ڕووەکەی بە شریتێکی ، گەچی شێوە نەخش‌و نیگاری ڕووەکی و ئەندازەیی‌و گیانداری، لە هەر دوو لای ژوورەکەوە، دوو پەنجەرە هەیە، داپۆشراوە بە مەڕ مەڕ و نەخش کراوە بەر نەخش‌و نیگاری ئەندازەیی و ڕووەکی ، وە پەنجەرەیەکی تر هەیە لەسەر دەروازەکەوە، کە دە ڕوانێتە سەر تارمەکە، وە ژوورەکە پێك هاتووە لە دە (تاق) ، کە هەر پێنجی لە لایەکی دیوارەکەیە، وە نەخش کراوە، بە نەخش‌و نیگاری جۆر بەجۆر، وەکو گیانداری‌و حەیوانی‌و ئەندازەیی، وە دیواری ژوورەکە ڕازاوەتەوە بە شریتێکی نەخش‌و نیگار بە

دەوی قەلاً کۆنەکەی (کرکوك) بەلاَم ئەو دەم گیراوە

کە بە (عامە)دا ئەروانێ .

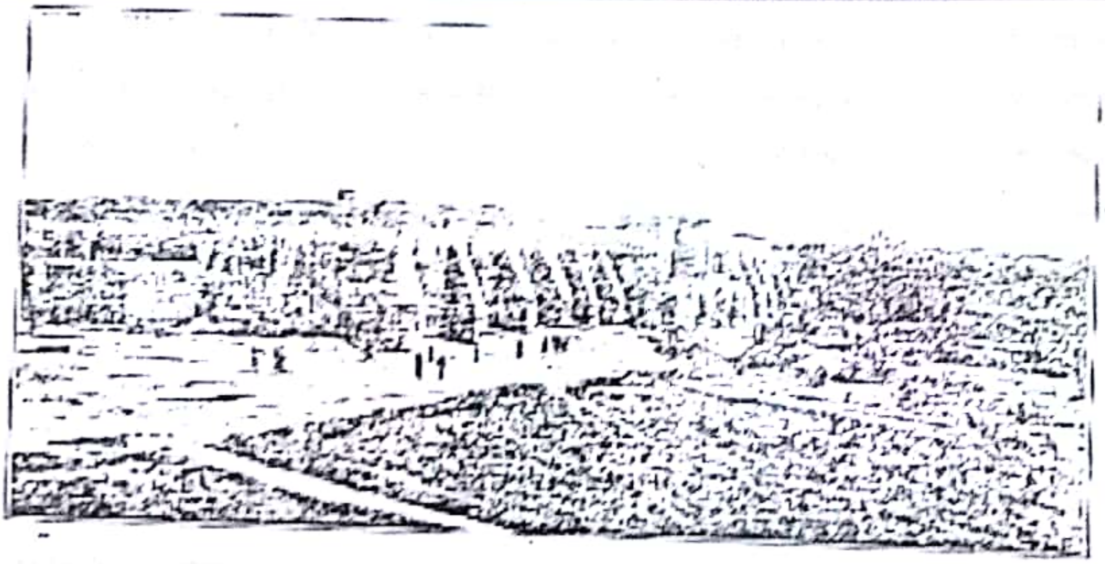

(خطۂ عراقیە جولانمن : كركوكدە عسكری قیشلەسی)

Voyage à Bagdad – La caserne de Querkuk.

پانی (٣٠) سم وەبنمیچی ژوورەکە دروست کراوە لە شێوەی گزێ.

بەڵام دوو ژوورەکەی تر، پێک هاتووە لە (عتبە) و (در)، بریتی‌یە لە دە (تاق) ، کە هەر پێنجی لەلای ڕوویەکی دیوارەکەبە وە ڕازاوەتەوە بە نەخش‌و نیگاری ، ئەندازەیی و ڕووەکی و گیانداری ڕەنگاو ڕەنگ، ڕوویەکەی وەکو یەکە (٨×٣،٤٠) مەتر دوو جایە، وە ڕووی ژوورەکە هیچ جۆرە نەخش‌و نیگارێکی نی‌یە، بێجگە لە دەروازەکە کە داپۆشراوە لە مەڕ مەڕ و ڕازاوەتەوە بە نەخش‌و نیگاری جۆراو جۆر و جیاواز، وە دوو پەنجەرە لەم لاو ئەو لایەوە هەیە، داپۆشراوە بە شریتێکی مە ڕ مە ڕی نەخش کراو، وە لەسەر دیوارەکە شریتێکی نەخش‌و نیگار و وێنە هەیە، بە شێوەی ڕەنگاو ڕەنگی جیاواز.

ژووری سەکۆ:-

ئەم ژوورە دەروازەکەی دەکەوێتە لای سەرووی ئەم خانووە، نزیک ئەو دەروازەیەی کە دە ڕوات بۆ حەوشەی ناوەوە، وە دادەبەزێتە ناو ئەم ژوورە بە هۆی پەیژەوە، لە دیواری باڵی ڕۆژئاوای ، بنمیچەکەی پێک هاتووە لە چوار گرێی یەک لە دوای یەک، کە شێوەی گومەتی وەرگرتووە، زەوی‌یەکەی بە مەڕ مەڕ داپۆشراوە ، بوونی ئافورەیەک ئاو (ئاوگر) لە ناوە ڕاستی سەردابەکە.

کەرەستەی بیناکاری‌یەکەی:-

ئەو کەرەستانەی کە بەکارهێنراوە لە دروست کردنی ئەم خانووەدا بریتی‌یە لەگەچ‌و بەردو مەڕ مەڕ و فەرشی و هەندێك کەرەستەی بەکارهێنراوی وەکو دار لە دروست کردنی دەرگاو پەنجەرەکاندا هەروەها بەکارهێنانی شووشەو ڕەنگ، بە تایبەتی ڕەنگی شین و سوور و سەوزو کایی (بنی)...

ڕەگەزەکانی بیناکاری و هونەری ئەم خانووە:-

ئەم خانووە هەموو ڕەگەزەکانی بیناکاری و هونەری لە خۆی گرتووە وەکو :- کەوان، کوڵەکە ، تیجان، گومەت، مقرنصات، تاق، دایانجاغ..

بەکارهێنانی نووسراوەی وەکو ڕەگەزێکی نەخشی‌و بەکارهێنانی نەخش‌و نیگاری ، ئەندازەیی‌و ڕووەکی و گیانداری ، لە مەڕ مەڕ و گەچ و بەرد و دار ...[٢٦]"

خانووی سەید فاتیح، ژمارە ١٤٦، گەڕەکی ئاغاکان

"ئەم ماڵە دەکەوێتە لای ڕۆژهەڵاتی قەڵای کەرکوکەوە، ئەم خانووە دادەنرێت بە سەرچاوەیەکی ئاسەواری گرنگ ، چ لە ڕووی تەرزی بیناکاری و نەخش‌و نیگاری بەکارهێنراو لەسەر گەچی ڕەنگاو ڕەنگ و کێشراو بە ڕەنگ، لە شێوەی ڕووەکی و ئەندازەیی، و شریتی نەخش دار بۆ

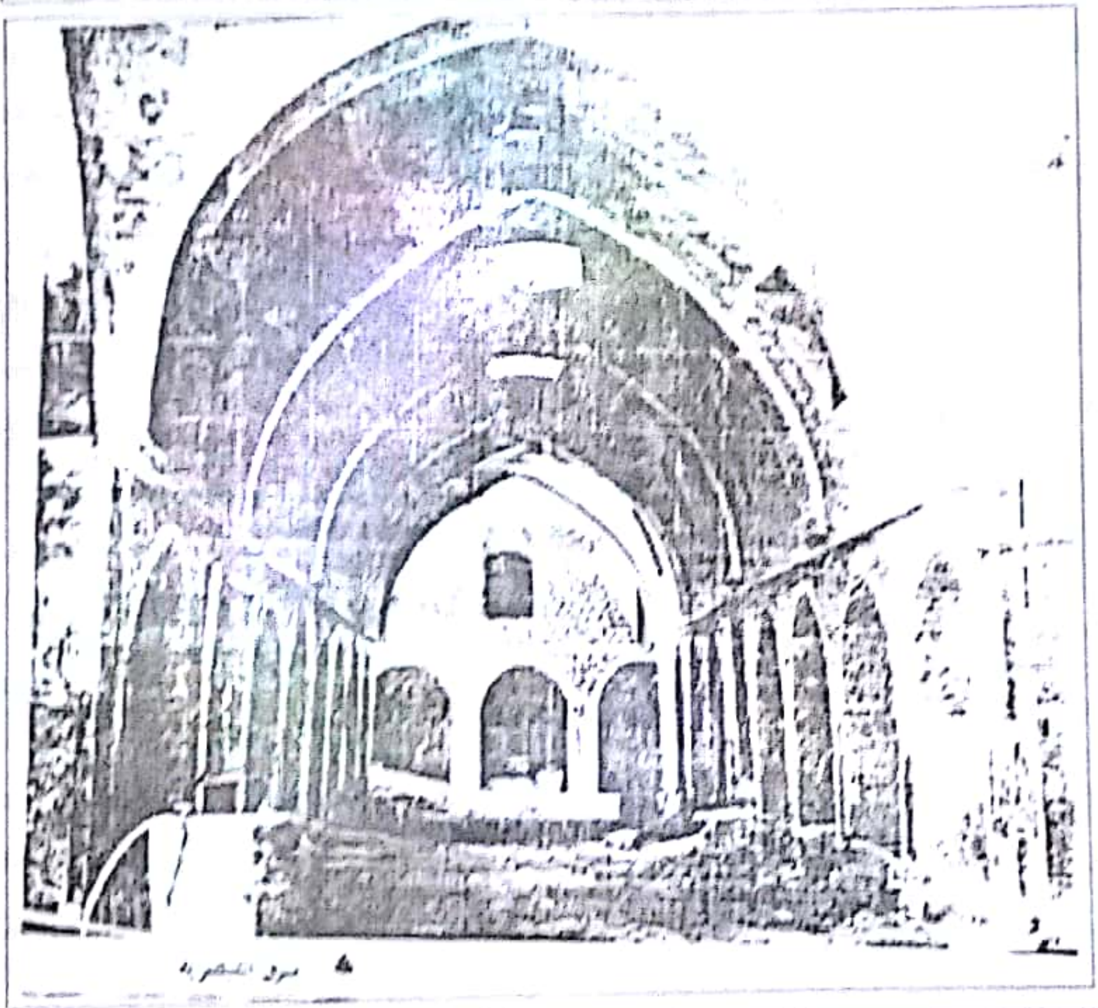

ڕازاندنەوەی ژوورەکان ئەم خانووە نەخشە کێشانێکی ئەندازەیی ڕێکوپێکی نییە، ڕووبەری گشتی (٢٥٢) مەتر دوو جایە .

ئەم خانووە بریتییە لە دوو نهۆم:- نهۆمی ژێرەوە بریتییە لە دوو بەش ، بە شی پێشەوەو بەشی دووەم...

دەروازەی ماڵەوە، بریتییە لە ڕوویەکی لاکێشەی شێوە (٢×١,٥٠) مەتر، لە دوایدا کەدانەیەکی شێوە تیژ دێت، ئینجا چوارچێوەیەکی لاکێشەیی شێوە دێت، ئینجا دەرگای ماڵەکە دێت لە شێوەی نیو بازنەیی ، پێك هاتوو لەدارو ڕازاوەتەوە بە چوار ڕیز بزماری ئاسنی گەورە، لە سەرەوە مەدەگە (مدقە) یەکی ئاسنی هەیە دروست کراوە لە شێوەی دەستی مرۆڤ کە نووقا بێت، لە دەرەوەی دادەخرێت بە هۆی کلیلێکی ئاسنی گەورە، وە لە ناوەوە بە هۆی کلیلێکی داری گەورە.

لە دوای دەرگاکەوە تارمەدێت، ڕاستەو خۆ، ڕووبەرەکەی (٣,٥٠×٢,٩٠) مەترو بەرزییەکەی (٢,٤٠) مەتر دەبێت، لەلای چەپی ناوەوە ڕاستەو خۆ، بوونی (حنیە) یەك هەیە، بەرزی دەکاتەوە کەوانەییەکی نیو بازنەیی، کەدە ڕوانێتە سەری ڕاستەوخۆ، لەلای ڕاستی ناوەوە بوونی پەیژەیەك هەیە دە ڕوانێتە سەر نهۆمی سەرەوە.

ژووری ئاخوو ڕ:-

کەوتۆتە لای چەپی ناوەوەی خانووەکە ، کە دەروازەکەی دە ڕوانێتە سەر تارمەکە ڕاستەوخۆ، ڕووبەری (٥,٢٠×٣,٥٠) مەتر دوو جایە داپۆشراوە بە گومەتی نیوە بازنەیی و لە ناوە ڕاستی دیواری ڕۆژهەڵاتی دەروازەیەك هەیە دە ڕوانێتە سەر ژووری کارەکەرەکە وە بۆیە بەم ناوەوە ناونراوە، لەبەر ئەوەی بەکارهێنراوە بۆ ڕاگرتنی گیانداران...

ژووری کارەکەر، ڕووبەرەکەی (٥,٢٠×٢,٢٠) مەتر دوو جایە، بانەکەی گیراوە بە گومەتی نێوە کەوانەیی، هیچ جۆرە نەخش و نیگارێکی تێدا نییە ، ئەم ژوورە بە ژووری ئانوو ڕەوە بە ستراوەتەوە بە دەرگایەك لە دیواری ڕۆژئاوای ، وە دەرگایەکی سەرەکی هەیە دە ڕوانێتە سەر حەوشەی خانووەکە ڕاستەوخۆ، وە ئەم ژوورە لە لایەن کارەکەرەوە بەکار هێنراوە...

ژووری حەریم:- لە دوای ژووری کارەکەرەوە دێت، ڕووبەرەکەی (٥,٢٠×٢,٤٠) م٢، سەری گیراوە بە گوومەتێکی نیوە بازنەیی، دیوارەکانی لای ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای پێك هاتووە لە چوار تاقی نەخێشنراو بە نەخش و نیگاری ڕووەکی، لە لای چەپی ناوەوە ، پەنجەرەیەکی فۆلکلۆری هەیە ڕاستەوخۆ دە ڕوانێتە سەر حەوشەکە.

بەشی دووە:- پێك هاتووە لە هۆڵێکی فۆلکلۆری گەورە، دەروازەیەکی جوانی هەیە،

داپۆشراوە بە نەخشی مەڕ مەڕی ، بە نەخش و نیگاری رووەکی و ئەندازەیی هەڵکۆڵراو، و بە شێوەیەکی ڕێکوپێک دابەشکراوە، پەنجەرەیەکی جوانی هەیە دە ڕوانێتە سەر حەوشەکە ؛ وە داپۆشراوە بە مەڕ مەڕ ؛ بەڵام نەخش و نیگاری نییە، کەتیبەی پەنجەرەکە دروست کراوە لە ئاسنی حەلەزۆنی ؛ وە دەرگایەکی فۆلکلۆری داری هەیە، نەخش کراوە بە چوار ڕیز بزماری ئاسنی، بە شێوەی ئاسۆیی ؛ وە لە دەروازەی ماڵەکەوە لە بەشی سەرەوە، کەوانەیەك هەیە (حنیە) ؛ کە دە ڕوانێتە سەر (عتبە)ەکە ڕاستەوخۆ، کە نەخش کراوە بە نەخش و نیگاری ڕوەکی زۆر جوان، کە لە ناوە ڕاستەوە مێژووی دروست کردنەکەی تێدا دیاری کراوە، ساڵی (١٣١٨-١٩٠٠) ؛ لە چەپی ناوەوە ڕاستەوخۆ، پەنجەرەیەکی فۆلکلۆری هەیە، داپۆشراوە بە (رخام) ؛ وە بەشی سەرەوە ڕازاوەتەوە بە نەخش و نیگاری رووەکی زۆر جوان، وە دە ڕوانێتە سەر حەوشەکە ڕاستەوخۆ. هەروەها لە ڕاستی ناوەوە ؛ پەنجەرەیەکی تر هەیە، داپۆشراوە بۆ رووناك کردنەوەی ژوورەکە ؛ دە ڕوانێتە سەر حەوشەکە.

لە دوای دەرگای هۆڵە گەورەکەوە شوێنێکی دیاری کراو هەیە بۆ دانانی مۆم لەشەودا بۆ رووناك کردنەوە، پێی دەوترێت (چرادان).

بەشەکانی ئەم ماڵە پێك هاتووە لە (عەتبە)، و هۆڵی گەورە ، (سرخانە)، (هۆڵی تەنیشت)، (کۆشك).

(عەتبە)، شێوە لاکێشەیی‌یە، ڕووبەرەکەی (٤،٨٠×٢،٨٠) م٢ لەلای ڕۆژهەڵاتی‌یەوە ، پەیژەیەك هەیە دە ڕوانێتە سەر سەردابێکی گەورە، بەڵام لەلای ڕۆژئاواوە، پەیژەیەك هەیە دە ڕوات بۆ کۆشك. بەڵام لەلای خوارەوەی پەیژەکە چوار (کون) هەیە کە بەکارهێنراوە بۆ هەڵگرتنی کەرەستەی سووك، بنمیچی عەتبەکە، نەخش کراوە بە نەخش و نیگاری ڕووەکی جوان لە شێوەی بازنەیی..

(هۆڵی گەورە، در) ؛ ڕووبەرەکەی (٣×٥،٦٠) م٢ بە شێوە لاکێشەیی‌یە، بنمیچەکەی پێك هاتووە لە پێنج گرێی تیژی پیفدراو، شێوەی گوومەتەکەی نەخش کراوە بە جۆرەها نەخش و نیگاری ڕووەکی، وە لە نێوان هەردوو گرێیەکدا کەوانەیەك (حنیە) هەیە، کە بەکار هاتووە بۆ هەڵگرتنی کەرەستەی ئارایشت ؛ هەریەکە لە دیواری خوارووی ڕۆژهەڵات و سەرووی ڕۆژئاوای، چوار (حنیە)ی هەیە، نەخش کراوە بە نەخش و نیگاری ڕووەکی زۆر جوان ؛ لە کۆتایی دیواری سەرووی ڕۆژئاوای، دەرگایەك هەیە ؛ دە ڕوات بۆ ژووری (سرخانە)

دیواری بەرامبەر دەروازەی هۆڵە گەورەکە ؛ ڕازاوەتەوە بە نەخش و نیگاری جوان لە شێوەی (مشکاە) ، لەسەر چوار ڕیزی ئاسۆیی

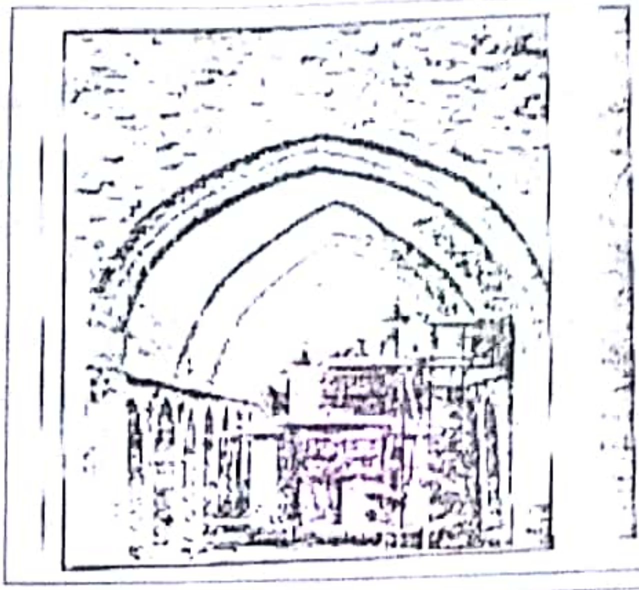

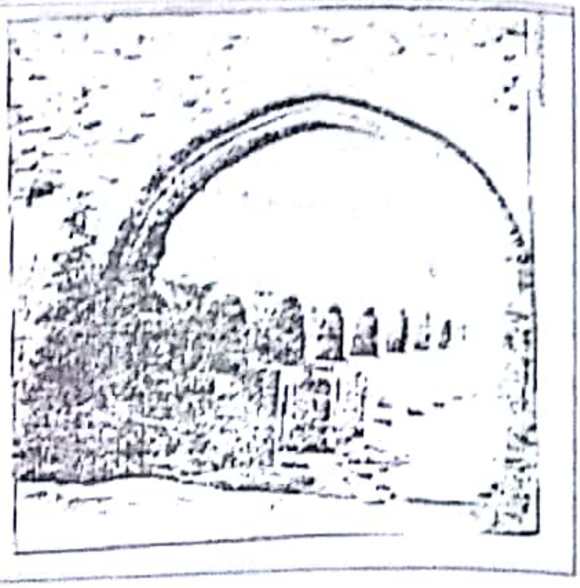

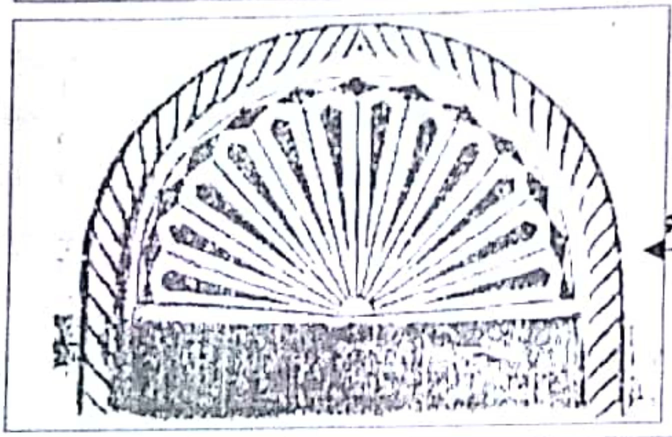

یەکێک لە نەخشەکانی قەیسەری

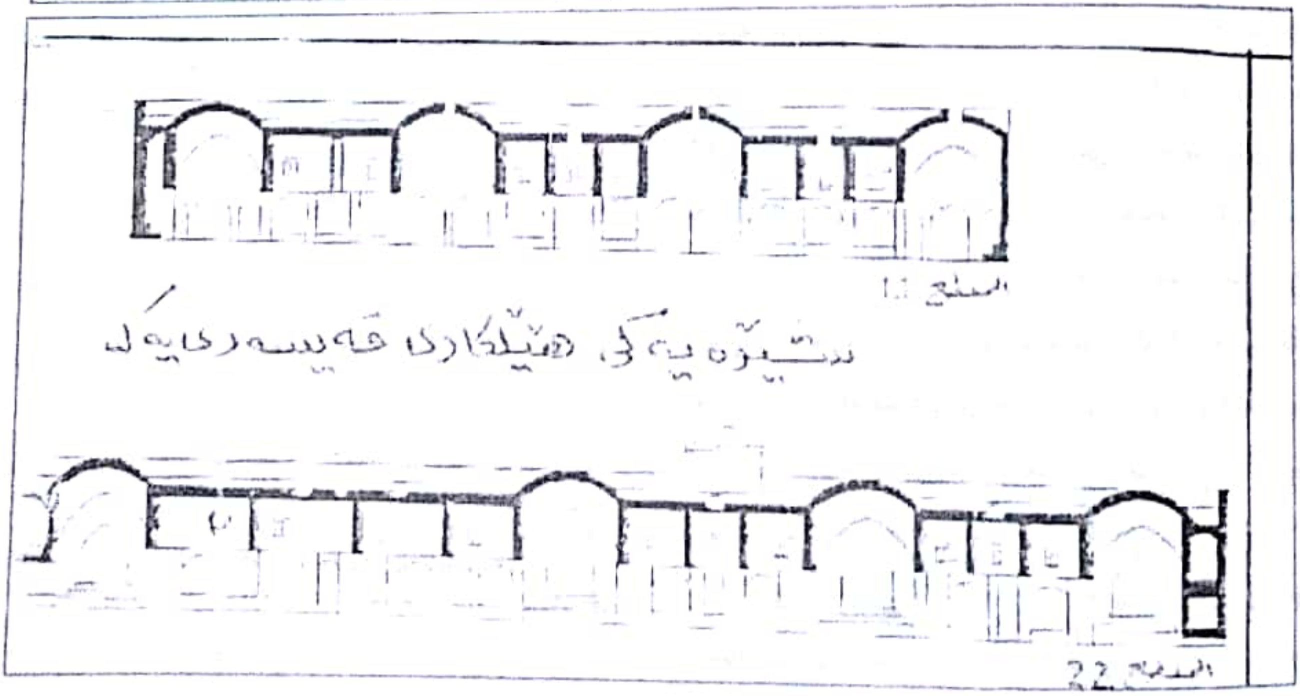

، ڕیزی یەکەم پێك هاتووە لە هەشت (مشاکی)، ڕیزی دووەم پێك هاتووە لە شەش (مشاکی) ، ڕیزی سێیەم ، شەش (مشاکی) ، ڕیزی چوارەم پێك هاتووە لە دوو (مشاکی) ، لە نێوان ئەم دوو (مشاکە)دا، لەلای سەرەوە ئەمە نووسراوە "ماشاءالله" ، دابەش کراوەتە سێ بەشەوە بەهۆی دوو کۆڵەکەوەی نەخش دار کە کۆتایی‌یەکانیان تیژە.

لەسەر ئەم دیوارە چوار کون هەیەن بەکار دەهێنرێت بۆ هەڵگرتنی شت و مەك، وە شوێنێکی نەخشداری ڕووەکی دیواری ماڵە گەورەکەی داپۆشیوە، بە پانی (٢٥) سم، وە لە تەنیشتی دەروازەی ماڵەکەوە دوو (مسند) هەیە، یەکێکی لکێنراوە بە دیواری ڕۆژهەڵات، ئەوی تری بە دیواری ڕۆژئاوا، دروست کراوە لەبەردی هەڵکۆڵراو بە نەخشی جوان.

(سڕخان):- ڕووبەرەکەی (٢,٥٠×٢,٢٠) مەتر دوو جایە، دەروازەکەی لە کۆتایی دیواری سەرووی ڕۆژئاوای ماڵە گەورەکەیە، کە ئەم ژوورە بەکارهاتووە بۆ دانانی شت و مەك، وە بنمیچەکەی لە شێوەی گوومەتدایە، پەیژەیەکی هەیە بۆ (کۆشك).

(ژووری تەنیشت):- شێوە لاکێشەیی‌یە، (١,٣٠×٣) مەتر دوو جایە، وە بۆیە پێی دەوترێ ژووری تەنیشت، لەبەر ئەوەی کەوتۆتە تەنیشت ماڵە گەورەکەوە، بنمیچەکەی لە شێوەی گومەتە، بەڵام هیچ جۆرە نەخش و نیگاری تێدا نی‌یە.

(کۆشك):- شێوە لاکێشەیی‌یە (١,٩٠×٣) م٢، وە دەگەیتە لای بەهۆی پەیژەیەك ، کە کەوتۆتە لای ڕۆژئاوای (عتبە) ، دەروازەکەی کەوتۆتە سەر کەوانەیەکی تیژ، بنمیچەکەی بەستراوەتەوە لەگەڵ یەکێك لە ژوورەکانی نهۆمی دووەم ، بەهۆی دەروازەیەك ، کە کەوتۆتە کۆتایی دیواری سەرووی ڕۆژئاوای.

(سەرداب- ژێرزەمین):- پێوانەکەی (٤٥) مەتر دوو جایە، چوونە خوارەوە بۆی بە هۆی پەیژەکە پێك هاتووە لە (دە) پایە، کەوتۆتە لای ڕۆژهەڵاتی (عتبە) ، لە ڕاستی ناوەوەی ماڵی گەورە، ڕاستەوخۆ ، وە سەردابەکە شێوەی ماڵە فۆلکلۆری‌یەکەی وەرگرتووە، چونکە ڕاستەو خۆ کەوتۆتە ژێری، پێك هاتووە لە گۆ ڕەپانێکی بەردەمی دەتوانین ناوی بنێین (عەتەبە) ، ڕووبەرەکەی (٣,١٠×٥,٢٠) م٢ ، بوونی هۆڵێکی گەورە هەیە لەسەر دوو کەوانەیی گەورە لە شێوەی گومەت، ڕووبەرەکەی (٦×٣,٤٠)م٢ وە لە تەنیشتیەوە ژوورێکی لاوەکی هەیە، وە پێك هاتووە لەلای شێوە نا ڕێك ، ڕووبەرەکەی بە نزیکی (٢×٢,٥٠)م٢ ، وە ئەم ژێ زەمیەنە، بێ بەشە لە هەموو جۆرە نەخش و نیگارێکی کە هەیە لە ماڵە فۆلکلۆری‌یەکە، وە ئەم ژێر زەمینە بەکار هێنراوە بۆ پاراستنی شت و مەك و پشوو، خەو، لەوەرزی هاویندا..

(حەوشەی گەورە)، حەوشەی دەرەوە، بەخشتی فەرشی داپۆشراوە ، پێوانەی

(٢٥سم ×٦سم) ؛ لە ناوە ڕاستییەوە باخچەیەکی چوار گۆشەیە، کە داری دارخورما و پورتەقاڵی تێدایە، وە لە بەشی ڕۆژئاوای حەوشەکە ؛ ژوورێکی بچووک هەیەن بەکار هێنراوە وەکو ئاودەست (پێشاو)، ڕووبەرەکەی (١,٨٠×١,٥٠) م٢.

بەشی دووەم ؛ نهۆمی دووەم:-

دەتوانیت سەرکەویتە نهۆمی دووەم بە هۆی پەیژەیەکەوە، پێك هاتووە لە نۆ (عتبە) ، ئەو ڕووبەری کە داگیری کردووە ١٠٥,٦٠)م٢، پێك هاتووە لە تارمەیەك ژمارە (٧) ی پێك هێناوە بە ئینگلیزی، ڕووبەری گشتی (٣,٢٥)م٢، دە ڕوانێتە سەر حەوشەیەکی گەورە لە شێوەی پیتی (L) بەئینگلیزی، ڕووەکەی بەردەمی کە دە ڕوانێتە سەر حەوشە گەورەکە، بەدەوریدا شوورەیەکی ئاسنی شێوە حەلە زۆنی بۆ دروست کراوە، تارمەکە ڕاوەستاوە لەسەر دوو کەوانەی نیوە بازنەیی، ڕاوەستاوە لەسەر کۆڵەکەیەکی مە ڕ مە ڕی شێوە چەند لایی (پەل پەلاوی) ؛ پێك هاتووە لە هەشت چین یەکێك لەکەوانەکان دە ڕوانێتە سەر حەوشە، ئەوی تریان بەسەر تارمەدا، وە دوو ژوور دە ڕوانین بەسەر تارمەکەوا بە دوو لای جیاواز، یەکەمیان پێی دەوترێت ژووری ئاسۆیی:-

ڕووبەرەکەی (٢,٢٠×٤,٧٥)م٢ ، دوو پەنجەرەی هەیە دە ڕوانێتە سەر تارمەکە، لە دیواری سەرووی سێ تاق هەیە، کە ڕازاوەتەوە بە نەخشی ڕووەکی ڕەنگاو ڕەنگی زۆر جوان، هەروەها لە دیواری سەرووی دوو تاقی تر هەیە نەخش کراوە بە نەخش و نیگاری ڕووەکی لەناویەوە دەروازەیەك هەیە دە ڕوات بۆ ژوورێکی بچووك کە پەنجەرەیەکی تێدایە دە ڕوانێتە سەر گە ڕەکی دەرەوە، وە بنمیچەکەی لە شێوەی گوومەتی نیوە بازنەیی‌یە.

ژووری نووستن:-

ستوونی:

ڕووبەرەکەی (٣,٤٠×٥,٣٠) م٢، دوو پەنجەرەی تێدایە دە ڕوانێتە سەر حەوشەی ماڵەکە، سەرەوەی لە شێوەی گومەتی نیوە بازنەیی‌یە، لە کۆتایی دیواری ڕۆژهەڵاتی، دەروازەیەك هەیە، دە ڕوانێتە سەر (کۆشك) ؛ کە کەوتۆتە نهۆمی سەرەوە لە هۆڵی فۆلکلۆری، وە لەوێدا ژوورێك هەیە لایەکانی نا ڕێکە، کە سەردەکەوی بۆی بەهۆی (سرخانەوە) ؛ هۆڵی فۆلکلۆری هیچ جۆرە نەخشێکی تێدا نی‌یە...

ئەو ڕەگەزە نەخش و نیگارانەی کە بەکار هاتووە لەم خانووەدا:

بریتی‌یە لە نەخشی ڕووەکی بە هەموو جۆرەکانی‌یەوە، لەسەر گەچ و بەرد، بەکارهێنانی نەخشی ئەندازەیی شێوە بازنەیی و ئەستێرەیی و قووچەکی، وە

بەکارهێنانی نەخشی نووسراوەیی لەسەر گەچ .

ئەو ڕەنگانەی کە بەکارهاتووە، بریتی‌یە لە نیلی و سوور و سەوزو زەرد..

"بنەڕەتی نەخشەکان دەگەڕێتەوە بۆ هونەری بیناکاری و نەخش‌و نیگاری ئیسلامی، ئەویش بوونی (توریق) ، هەروەکو ئەوەی باوبووە لە تەرزی نەخش‌و نیگاری (سامە ڕا).."[٢٧] بەڵام ئەگەر زیاتر ڕۆبچینە نـاو نەخشەکانەوە، وە بەدووردی بەراوردێکی نەخشەکانی بکەین، دەبینین کارتێکردنی خۆماڵی زیاترە لە هونەری نەخشی ئیسلامی‌یەکە..

خانووی تەیفور

"ئەم خانووە بریتی‌یە لە بیناکاری‌یەکی دەگمەن‌و کەم وێنە، ئەویش لە تەرزی بیناکاری و نەخشەکانیدا، بە دەردەکەوێت، کە نموونەی چەندەهای لەو جۆرە لە کەرکوکدا، ئەم خانووە بریتی‌یە لە سێ پارچەی یەك لەناویەکدا ، یەکەمیان بریتی‌یە لە کۆڵەکەی مە ڕ مە ڕی شێوە دروست کراوی ووردبین، ئەویش لە شێوەی دەروازەو نەخشی پەنجەرەو بەکارهێنانی مەر مە ڕی ڕەنگاورەنگ، وە بنمیچی هەمووی بریتی‌یە لە نەخشی گەچی ڕەنگاورەنگ، وە لە زۆری کاتدا ڕەنگی ئاڵتونی یان بریقەدارە، بەڵام دووەم، بریتی‌یە لە (مجان) و (مضیف) و (سرخانە) و (کۆشك)، وە هیچی کەمتر نی‌یە لەوی تر .

بەشی سی‌یەم پێی دەوترێت (ماڵی بووك) ، بریتی‌یە لە تارمەی بچووك‌و ژووری لاکێشەیی‌و ، زۆر جوانە لە هونەری نەخش‌و نیگاری جۆرەها ڕەنگ.

وە ڕووەکەی دە ڕوانێتە سەر حەوشەی ماڵەکە. وەکو سەکۆیەکی ئاهەنگ گێڕان وایە ، وە لەوانەیە ئەم بەشە دیاری کراوبێت بۆ بووك و زاوای کەس‌و کارەکەی کاڵەکە.. لەکاتی ژن هێنانیان ، پێش ئەوەی بگوازرێنەوەسەر شوێنی تازەیان.

وە مێژووی دروست کردنەکەی دەگەڕێتەوە (١٢١٥) ی کۆچی وەکو ئەوەی لەنێو نەخشەکاندا نووسراوە[٢٨].

بێجگە لەم خانووانەی باسمان کرد گەلێك خانووی تر هەیە، کە جۆرەها تەرزی بیناکاری و نەخش‌و نیگاری تێدا هەیە وەکو "ماڵی علی ئەترەتچی، شێخ عەلی تاڵەبانی ، مەلا قادری ئیمام"[٢٩] جۆرەهای دیکە، کە هەریەکەیان کتێبێك هەڵدەگرێت کە لە سەری بنووسرێت.

<u>سەرنجەکانمان دەربارەی ئەم خانووانە لە ڕووی بیناکاری و نەخش‌و نیگارەوە...</u>

١. ئەوەی سەرنجمان دەدات لەم خانووانەدا، ووردبینی و دەست ڕەنگینی‌و کارەمەیی بیناسازەکان بەدەردەخات، لەتوانای نواندنی ئەو تەرزی بیناکاریانەدا، وە سازدانی شوێنەکان‌و دانانی لە شوێنی

پێویستی خۆیدا، وەکو گرێ، گوومەت، کۆڵەکە، دەرگا، پەنجەرە، تاق، سەکۆ.

٢. وورد بینی بەکارهێنانی ڕەگەزەکانی بیناکاری بۆ پێویستی‌یەکانی مرۆڤ، شتێك نابینین، کە بۆ پێویستی مرۆڤە کە دروست نەکرابێت، ئەوی کەسەکان بیریان لێ کردبێتەوە، بیناساز بەدەستی هێناوە. وە ڕازاندویەتەوە بە شێوەیەکی ئەوتۆ کە جوانکاری‌یەکی بیناکاری داوە بە ژوورەکان..

٣. بڵاوبوونەوەی هونەری بیناکاری عوسمانی و موتروبەکردنی بە تەرزی بیناکاری ئیسلامی و خۆماڵی کەردی ناوچەکە، ئەگەر سەرنجێکی هونەری ماڵەکان بدەین دەبینین لە چوار چێوەیەکی ئسلامی ساز دراوە، بەڵام گەلێك تایبەت مەندی خۆی وەرگرتووە لە هونەری بیناکاری‌یەکانی پێش ئیسلامەتی و ماوەی گەشە بووی ئیسلامەتی، بۆیە هەرچەند تەرزە گشتی‌یە ئیسلامەتی‌یەکە هەوڵی داوە، نەیتوانیوە زاڵ بێت بەسەر تەرزی بیناکاری خۆماڵی‌یەکە، ئەویش لە دا ڕشتنی ڕەنگ و جۆری نەخشەکان، و قەبارەی کەرەستە بەکار هێنراوەکان...

ئەوانەی کە لە کاری بیناسازی‌یەکەدا کاریان کردووە، هەموویان سەر بە ناوچەکانی کەرکوك و کوردستان بوونە بە گشتی، ناوێکی بێگانەمان بەرچاو ناکەوێت کە دەستیان هەبوو بێت لە کاری بیناکاری‌یەکەدا، ئەمەیش هۆیەکی گرنگە کە ئەو بیناکارە هەستێت بەوەی بە چاوێکی خۆماڵیانەی، پەروەردەی ئەو ژینگەیە کە تێدا، دەستو پەنجەکانی ڕاهاتووە لەسەری .. نش و نما بکات و جوانکاری خۆی تێدا بە دەست بهێنێت.

بۆ ڕاستی ئەم بۆچوونەمان نموونەمان زۆرە وەکو :- "عەلی نەقاش لە بنە ڕەتدا خەڵکی (دیار بەکر)ە هەر لە زووە هاتۆتە کەرکوك کە کو ڕی (محەمەدیە)، حەسەن نەقاش ، دایك برای (عەلی نەقاشە) ، ئەویش لە دیار بەکرەوە هاتووە..."[٣٠] ، بۆیە هیچ بەسەیر نازانرێت نەخشێکی ماڵێك لە کەرکوك دووبارە بۆتەوە لە کۆیەو هەولێرو سلێمانی و خانەقین و دیار بەکرو سنە بە هەمان پێوانەو مەودای نەخش کاری.. هەر لەبەر ئەمەیشە کە بەم ناوچانەدا دەسو ڕێیتەوە هەست بە هەمە چەشنی و هاوگونجاوی ڕەنگ و تەرزی بیناکاری‌یەکەی دەکەیت..

٤- یەکێك لەو هونەرانەی کەلە سەردەمی عوسمانی‌یەکاندا باو بووە هونەری دروست کردنی خانووە لەسەر شێوەی کەڵەگی، (دوێرو خەزنە) کە بنە ڕەتی ئەم بیناکاری‌یە لەلایەن ساسانی‌یەکانەوە بووە، بەڵام لەسەردەمە ئیسلامی‌یەکان گەشەی پێ کراوەو تایبەت مەندی‌یەکی خۆماڵی وەرگرتووە، بەڵام بنە ڕەتی‌یە ساسانی‌یەکەی تێدا بەدەردەکەوێت.

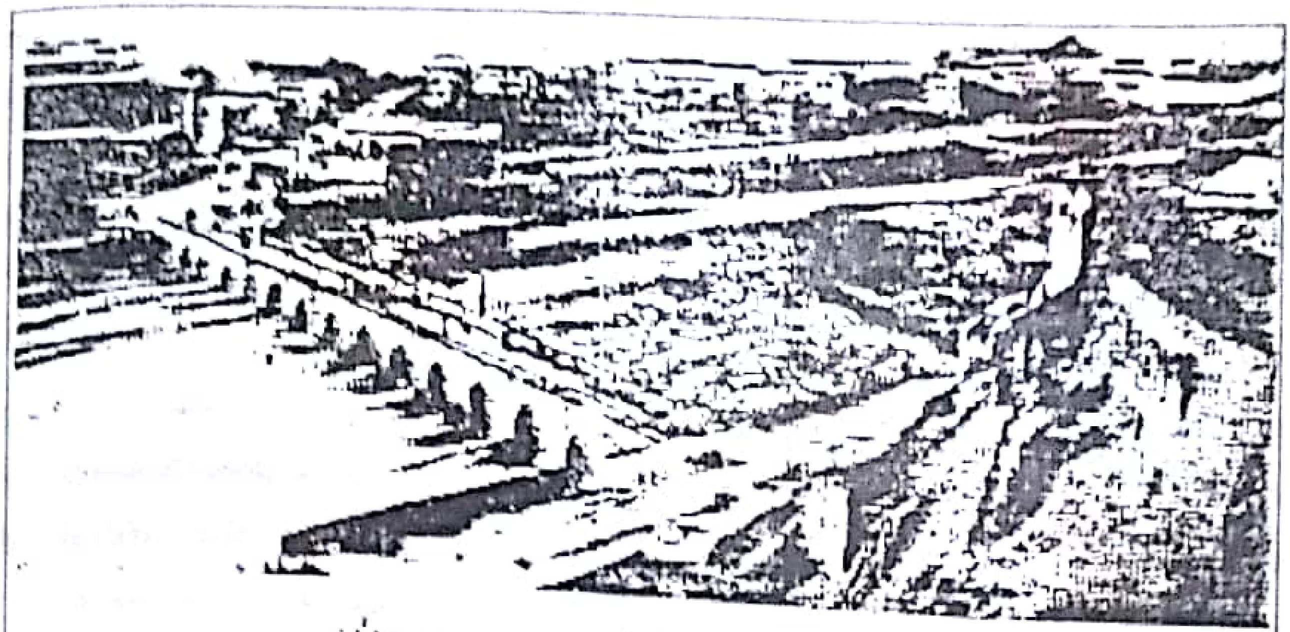

کرکوک و [پرده] کۆنەکەی بەردەمی (قەڵا)

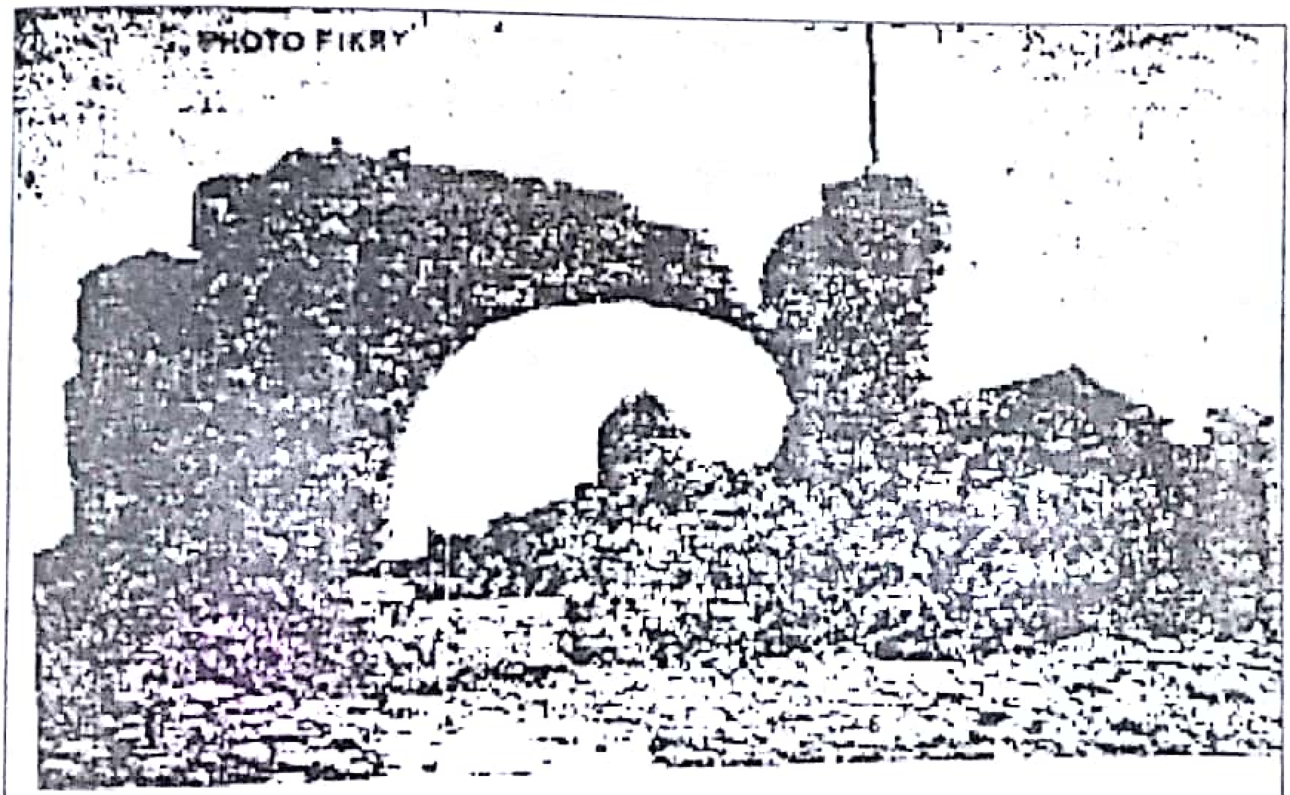

ئەمەی پردە کۆنەکەی [کرکوك] دوای رووخانی

"ئـاواكردنی خـانوو لەسـەر شـێوەی (كەڵـەكی - سـهدلی- حـیری) لـە كوردسـتاندا هـەبووەو هەیـە بـە تایبـەتی لـە كوردسـتانی باشووردا ؛ مێـژووی ئـەم (كەڵـەگی)یـە دەگـە ڕێتەوە نزیكەی دوو هەزار ساڵ...

(كەڵـەگی) ئـەو شـێوە خانووەیـە كـە هەیوانێكی تێدا هەبێتو هۆدەیەك لە دەستی ڕاستی بیو هۆدەیێكی تـر لـە دەسـتی چـەپ هـەبێ، یانی هـەیوانێك لە بەینی دوو هـۆدەدا بێت، ئەمە بەناوبانگترین شێوەی (كەڵەگی)یە، وەكو گووتراوە ئەم شێوەیە لەسـەر شـێوەی جەنگە:- نێوە ڕاسـت كـە سـنگەو قـراڵ یـان سـەركردایەتی تێدایـەو لـە دەسـتی ڕاسـتی هێزێكەو لە دەستی چەپی هێزێكی ترە.

ساسانییەكان بە ئەم شێوەیە بیناكارییان گوتـووە، (سـهدلی) وە لـە شـاری كـەركوك لـە شـێوەی (كەڵـەگی) گوومـەزی دەبینـین، كـە كەركوك پێی دەڵێن (دوێرو خەزنە) ؛ (دوێر) ؛ هەیوانەكەیـەو (خەزنـە) كـەیش هۆدەكـانی تەنیشتی هەیوانـە، وە شـێوەی (كەڵـەكی) لـە خانووە نەخشـدارەكانی شـاری (كـەركوك) كەمن...."

كەڵەگی كـەركوك ، بـە شـێوەیەكی گشـتی جێگەكەی نزمە، بۆ ئەوەی هاوین فێنك بێتو زۆربـەی ئـەو خانووانـەش یـەك قـاتن یـانی (كەڵەگی) لە خارتییە (خوارتییە).

تارمـەیان ڕا ڕەوی بـەردەمی هـەیوانو هۆدەكان دیوار كراوەو دەكەوێتە پشت قاپی، لەبـەر ئەمـە هـەیوان و هۆدەكـان دەكەونـە خـانووەوەو یەكسـەر ناكەونـە سـەر حـەوش، هەوەكو هی (كۆیسنجق) ڕووناك نین.

بـانی هـەندێكیان یـان بلێـین، زۆربـەی هەیوانـەكان چـەند پەرەسـوو وەكـو كـەوان (قوس)ی لێ كراوە، بۆ نموونە خانووی (شێخ عەلی تاڵەبانی) ؛ (٧) كەوانو (خانووی حاجی تاها) ؛ (٣) كەوانەی هەیـە، ئـەم كەوانانـە لـە هەندێك خانوودا، نەخشكراون بە نەخشێكی ئیسـلامی زۆر جـوانو هەڵكـەنراون لـە گـەچ، وەكو هی هەر دوو خانووی دوایی.

لە تەنیشتی هەیواندا تاق هەیە، زۆر گەورە نـین ؛ بـەڵام تاقـەكان وەكـو سمـی هەسـپ (ئەسـپ) هەڵكـەوتوونو جـودان لەگـەڵ (كۆیسـنجق)، ئـەم تاقانـەش لـە زۆر خـانوودا نەخشـكراون بە نەخشێك وەكو پرنكی كلكی كەڵەشێر یان بلێین بادەمییەكی درێژە.

لەسـەر هـەیوانی كەڵـەگی كـەركوكدا، لـە بەشـی سـەرەوە كـە گومەزییـە، نەخشـی (لۆقەندان) هەیە.

كەڵەگی (كەركوك)، دەستكاری كراوە، لە شێوەی ئەسـڵییەكەی ؛ كـە هـەندێك شـتی لەسـەر زیاد كراوە، وەكو هۆدەیـەكی زیـاتر ؛ وەیان هۆدەیەك وەكو خەڵوەتێك لەسەر یەكێك لەسـەر هـەر دوو هۆدەكـان وەكـو خـانووی (كەڵـەگی) ؛ (حـاجی مـەردان) لـە گـە ڕەكـی (بولاق)..

ئەو خانووانەی کە لەسەر شێوەی (کەڵەگی) دروست کراون:- خانووی (حاجی مەردان لە (بولاق)، بریتییە لە سێ هۆدە لەناو یەکدا، وە لەلای ڕاستی هەیوان و ڕا ڕەو هەیەو دوو هۆدە لەلای چەپ، وە هۆدەیەکیش لەسەر هەر دوو هۆدەی دەستە چەپ هەیە بە پەیژە (قاندرمە) لە ڕا ڕەوەکەیدا، وەکو (مەخزن) بەکار دەهێنرێ و دوور نییە بیری دروست کردنی ئەم هۆدەیە لە (شەخیم) هاتبێ، ئەوەی بابەتی گووتنە لەسەر هەردوو یان سێ هۆدەی دەستە ڕاستی هەیوان، هەیوانێك هەیە بەڵام لە دەرەوەیە نەك لەناو ئەم بەشەدایە.

دیسان هەر لەم خانووەی حاجی مەرداندا هەیوانێکی گومەزی لە بەینی دوو هۆدە دان، دەکەوێتە ڕاسەری حەوشەکە لە قاتی سەرێ بەرامبەر بەشی باشووری.

خانووی (مەلا قادری ئیمام) ، بەرامبەر مزگەوتی (ئیمام قاسم)ە ، خانووی (شێخ عەلی تاڵەبانی) ، کە دەکەوێتە ڕۆژئاوای تەکیەی تاڵەبانی، کە لە ساڵی (١٨٨٧-١٨٨٨) دا ئاوە کراوەتەوە، بەڵام ئێستا هیچ پاشماوەیەکی نەماوە، خانوی (حاجی تاها) ، دەکەوێتە گەڕەکی (بولاق) ، ژمارە ٣٥/١٩، دەڵێن مێژووی (١٣٠٢)ی کۆچی بەرامبەر (١٨٨٤-١٨٨٥) ی زایینی ، خانوی (حەمید حاجی واحید) ، دەکەوێتە سەر (بن تاق) ێك لە باشوورو نیزیك مزگەوتی نوعمان، لە گەڕەکی ئاوچی لە باشووری قەڵا، درێژایی بن تاق (٢٠) هەنگاوە، نمرەی خانووی ئاوچی (٢٩/١/٢١).

هەیوانی کەڵەگییەکەی کە لەسەر بن تاقە (١٤) پەنجەرەی تێدایە کە هەیوانێکی گەورە لەهەر تەنیشت (٥) پەنجەرەی هەیە لە بەینی هەیوان و هەر یەك لە هەر دوو هۆدەی تەنیشتی و هەروەها (٤) پەنجەرەی تر دەکەوێتە ڕاستە کۆڵانی ڕۆژئاوا، ئەم خانووە نەخشدار بووە بەڵام نەخشەکانی بە گەچ سواغ دراون[٣١].

٥- زۆری ئەو پاشماوە بیناکاری و نەخش و نیگارانەی کە بە دەستمان گەیشتووە دەگە ڕێتەوە بۆ ماوەی دوواوەیی، سەردەمی عوسمانییەکان، بەشێکی کەمی دەگە ڕێتەوە سەرەتاکانی عوسمانییەکان ئەویش هیچ بەڵگەیەکی بیناکاریمان بۆ نەماوەتەوە، وەکو هونەری هەندێك لە قوتابخانەکانی سەردەمی عوسمانییەکان، بەڵام بەدەماودەم باسکراوە کە گوایە بەڵگەی ئەوە هەیە لایەنی بیناکاری و نەخش و نیگاری تێدا هەبووە. بۆیە ئەوەی ئێمە زیاتر بایەخ واتە بە ماوەی دواوەی سەردەمی عوسمانییەکان.

٦- بەکارهێنانی ڕەنگی شین، سەوز، سوور، زەرد ، کایی یەکێکە لەو ڕەنگە سەرەکییانە کە بەرهاتووە، کە دوو ڕەنگی شین و سەوز، دوو ڕەنگی پیرۆزن لە ناوچەکە، کە ناخی ڕەگێکی زەردەشتی یان هەیەو لە

لایــەن خەڵکەکـــەوە زۆر پــیرۆزن، زۆر بــەکار دەهێنرێن لە هەموو سەردەمەکاندا.

٧- بەکارهێنانی گەچ وەکو کەرەستەیەکی سەرەکی ، لە بیناکاری‌دا، دەورێکی بینیـوەو ماوەیەکی بە دەستە لە ناوچەکە لە هونـەری بیناکاریدا، هەروەها بەردو ئینجا مەڕ مـەڕ و خشت، دەوریان بینیووە، بە تایبەتی بەرد بە ڕێژەیــەکی زۆر هەیــە لــە ناوچــەکانی دەورو بەری کەرکوك .

مزگەوتی عوریان

"کەوتۆتـە نـاوە ڕاسـتی قـەڵاوە، مێـژووی دروسـت کردنـی دەگـە ڕێتــەوە بـۆ ســاڵی (١١٤٢) ی کۆچی، بەرامبەر ساڵی (١٧٢٩) ی زایینی، ئەم مێژووە لەسەر پارچەیــەکی مـەڕ مەڕ لەسەر دەروازەکەی نووسراوە.

ئـەم مزگەوتـە بـەو میحرابـە جوانـەی کـە هەیەتی ، کە ڕازاوەتـەوە بە نەخش و نیگـاری ڕووەکی و ئەندازەیی ڕەنگـاو ڕەنـگ بە ڕەنگـی جۆراو جۆر ، کە لـە شـێوەی گوڵدایـە، دوای لادانی بەشێکی ئەم نەخشانە، دەرکەوت کـە ئەمە تازەکراوەتەوە، وە لە ژێری‌یەوە نەخشـی ڕووەکی هەیە، کە لەسەر ئەم نەخشەی ژێرەوە نووسـیـنێك هەیــە، کــە بەڵگــەی ئایـــەتی قورئانی‌یە/- (وكفلها زكريا كلما دخل عليها زكريا المحراب).

بەڵام منارەی مزگەوتەکە، دروست کراوە لە گەچ و بەردو نەخش کراوە ئەم لا و ئەو لاکەی بە نـەخش و نیگـاری گـەچی، کــە لەشـێوەی ئەندازەیی وەکو ئەستێرەی شەش لایـی ، وە دەورە دراوە بـە چـوار چێوەیــەکی (توریقـی) ئیسلامی.

هــەروەها بەناوبانگــە لــە دوو گومــەت، یــەکێکی گــەورە، ئــەوی تــر بچـووك ، کــە گەورەکەیان ، بنکەکەی لەسەر چوار لای وەکو یەك ڕاوەستاوە، کە دانراوە لەسەر هەشت لای تـر ئینجا شـانزە لای تـر، کــە ئەمـە بنکـەی گومەتەکەی دروست دەکات، کە بەرزی‌یەکەی نزیکەی (١٥) مەتر دەبێت[٣٢].

مزگەوتی ئیمام قاسم

دەکەوێتە گە ڕەکی ئیمام قاسم، کە گوایە کـو ڕی (موسـی کـاظم) [٣٣] ە، بــەڵام لــە شــە ڕەکـــەی دەشــــتی لـــەیلاندا لـــە ڕۆژی ١٧٣٣/١٠/٢٤ ی زایینـــی‌دا قـــەوما، تۆپـــاڵ عوسمـــانی ســـەرداری ســوپای عوسمــانلی کوژراو تەرمی خۆی و چەندین گەورە پیاوی سوپاکەی هێنرانەوە بۆ کەرکوك و لە یەکێك لە ژوورەکانی (مزگەوتی ئیمام قاسم)دا نێژران و ئێستاکە ژنە کورد، ئەوانەی کە کو ڕیان نابێ ڕۆژانی چوارشەممە دەچنە سەر گۆڕەکەی و بۆ ئەوەی کوڕیان ببێت ، (٣) جاران بەسەر گۆ ڕەکــەیدا بــاز دەدەن و بـــە پیـــاو چـــاك و ئەسحابەی دەزانن[٣٤]"

ئـەم مزگەوتـە دروسـت کـراوە لــە گــەچ و بەرد، وە بنمیچەکەی لەسەر کۆڵەکەو کەوانە دروست کراوە، کە باو بووە لەسەردەمەکانی ئیســـــلامی دوواوە، دەربـــــارەی مێــــژووی

سەرەتای دروست کردنی نازانین، بەڵام تازەکراوەتەوە لە ساڵی (١٠٢٣) ی کۆچی(٣٥).

مزگەوتی حەسەن پاکیز

بریتی‌یە لە بەرزی‌یەکی خۆڵو سپی، کە لە ژێری‌یەوە مزگەوتەکەیە کە تا ئێستا پاك نەکراوەتەوە(٣٦).

کاتداریی "ام الاحزان"

کڵێسەی (نماز ئەوی)

" کە مانای شوێنی نوێژ کردن دەگەیەنێت، دروست کردنی دەگەڕێتەوە ساڵی (١٨٥٦) ی زایینی، وە وا بڵاوە کە گوایە لەسەر پاشماوەی، لە کڵێسەیەکی لە خۆی کۆنتر دروست کراوە، بەڵام پاشماوەی ئەو بیناکاری‌یەی ئێستا دەگەڕێتەوە بۆ تازەکردنەوەی ساڵی (١٩٠٣)، وە ئەم کڵێسەیە لە ساڵی (١٩٦٥)، بە تەواوەتی رووخاوە(٣٧). بەڵام چەند جارێکی تر دروست کراوەو دەستی پێدا هێنراوەبەڵام رووخاوە "بەڵام ئەمەی ئێستا بەتەواوەتی رووخاوە، هەر وەکو ئەوەی بومەلەرزە لێ دابێت، بینیمان ئەو تیجانە مە ڕ مە ڕانەی کەوتوونە، کە زۆر بە دەگمەنی دروست کراوە، هەمووی لە زەوی بڵاوبۆتەوە، زۆر بە ئاسانی دەدزرێت..."(٣٨)

سەرچاوەیەکی سریانی بەم جۆرە باسی دروست بوونی دەکات:

"ئەمە دامەزراوە، وە بیناکراوە لەسەر قەڵای سلوخ (کەرکوك) لە ساڵی (١٨٥٦)ی لە دایك بوونی مەسیح، کە ناوی ئەم کڵێسەیە هەڵگری ناوێکی گرنگە ئەویش "الام الحزينه"، لە کاتی باپیرەی گەورە، پاپا پیوس نۆیەم، ئەسقەفی ڕۆماو، هەر یەکە لە (ماریوسف ئودو)، جاثالیقی بە تریقی کلدان، مار یۆحنا تمرز، سەرۆکی ئەساقفەی کەرکوك (سلوخ) و دەورو بەری دروست کراوە، وە کار کرا بە ئازایی کۆمەڵێك لەگەڵ سەرۆکی ئەساقیفەکان، لەگەڵ ئازایی پیاو چاكو ترس لە خوا خواڵێ خۆشبووە وولاتی (طوقات)، خواجا یوسف تەرەف باشی، کە هەستا بە دانی چارەکی پێویستی‌یەکانی دروست کردنی ئەم کڵێسەیە، بۆ زانیاری ئەم کڵێسەیە هەر لە سەرەتاوە تا کۆتایی پانزە هەزار (١٥٠٠٠) چەرخی تێ چووە، کە بە پارەی ئەستەمبوڵ دەکاتە (٣٧٠٠) هەزار قەرشی، وە بەشێکی زۆر، خواترسو پیاو چاك پارەیان داوە، هەریەکە بە پێی توانای، کە خوا چاکەی گشتیان بداتەوە..."(٣٩)

"ئەم کڵێسەیە کەوتۆتە سەر قەڵا، کە زۆر دوور نی‌یە لە بازا ڕی قەیسەری .. ئەم بیناکاری‌یەی ئێستا، پێك هاتووە لە (هیکل- کۆتەڵ) بێجگە لە سێ ژوور کە ڕووخاوە، وە حەوشەیەکی بچووکی لە ژوورەوە هەیە، کە دە ڕوات بۆ ڕا ڕەوێك کە کۆتای دێت لەدەروازەی سەرەکی کڵێسەکە. ئەم دەروازەیەش گۆ ڕانی

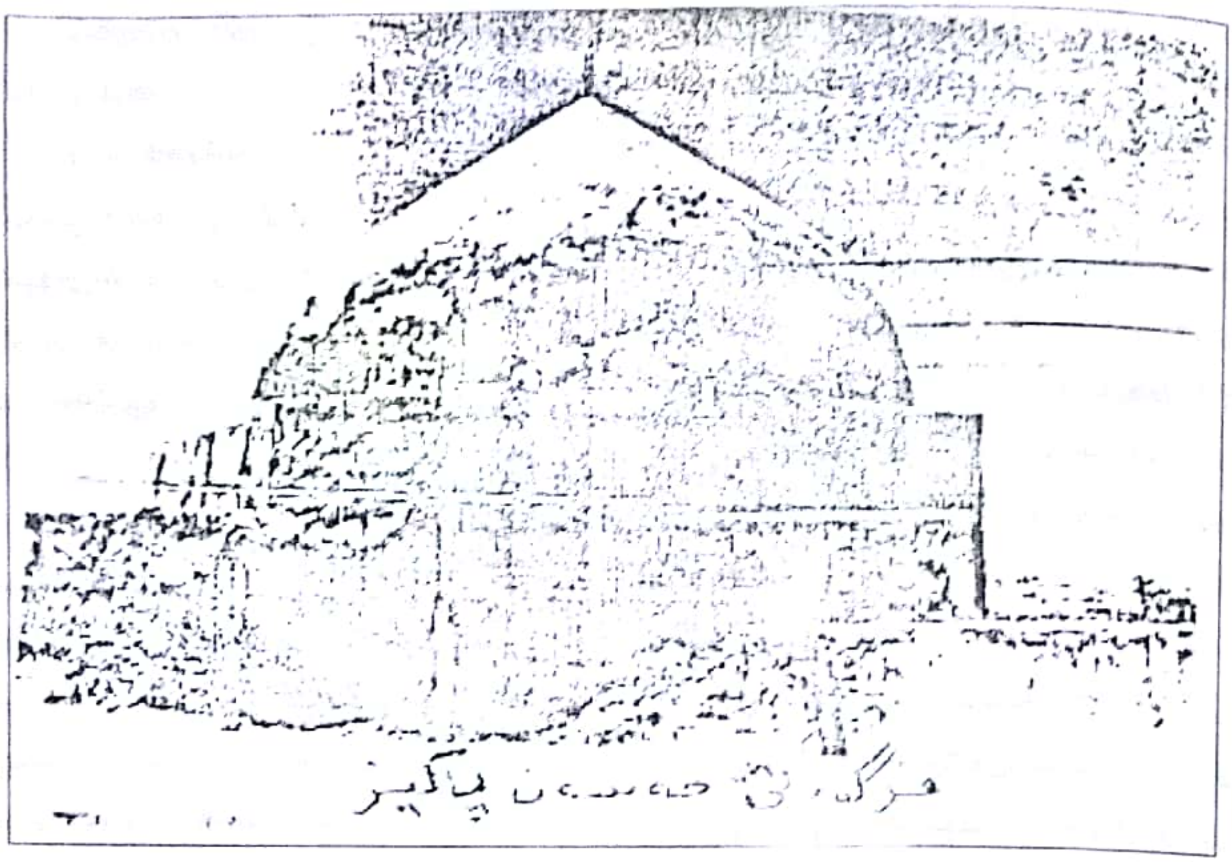

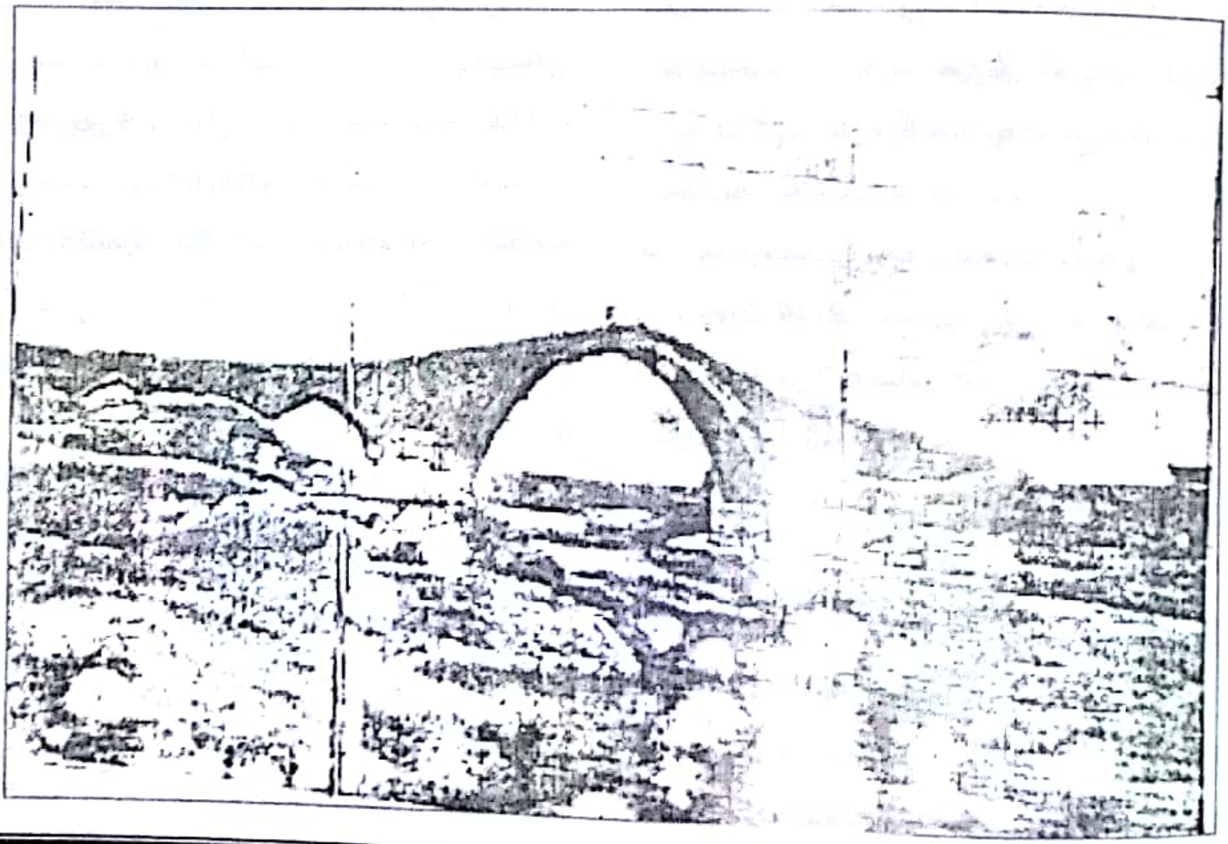

بەسەردا هاتووە، کە بنە ڕەتەکەی ناناسرێتەوە.

هیکەلی کاتدایەیەکە پێک هاتووە لە هۆڵێکی لاکێشەیی گەورە ؛ وە سێ گومەت لە شێوەی نال بەسەرییەوەیە، گومەتی ناوە ڕاست بەرزترە لەو دوانەکەی ئەم لاو ئەو لا، کە لەناوەوە لەسەر ڕیزێک کۆڵەکەی نیوە بازنەیی کە (میخ)ەکانی لە مەڕ مەڕ دروست کراوە، لەسەر کۆڵەکەیەکی بازنەیی لە هەمان بەرد کە تیرەکەی (٧٧) سم، وە (تیجان) ی نەخش داری هەیە، وە بەرامبەر ئەم کۆڵەکانە، کۆڵەکەی نیوە هەیە لە شێوەی بازنەیی بەرامبەر بە دیوارەکە، کە چەند کەوانەیەک لە بەردی مە ڕ مەرش هەڵیگرتووە، بەڵام بچووک تر لەوەی پێشوو، وە هەندێک نێوەی ئەم کۆڵەکانە شێوە لاکێشەیی‌یە بە تایبەتی ئەوانەی تەنیشتی ئەو دەروازەیەی کە دە ڕوانێتە (هیکل)ەکە لەسەر ئەم نیوە کۆڵەکانەوە، کۆڵەکەی گەچی دیار هەیە "روون".

لە بەرامبەر (هیکل)ەکە، چینێک مەڕ مەڕ هەیە لە زەوی‌یەکەی بە بەرزی (٣٠) سم یان زیاتر ، وە لە پێش ئەمەوە چینێکی تر هەیە کە بەشێکی کەمی لێ دۆزراوەتەوە.

لە گۆ ڕەپانەکە، وە بە درێژایی لای سەرووی ڕۆژهەلاتی، بانێك هەیە بە گڕێ و گەچ و بەرد ، کە لە پێشەوە ڕاوەستاوە لەسەر سێ کۆڵەکەی نێوە بازنەیی ، کە لە سەر کۆڵەکەیەکی شێوە لاکێشەیی ڕاوەستاوە، کە ٠تیجان)ی نی‌یە ، بەڵام بە چینێکی سادە لە نەخش داپۆشراوە، کە ئەم کۆڵەکانەو کەوانانە گشتی کەوتووە...(٤٠)

دەرگاکانی قەڵای کەرکوك

"قەڵا ئێستا چوار دەرگای هەیە، وە هەر یەکە لەم دەروازانە شوینێکی سەرەکی قەڵای گرتووە، کە دەرگاکان بەم جۆرەیە دوو دەرگا لە لای ڕۆژئاوای قەڵا، بەرامبەر ڕووباری خاسە ، یەکێکیان کۆنە پی‌یان دەوترێت، (تۆپ قاپی)، کە تاکو ئێستاکە ماوەتەوە، دەرگای دووەم پێی دەوترێت ، (باش قاپی)، کە بەناوبانگە بە دەرگای حەمام (گەرماو) ، لەبەر ئەوەی کەوتۆتە هەمان شوێنی حەمامەکە ، هەر بۆیە گەڕەکێک بەناو ئەم حەمامەوە ناونراوە، ئەویش گەڕەکی حەمامی موسڵمانەکانو گەڕەکی حەمامی مەسیحی‌یەکانە.

هەر وەکو ئەوەی لە ڕۆژنامەی کەرکوك ژمارە (١٤٣) ی ساڵی (١٩٥٣)دا هاتووە، بە ناونیشانی "حمائن عن تاريخ كركوك"، نووسنی مامۆستا (عطا قرزه باش)، بەم جۆرە:-

"بە هۆی قەڵەباڵغی لە لای ڕۆژهەڵاتی قەڵا، بووە هۆی دروست کردنی دەرگایەکی‌تر لەناوچەی ڕۆژئاوای لە ساڵی (١٢٤٠) ی کۆچی بەرامبەر (١٨٢٤)ی زایینی، لەگەڵ ژمارەیەک لە دوکان لەسەر ڕووی.

لەلای ڕۆژهەڵاتی قەڵا دوو دەرگا هەیە، یەکێکیان دەرگای (بیری قیزلر) ، ئەوەی تر بە ناوی دەرگای (حەلواچی‌یەکان) وە وا بەدەردەکەوێت کە ئەو دەرگایەی کە لە ساڵی (١٢٤٠) ی کۆچی دروست کراوە، دەرگای (بیری قیزلر) لەو کۆنترە[41].

دەرگای (تۆپ قاپی) یەکێکە لەو دەرگا بەردیانەی کە زۆر دەگمەنە شێوەی، کە بریتی‌یە لە تەرزێکی بیناکاری لە شێوەی کەوانەی تیژو نیوە بازنەیی و گومەتێکی شێوەی نێوە هێلکەیی[42].

قشڵەی کەرکوک

"ئەم بینایە کەوتۆتە ناوەندی شارەوە... کە ڕووبەرەکەی بە گشتی بریتی‌یە لە پێنج دۆنمو پێنج ئوکماتو شانزە مەترو سەد سانتیمەتر چوار گۆشەیە، کە نەخشەی بنە ڕەتی شێوە لاکێشەیی بووە ؛ لاکانی (١٠١×١٢٤)م٢ بووە، لەناوەندی هەر لایەك لە لاکانی دەرگای هەبووە، ئەو کەرەستانەی کە بەکار هاتووە بریتی بووە لە گەچ و بەرد و بەردی هەلانی (مە ڕ مە ڕی موسڵ) کە ئەویش بەکارهاتووە لە گرێ و کۆڵەکەکانی.

ئەم قشڵەیە لەکاتی ئێستادا بریتی‌یە لە دوو باڵ ، لە شێوەی پیتی (L) ، درێژی لای خوارووی (١٠١)م وە درێژی لای ڕۆژئاوای (٦٢)م ، بەرزی گشتی دیوارەکانی قشڵە لە دەرەوە نۆ مەترە، کە دوانزە بەرگرە لەلای دیواری خوارووی و هەشت بەرگرە لەلای ڕۆژئاوای ڕایگرتووە، دەرگای سەرەکی لە ناوەندی لای خوارەوەیەتی، تا ڕادەیەك.

هەتاکو ئێستا ئەم دەرگایەی ماوە ، کە بەرزی‌یەکەی (٣,٣٠)م و پانی‌یەکەی (٣,٢٠) مەترە، کە گرێی نیوە بازنەیی بە بەردی حەلانی جوان داپۆشیوە، کە لەسەر دوو کۆڵەکەی لوولەی لە بەردی (حەلانی) ڕاوەستاوە.

لەسەر دەرگاکەوە (ئەفرین) ێکی شێوە لاکێشەیی هەیە لە بەردی حەلانی، کە لەسەری بە خەتی عوسمانی نووسراوە، کە بریتی‌یە لە چەند بەیتێکی شیعری کە مێژووی دروست کردنەکەی دیاری دەکات، دەکاتە (١٢٨٠) ی کۆچی، وە لەم لاو ئەولای گرێ کەوە ئەستێرەیەکی تر هەیە کە هیلالێك دەورەی داوە.

لەسەر دەرگاکەوە سەیوانێکی جوان هەیە، کە لەسەر هەشت کۆڵەکە ڕاوەستاوە، کە قەبەو کورت و شێوە لوولەکین، دابەش بوونە لە دوو بەش بەرامبەر ، وە کەمەرەی هەر کۆڵەکەیەك (٥,٤٠) مەترە، لە کۆتایی هەر کۆڵەکەیەك دوو ئەفریز هەیە دەوری لاشەی کۆڵەکەکەیان داوە، بوونەتە بنکەی تاجی کۆڵەکەکان، وە تیجانی کۆڵەکەکان شێوە چوار گۆشەیی‌یە گەورەو قەوییە، وا دروست کراوە تا بەرگەی قورسی بگرێت بۆ توانای سێ تا چوار سەری کەوانەیی شێوە جۆراو جۆر ، بەڵام تیجانی

کۆڵەکەکان لە ژێرەوە ڕازاوەتەوە بە نیوە کەوانەیی هەڵکەندراو لە لاکانییەوە.

وە وا باوەڕە کە لە بنەڕەتدا تیجانو کەوانەو کۆڵەکەکان لە بەردی مەڕ مەڕ دروست کرابێت، بەلام لە دوایدا داپۆشراوە بە چینێکی دیاری کراو لە گەچ و چیمەنتۆ.

وە لەسەر ئەم کۆڵەکانەوە لەلای دیواری خوارووی سەرەکی قشڵە ، حەڤدە کەوانەی جۆر بە جۆری پێچەوانە و جیاواز هەیە ، وە ئەو کەوانانەی کە بەرەو رووی دیواری قشڵەکەن گەورەترن لە کەوانەیییە پیچەوانییەکان، کەوانەی دەروازە سەرەکییەکە گەورەترە. لەکەوانەکانی ئەوەی کەوتۆتە لای ڕاست و چەپییەوە، ماوەی نێوان دوو کۆڵەکە ناوەندییەی کە کەوانە تیژەکە کەوتۆتە سەری (٤,٨٠) مەترە، ماوەی نێو دوو کۆڵەکەکەی تەنیشتی کەوانەکانی دەروازەکانی (٣,٥٠) مەترە.

لەسەر کەوانە سەرەکییەکە (ناوەندی)، کە پرەکەوە لەنهۆمی یەکەم، ژوورێکی بچووک هەیە لە سی لاوە پەنجەرەی هەیە بەکارهاتووە بۆ وەستانی سەرۆکی سوپا لە کاتی وەرزی زستان بۆ بینینی نومایشی سوپایی. وە دوو ژووری تر لە ڕاست و لە چەپ دروست کراون بۆ هەمان جۆر لە وەرزەکانی تری ساڵ ئەم کەپرە دیارە لەسەر دیواری قشڵەکە بە ماوەی ٨,١٠ م و ١٨,٦٠م بە هاوتەریبی دیواری قشڵەکە، وە کۆڵەکە و کەوانە گەورەیی و بچووکەکانی دادەنرێت بە دەگمەنێکی بیناکاری .

لەدوای دەرگای دارەکەوە، گومەتی دەروازەکە دێت، کە لەسەر دوو کەوانەی گەورەی نێوە لوولەکی ڕاوەستاوە، کە درێژییەکەی (١٣,٩٠)م، کە کۆتایی دێت لە گۆ ڕەپانە ناوەندییە گەورەکە، وە ئەم گومەتە لە دیواری ناوەوەی قشڵەکە دیاری بە ماوەی ٣,٥ م کە بۆتە بنکەیەك بۆ هەر دوو پەیژەکانی ئەم لاو ئەو لا بەسەر گۆ ڕەپانە ناوەندییەکەوە، کۆمەڵێك هەیوان دە ڕوانێت لەشێوەی کەوانەیی گەورەی تیژ لەسەر دوو بنکەی دروست کراو لە بەردی (مهندم) ، یەك لەسەر ئەوی تر، لە هەر لایەك، بنکەی یەکەم شێوە لاکێشەییە، بەلام ئەوی تر چوار گۆشەییە.

ژمارەی ژوورەکانی چینی ژێرەوە زیاتر لە (٥٠) ژوورە بەلام سەرکەوتن بۆ نهۆمی یەکەم بە هۆی دوو پەیژەیە کە کەوتۆتە کۆتایی دالانی دەرگا گشتییەکەوە، دە ڕوانێتە سەر حەوشەیەکی ناوەندی ، کە دالانەکەی دیارە لە پێش ژوورەکانی نهۆمی یەکەم لە بالی لای خوارو و ڕۆژهەلاتی.

ئەم دالانە لەسەر کۆڵەکەی لوولەکی ڕاوەستاوە کە بنکەی هەیە/ بریتییە لە (٣٦) کۆڵەکە، وە لە سەریدا (٣٥) گرێی تیژ هەیە کە دە ڕوانێتە سەر گۆ ڕەپانە ناوەندییەکەو

پێچەوانەیە لەگەڵیدا، وە لەسەر هەمان کۆڵەکە (٣٦) کەوانە هەیە[٤٣].

ئەم قشڵەیە پێك هاتووە لە (٧٣) ژوور ، کە دوو ژوور زیادکراوە لە نهۆمی سەرەوە لە بەرامبەر لەسەر دەرگای سەرەکی کە دە ڕوانێتە سەر شەقامە گشتییەکە، هەروەها بێجگە لەوەی کە ژووری تر هەیە بەناویەکدا چووە، بۆیە کۆی گشتی هەشت ژوور دەبێت، هەروەها ، بۆ هۆڵی گەورەو حەوش و شوێنو محلەی تایبەتی هەیە کە لەبەر چاو نییە، بۆ ژمارەی ژوورەکانی دەگاتە سەد ژوور.

قشڵە سێ دەرگای هەیە، یەکێکیان کە دەروازەی سەرەکییە کەوتۆتە سەر شەقامی گشتی، لەلای خوارووییەوە، بەڵام دوانەکەی تر کەوتوونەتە لای ڕۆژئاوای قشڵەکەوە، وە ناوی ئەم دەرگایانە بەم جۆرەیە، (پیادە قیونستی) ، دەرگای پیادە، (سواری قپوسی)، دەرگای سوارە، (ارقە قپو) دەرگای دواوە..

هەندێك لە خەڵك ئەوە باس دەکەن کەگوایە ئەم قشڵەیە بریتی بووە لە تونێڵێکی (نفق) گەورە ، درێژ بۆتەوە بۆ گە ڕەکی (شاتەری) لەو شوێنەی خانووی سەرکردەی (فرقە) کەی لێ بووە، وە سەرکردە بەم تونێڵەدا ڕۆیشتووە لەسەر وولاخ بۆ خانووەکەی، بەڵام تاکو ئێستاکە بەڵگەی وا نییە بەدەستەوە کە ئەو ڕایە بسەلمێنێت ، بەڵام ئەمە لەوانەیە گۆ ڕینی ئەو باوە ڕە بێت، کە تونێڵێك هەیە لە ژێر •سەرای قەلا) ی کۆن لە گە ڕەکی (زیندان) نزیك دەرگای (یدی قزلر) ، کە درێژ دەبێتەوە بۆ دەرەوەی قەلا لە دووری چەند کیلۆ مەترێك لەلای ڕۆژهەلاتەوەن کە سوودیان لێ بینیەوە بۆ چاودێری کردنی دووژمن...

هەروەها سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە گوایە مزگەوتێك هەبووە، لە ساڵی (١٩١٢) بە کۆکردنەوەی بار بووی خەڵك دروست کراوە، ئەمەیش لە ڕۆژنامەی (حوادث) ی کەرکوکیدا باسی هاتووە لە ٩ی حوزەیران (١٣٢٨) ی ڕۆمی. بەلام ئێستا پاشماوەی نەماوەو لەدوای شە ڕی جیهانی یەکەم ڕووخێنراوە.

هەروەها هەندێك بەڵگە دەڵێن گوایە پێنج دەرگای هەبوو بەڵام لە دوایدا کەمکراوەتەوە.

ئەم قشڵەیە دروست کراوە لە گەچ و بەرد بە شێوەیەکی گشتی ، بنکەی ئەم قشڵەیە لە نورەو بەردی سوور دروست کراوە کە بەرگەی شێ دەگرێت، وە کەرەستەی نوورە بریتییە لە بەردی کلسی سووتێنراو کە لە پاشماوەی کورەکە ماوەتەوە، ئەویش بۆیە نوورە بەکارهاتووە چونکە زۆر بەهێزەو دەبێتە پارچەیەکی بەهێز لەگەڵ بەردە سوورەکەدا[٤٤].

لە دوای شە ڕی جیهانی یەکەم کرابە بنکەی یەکێك لە بنکەکانی سووپای عێراقیو گەلێك دەزگای سەربازی تێدا بەکارهێنرا[٤٥].

سەرای کەرکوك

"محەمد پاشا •ئینجە بیراقدار) هەستا بە دروست کردنی کۆشکێکی گەورە لەسەر شوێنێك کە دە ڕوانێتە •سەر ڕووباری خاسە، بەڵام لە دوایدا کردییە بنکەیەکی کاروباری دەوڵەتو لە دوایدا ناسراوە بە سەرای کەرکوك (دار الحکم)...[٤٦]

وە هەندێك سەرچاوە ئاماژە دەکەن بۆ ئەوەی کە سەرای پێش قشڵە دروست کراوە، کە دەکاتە (١٢٧٠)ی کۆچی، ١٨٥٣ی زایینی، وە لە ساڵی (١٩٧١)دا ڕووخێنراوە[٤٧].

بازا ڕی قەیسەری

"دەربارەی بنە ڕەتی ناوی (قەیسەری) گەلێك ڕاو بۆچوون هەیە کە ناوەکە (قەیسەری) لێ بوونەوەیە لە ناوی بێژەی سۆمەری (کی– سار) ، مانای (شوێن یان جێگەی فرۆشتن) ، کە لە شارەکانی عێراقدا گەلێك لەم قەیسەرییانە هەیە بە شێوەو قەبارەی جیاواز.. جیاواز ، کە قەیسەری کەرکوك یەکێکە لەو قەیسەرییانە...

ئەم قەیسەری یە کەوتۆتە بەشێکی گەورەی شارەکە، وە لە دووری (١٠) مەتر لەلای خوارووی ڕۆژهەلاتی قەلاوە، لەنزیك دەرگای (یدی قزلر) ، وە مێژووی دروست کردنی دەگە ڕێتەوە زیاتر لە (١٧٠) ساڵ ، کە دەکاتە دەوری (١٨٢٨) ی زایینی ، ئەمە لە ڕابردوودا بنکەیەکی گرنگی بازرگانی بووە لە شارەکەدا ئەویش بە کۆکردنەوەی ژمارەیەکی زۆری خاوەن پیشەکان ، بازرگانو عەتاری و ڕەنگ کەری قوماشو خوری و پیشەکانی تر بریتییە لە (٣٦٦) دوکان، لەگەڵ چەند هۆڵێك لەسەر دوکانەکان کە ەلە ڕابردوودا بەکارهاتووە وەکو (مخزن) و (شوێنی خەوتنی ئەو بازرگانانەی کە لە شارەکانەوە هاتوون.

قەیسەرییەکە دابەشکراوە لە شێوەیەکی فەلەکی ڕێکوپێك کە (٣٦٦) دوکانی تێدایە بەپێی ڕۆژەکانی ساڵ، وە بوونی دوانزە (شتە) لەسەر قەیسەرییەکە بەڵگەی مانگەکانی ساڵە، وە بازا ڕەکە دابەشکراوەتە سەر بیستو چوار ڕارەو ئەمیش بە ژمارەی ڕۆژو شەو ، وە حەوت دەرگای هەیەن بەڵگەی ڕۆژەکانی هەفتەیە ، یەکێك لە دەروازەکان، پێشوازی خۆر دەکات کاتێك هەڵدێت، وە ئەوی تر ماڵ ئاوایی لێ دەکات کاتێك ئاوا دەبێت.

ئەم بازا ڕە دادەنرێت بە تەرزێکی بیناکاری گرنگ و دەگمەن ئەویش بەو شێوەی دروست کردنو بانگیرانەی لە شێوەی گومەتی و کەوانەو کەوانەی تیژو مە ڕ مە ڕیو نێوە بازنەیی و نەخشو نیگاری گەچی ڕووەکی، ئەندازەیی، کە چینی یەکەمی ڕازاندۆتەوە.

لەساڵی (١٩٧٨) دووباری دەست کرا بە چاك کردنەوەی ئەم قەیسەرییەو وەکو خۆی لێ کراوە، دەست کرا بەچاککردنی ڕارەوی خوارووی، کە درێژی (٢٢) مەترەو پێك هاتووە لە (١٤) دوکان ، وە توانرا نزیکەی

(١٦٥٠) م٢ پاشماوەی لێ فڕێ بدرێت و، دووباره دەست کراوه بە هەڵکەندنی بنکەکەی، دووباره دەست کرایەوه بە دروست کردنی بە پێوانه کۆنەکان، وه دەست کرا بە بەرزکردنەوەی ڕا ڕەوی هۆڵە لاکێشەیی‌یەکه ، درێژی (٣٣) مه ڕ مه ڕی و پانی (٢,٥) م، کە داپۆشراوه بە گورمەتی نێوه بازنەیی ، دووباره دەست کرا بە گه ڕانەوەی گرێ کانی ئەم ڕا ڕەوه ، هەروەها دروست کردنی دوو گومەت لەسەر دەروازەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوای، وه چاککردنی هەموو دوکانەکانی چینی یەکەم لە ڕا ڕەوی ڕۆژهەڵات و گومەتەکەی گەڕانەوه (١١) کەوانەی دەروازەکانی ئەم دووکانەو سپی کاری تێدا کرا بازاڕەکه حەوت دەروازەی هەیە، یەکێکی له لای سەروو، وه سیانی لەلای ڕۆژهەڵات، و سیانەکەی تر له لای خواروو ، ڕووەکانی ئەم دەروازانه ڕازاوەتەوه بە مەڕ مەڕ و نەخشی ئەندازەیی و ڕووەکی، دەرگایەکی هەیە لەدرا، ڕازاوه بە بزماری فۆلکلۆری گەوره.

ڕەگەزه بەکارهێنراوەکانی کەلەم قەیسەری‌یەدا بەکارهێنراوه

١- گوومەت

یەکێکه لەڕەگەزەکانی بیناکاری ، کە بنەڕەتی دەگە ڕێتەوه سەر هونەری (ئەرەج) ، کە یەکێکە لە تایبەت مەندی‌یەکانی بیناکاری (میزۆپۆتامیا) ، تایبەت مەندی‌یەکی ئەندازەیی و هونەری زۆر گرنگی هەیە/ یارمەتی بڵاوبوونەوەی پاڵەپەستۆی بنمیچەکه دەدات بۆ تەنیشتەکانی بیناکه بە ڕێکوپێکی و وەکو یەك ، ئەگەر هاتوو بنمیچەکه گوومەت بوو، هەروەها پاڵەپەستۆ لەسەر دیواریش کەم دەکاتەوه.

لەسەر ڕووی قەیسەری‌یەکه گومەتی تەخت هەیە کە لە سەرەوه دەکرێتەوه بە هۆی کرانەوەیەکی بنمیچی (المناور) ، بۆ ڕووناك کردنەوەی قەیسەری‌یەکه.

٢-کەوانه

کەوانەش زۆر بەکارهاتووه لە قەیسەری‌یەکەدا، کە دەروازەی هەموو قەیسەری‌یەکه بەمە بنیاد نراوه، هەروەها ڕووی دوکانەکان زۆری بەکارهێنانی ئەم کەوانانە لەسەرەوه بۆ خوارەوه ، وەکو یەك بەکارهێنراوه، کەوانەکان یان تیژه یان نیوه بازنەیی‌یه یان لە شێوەی ناڵە، یا کەوانەی بەڵام شێوەی باوی بەکارهێنراو کەوانەی تیژه.

٣- گرێ (عقود) بە زۆری بەکارهاتووه لە قەیسەری‌یەکه، کە شێوەی باوی تیژه لە هەندێك شوێندا، ڕەگەزی نەخش و نیگار بەکارهاتووه، ڕووەکی و ئەندازەیی و وێنە و شریتی نەخش دار (ئەفارین).

ڕووی دەروازەکان داپۆشراوه بە چوارچێوه لە مە ڕ مە ڕو نەخشێنراوه بە نەخشی ڕووەکی و ئەندازەیی، هەروەها ڕووی

دووکانەکان داپۆشراوە بە مەڕ مەڕ کە پیز کراوە لەسەر یەکتری.

بەکارهێنانی دەرگای داری گەورە رازاندنەوەی بە بزماری گەورە ، بۆتە هۆی رازاندنەوەی بەشێوەیەکی جوان[٤٨].

قشلەکەی کفری

"دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی (١٣٠٠) ی کۆچی ، (١٨٨٢) ی زایینی سەربازگە (قشلە) یەکیان لە پانیی شاخی (بادە شاسوار) دروستکرد کە (٤٠) ژوورو داڵان و حەوشەیەکی گەورەو تەویلەیەکی تێدابوو.

لەسەر بەردە مەڕ مەڕی دەرگای ئەم قشڵەیە بە چەند شیعرێکی تورکی مێژووی دروستکردنی تیادا نووسراوە[٤٩].

قەیسەرییەکەی کفری

" لەساڵی (١٨٥٠) دا لە کفری قەیسەرییەکی گەورە دروست کرا نزیکەی سەدو پەنجا دوکانی تیادا بوو.. ئەوسا ئەو قەیسەرییە پ ڕ بوو لە دوکانی بازرگانی و وورده والا فرۆش و جل دروو سەڕاج و کەوش دروو مزگەرو هەلاج و پالان دروو.. "[٥٠]

پردی عوسمانی - پردە بەردینەکە

" ئەم پردە لەسەردەمی متصرفی کەرکوک (نافذ پاشا) دروست کراوە کە بریتی بووە لە (١٦) تاق، کە گە ڕەکی شاتەری و قۆرییەی بە قەلاوە بەستۆتەوە[٥١].

ئەم پردە لە دوای ماوەی فەرمان ڕەوایی (مەدحەت پاشا) دروست کراو، کە ڕاستەو خۆ بەرەو قەلا دە ڕوانێت، وە بۆیە پێی ووتراوە پردی بەردین لەبەر ئەوەی تەنها لەبەردو قسڵ و نورە دروست کراوە، ئەو بنکانەی کە لە زەوی چەسپ کراوە شێوەی چوار گۆشەیی هەیە، کە بە بەردی گەورە .. گەورە بنکەکەی چەسپ کراوە، وە تاقەکانی مام ناوەندییە، یان پردەکە وەکو پانی پردەکانی ئێستا بووە، تاقەکانی شێوەی کەوانەی چەماوەی بووە، شوورەی دەوری پردەکە لە نزم بووە کە تەنها هەر نیو مەتر دەبێت.

کەرەستەی بەکارهێنراو ، بەردو گەچ و قسل بووە، ناوەراستەکەی شێوەیەکی تۆزێك بەرزی هەبووە، ئەم لاو ئەو لای نزم تر بووە.. ئەم پردە شوێنەکەی لەنێوان هەردوو پردەکانی ئێستادا بووە....

لە ساڵی (١٩٥٣)دا دوو تاقی لای بانقەکەوە هەرەسی هێنا بە هۆی هەڵسانی لافاو، کە بووە هۆی ڕووخاندن و لەناوچوونی..

پردی ئاڵتون کۆپری ...

زۆر سەرچاوە ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە گوایە پرد هەبووە لە سەر ئەم شارۆچکەیە، کە هەر لە سەردەمەکانی پێش زایینەوە بەڵگەو باس هەیە دەربارەی ڕاستی ئەم قسەیە..

"بەڵام کۆنترین ناوهێنانی پردی (التون کوپرو-پردێ) لە کتێبی (ذیل جامع التواریخ رشیدی) دایە (حافظ ابرو) کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆهەمی کۆچیدا کۆچی دوایی کردووە (سەدەی یازدەهەمی زایین) ، هەروەها لە کتێبی (ظفرنامە) لە مێژووی (تەیموری لەنگ) ی عەلی یەزیدیدا (نیوەی یەکەمی سەدەی نۆهەمی کۆچی)دا.

پێویستە ئەوەش بزانین کە (التون صو، کوپرصو) یان (التون کوپرو) کە ئەم دوو نووسەرە ناویان بردووە لە کاتی خۆیدا بە بەردو (الابرق) دروست کراوە، بەڵام نازانین کەی وکێ دروستی کردووە، بەڵام پردەکە لە سەدەی دەهەمدا هەبووە، بەوەی کە دکتۆر (لنون رادوولف)ی گەریدەی ئەڵمانی کاتێك لە ساڵی (١٥٧٦، ٩٨٤) دا لە بەغدادەوە بۆ مووسڵ دە ڕوات بە (التون کۆپرو) (پردێ) دا تێدەپەڕێت.

(کارستن نیبور) ی گەڕیدەی دانیمارکیش لە ئاداری (١٧٦٦)دا کاتێك لە بەغدادەوە بەرەو مووسڵ بە (التون کوپرو) تێدەپەڕێت، ئەمەی دەربارەی تۆمار کردووە، (التون کوپرو) کە مەبەستی (پردی زێ ڕین یان پردە زێ ڕینە)یە شارۆچکەیەکی چوار سەد تا پێنج سەد ماڵییە، دەکەوێتە نیمچە دوورگەیەکی بچووکەوە لەسەر زێی خواروو، هەروەها پێشی گووتراوە پردە گەورەو لەسەر یەکێك لە باڵەکانی ئەم ڕووبارەوە دروستکراوە خەڵکی

کە لەم پردە پایە بەرزە نا ئاساییە دەدوێن، لەوەش دەدوێن کە پردە کۆنەکەی پێش چەند ساڵێك ڕووخاوە، هێندەی ئەم پردە بەرز نەبووە. دروستکردنیشی بەم بەرزیبە ، وەك دەگێڕنەوە بەو هۆیەوە بووە کە وەستایەکیان دەست نەکەوتووە کە بتوانن لەمە نزمتر دروستی بکات، لەبەر ئەوە ناچار بوون بەم بەرزییە بێت، ئەو پردە کۆنە ڕووخاوەی پیش ئەم پردەی کە (نەیبوور) بەسەریدا تێپە ڕیبوو، حەسەن پاشای والی بەغدا ساڵی (١١٢٩-١٧١٧) دەستکاریی و چاکی کردبووەوە.

(ج.س.بکینگهامی) گەریدەی ئینگلیزیش ساڵی (١٨١٦) ی زایینی کاتێك لە هەولێرەوە بۆ بەغدا دە ڕوات، بە (ئاڵتون کۆپری)دا دە ڕوات و دەڵێت:.... لە سەرەوە دەچینە ناویەوە پێویستە بەسەر پردەکەدا بپە ڕینەوە، بەڵام کاتی چوونە دەرەوشت لەو سەرەوە دەبێت بە پردێکی تری وەك ئەو پردەدا بپە ڕێتەوە ، هەریەکەشیان تەنها لە یەك کەوانە پێك هاتوون، کە زۆر پاش و خوارییەکی زۆر قۆچیان هەیە...

هەروەها (٥، ساوپ گیت) ی گەڕیدەی ئینگلیزی لە ساڵی ١٨٤٠ دا بەم جۆرە باس پردەکانی دەکات:- دوو پردەکە بە خشت دروستکراونو خشت ڕێژکراون، بەرەو ناوە ڕاست بە گۆشەیەکی قووچ و تیژ درێژ دەبنەوە، کە بە گرانی لەسەرێکەوە بۆی

سەردەکەوێتو هاتنە خوارەوەی لەو سەرەوە هەر کارێکی ترسناك بوو.

بەڵام لە (الموسوعە الاسلامییە) دا وای دەرخستووە کە دوو پردی قووچی کەوانەیی لە بەرد دروستکراو شارۆچکەکە بە دەشتاییەکانەوە دەبەستن. ئەو پردەی کە بە رووکارێکی دەشتایی لای چەپدایە، گەلێك بەکارامەیی و ئازایانە ، لەسەر دۆڵێکی قووڵ دروستکراوە، هێندەش بە بەرزییەوە دروستکراوە کە سەرجەمی شارۆچکەکە لەلایەن بینەرەوە دەبینرێت، بەڵام دووەم پرد بە پێچەوانەوە لە شارۆشکەکە نزمترەو دەشکەوێتە سەرە ڕێگایەکی سەرەکی ئەو کاروانانەی لە ئێرانەوە بۆ عێراق دێن.

ئەوەتا (نیبوری) گەریدە، کە دوو سەدە لە پاش (دکتۆر ڕادوولف) بە (التون کوپرو- پردێ)دا تێدەپەڕێت، بەو جۆرە دەیگێڕێتەوە کە پردێکی نوێی دیوە، کە بەرزو سەیر بووە، پردە کۆنەکەش چەند ساڵێك لەوە پێش ڕووخاوە، هەروەها دەڵێت کە پردە کۆنەکە وەك ئەم تازەیە بەرز نەبووە[٥٢].

"کاتێك (هرتسفیلد) هاتۆتە (ئاڵتون کۆپری) ئەم پردەی دیوە، وە وێنەیەکی ، ئەم پردە گەورەیەی کێشاوە، کە لەوانەیە بگە ڕێتەوە سەدەی سێیەمی کۆچی، ئەم پردە جەزیرە لە لێواری زایی ڕۆژهەڵات دەبەستێتەوە، کە پێك هاتبوو لە قاتێکی گەورەی نووك تیژ لە ناوە ڕاستەوە ، وە بوونی دوو تاقی بچووك لەلای ڕاستەوە، بەڵام پردەکەی دووەم بچوکترە وە دەگە ڕێتەوە بۆ سەردەمی موورادی چوارەم.

"هەروا قسەی وا هەیە کە پردی (التون کوپرو) ، کە وا ناوی دەبەن لە سەردەمی هێرشەکەی سوڵتانی عوسمانی (مورادی چوارەم) لە ساڵی (١٠٤٩)ی کۆچی بۆ سەر (بەغدا) ، هەروەها ناونراوە بە (نامرد کوپروسو) ، کە لە سەر ئەم ناوە بۆچوونی سەیر سەیر هەڵبەستراوە.

گوایە ئەم پردە لە لایەن یەکێك لە سەرکردەکانی سوڵتانەوە بنیاد نراوە، ئەویش سوڵتان داوای لێ دەکات کە بگاتە ئەو شە ڕەی کە سوڵتان دەستی پێ کردووە، بەڵام ئەم خۆی خەریك دەکات بە دروست کردنی ئەم پردەوە تا نە ڕوات بۆ شە ڕەکە، تا وای کرد پردەکەی تەواو کردو بوە جێگەی ستایشی خەڵکی، وە کاتێك سوڵتان هاتووە پێی ڕاگەیاندووە بەو کارە چاکەی کە کردویەتی بۆ ئەوەی کە گوایە ڕێگای پە ڕینەوەی عوسمانییەکانە، بەڵام سوڵتان لەمە زۆر توو ڕە دەبێتو بڕیاری سەر لێ کردنەوەی دەکات کە گوایە بەشداری شە ڕی نەکردووە بۆیە بە پردی نامەرد ناوی بردووە..."[٥٣]

هەروەها سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن، کە لەکاتی کشانەوەی عوسمانییەکان لە عێراقدا هەستاون بە تەقاندنەوەی ئەم پردەو ڕووخاندنی تا بۆ ئەوەی ئینگلیزەکان

زوو نەگەنە سەریان و تا بتوانن بە زووی هێزەکانیان پاشە کشێ پێ بکەن...

قەڵای شێروانە

" لە ساڵی (١٢٨٣-١٨٦٦) محەمەد پاشای کوڕی کەیخەسرەو بەگ کوڕی سلێمان بەگی جاف، هەستا بە دروست کردنی قەڵایەك لەبەر ئەوەی سەرۆکی عەشیرەتی جاف بوو، تا بۆ ئەوەی ببێتە بنکەیەکی گەورەی دەسەڵاتەکەی کە درێژ بوو بووە لە ناوچەی کفری و سەعدیەو شێروانەو شارەزوور هەتا ناوچەی کرماشان.

بۆیە یەکێك لە هۆیەکانی دروست بوونی ئەم قەڵایە هۆی سەربازی بووە، چونکە سەرۆکەکانی جاف بەرپەرچی ئەوەیان دایەوە کە لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانی و ئێرانی بن، کە هەردووکیان هەوڵی نزیك بوونەوەیان دەدا لێی ، تا بۆ ئەوەی وای لێ بکەن ئەو دەسەڵاتە عەشایەرییەی لەناو بدەن و کەمی بکەنەوە.

هەر لەبەر ئەمە بوو، دەوڵەتی عوسمانی لە قەبی (امیر الامراء- پاشا) ی پێ بەخشی و ، لە هەمان کاتدا دەوڵەتی ئێرانی لە قەبی (خان) ی پێ بەخشی، هەر لەبەر ئەمە بوو تا لە ژیانا بوو، بەربەرەکانی هەبوو لەگەڵ ئەم دوو دەوڵەتەدا، هەر بۆیە وای کرد بۆ دروست کردنی قەڵاکەی تا بەوەی پێشبینی هەر ڕووداوێکی سەربازی بێت لە لایەن ئەو دوو دەوڵەتەوە، ئەگەر سەیری دروست کەری ئەم قەڵایە بکەین، دەبینین، گەلێك ڕووداوی خوێناوی ڕووی دا، کە یەکێك لەوانە بەربەرەکانی بوو لەگەڵ مامەی (ناصرالدین شای قاجار) ئەمیری باوە ڕێکراوی دەوڵەتی فەرهاد میرزا، فەرمان ڕەوایی ناوچەی (سنه)، کە یەکێك لەو هێرشە خوێناوییانەی نێوان عەشیرەتی جاف و هێزی (درك) ی سەر بە فەرهاد میرزا، کە هەوڵی دا بۆ لەناوبردنی محەمەد پاشا و دەسەڵاتی لە ساڵی (١٢٩٩)ی کۆچی (محەمەد پاشا) ژیانی بەجێ هێشت ئەویش لەکاتی ، پیلانێکی دوژمنان بۆ کوشتن و ڕاکردنیان بۆ (ئێران)...

ماوەی دروست کردنی ئەم قەڵایە چەند ساڵێکی خایاندووە لە نێوان ساڵانی (١٢٨٣-١٢٩١)ی کۆچی ، کە ئەم قەڵایە هەم شوێنی نیشتە جێی خێزانەکەیان و هەم شوێنێکی بەرگری و سەربازی هەیە...

ئەم قەڵایە لەسەر دوو گرد دروست کراوە کە یەکێکی سروشتییە، وە ئەو تر دەستکردە، لەبەر ئەوە گرز، دەستکردەکە، خۆڵی بۆ هێنراوە لە شێوەی توورەکە ڕێژ ؛ بەلام تەپە سەرەکییەکە زۆر کۆنەو ئەگەڕێتەوە پێش ساسانییەکانیش...

ئەم قەڵایە شوێنێکی ستراتیژی گرنگی هەیە کە دە ڕوانێتە پێ دەشتی هەردوو لای سیروان، لە هەمان کاتدا شوێنێکی ناوەندی دەسەڵاتی عەشیرەتی جافە...

ئەو زەوییەی کە ئەم قەڵایەی داگیر کردووە لە (٤٠٠) مەتر م٢ تێپە ڕ ناکات . کە

شێوەیەكی هێلكەیی هەیە تا ڕادەیەك، درێژییەكەی (١٣٥) مەترو پانییەكەی لە بنكەكەیەوە (٩٠) مەتر دەبێت، كە دە ڕوانێتە سەر ڕووباری دیالە.

ئەم قەلایە لە بەردو گەچ دروست كراوە، بریتییە لە شێوەی شەش پالو ، وە پێك هاتووە لە دوو نهۆم ، كە زۆری پەنجەرەو ڕا ڕەوی هەیە، وە لەسەر ئەم دوو چینەوە چینێكی هۆڵێكی گەورە هەیە ، كە هەموو بەشەكانی كەوتووە، كە ئەگەر ئەم هۆڵە بمایە كۆشكەكەی زۆر بەرز دەكرد، وە بەرزی قەلاكە لە (عتبە)ی دەرگاكەوە بۆ سەرەوە نزیكەی (٤٥) پێ دەبێت.

ئەم قەلایە لەسەر تەرزی بیناكاری ئێرانییە، وەكو نەخشەی قەسرەكانی (شاە) عباس و (شاە طە هماسب) لە قەزوین، وە دەڵێن (محەمەد پاشای جاف) ئەندازیارو وەستاكانی قەلای شێروانەی لە ئێرانەوە هێنابوو.

ئەم قەلایە لە هەر چوار لایەكانییەوە چوار بوورجی هەیە پە یژەكانی لە ناوەوەیە، زۆری ژووری گەورەو هۆڵ و شوێنی تەقەمەنی و ڕاڕەوی ناوخۆیی و بەندیخانەو شوێنی تر كە بەڵگەی كارامەیی و وردی بیناكارییەكەیەتی، ئەویش لە بەهێزی گرێ و كەوانەو نەخش و نیگار، لەهەر هۆڵ و ژوورێك (ئاگردان)ێك هەیە، كە تا بڵێیت زۆر دەگمەن و جوانە[٥٤].

بەلام زۆر سەیرە هەندێك بێ ئەوەی هیچ شتێك لە مێژوو بزانن بە ئارەزووی خۆیان ڕووداوە مێژووەكان تاوتوێ دەكەن، كە ئەمە ڕووی داوە لەسەر قەلای شێروانە.

سەرچاوەو پەراوێزەكان

١- لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث، الجزء الاول، د. علي الوردي ، مطبعة الارشاد، بغداد ، ١٩٦٩ لاپەرە (٣٣).

٢- تاريخ العراق في العهد العثماني، (١٦٣٨-١٧٥٠)ز، دراسة في احواله السياسية، ، علي شاكر علي ، الطبعة الاولى، ١٩٨٤، منشورات مكتبة (٣٠) تموز، نينوى ، لاپەرە (٢٠).

٣- گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ ، ژمارە (١٤٠) ، ١٩٩٧، لێكۆڵینەوەیەكە بە ناونیشانی : (دەربارەی باج گری و دۆخی ئابووری ناوچە كوردییەكانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەدەی نۆزدەهەمدا، د.كاوس قەفتان، لاپەرە (٥٧).

٤- مجلة بين النهرين، ژمارە ٣٦، المجلد ٩، لاپەرە (٣٠٦)، ١٩٨١.

٥- حضارة العراق، كۆمەڵێك مێژوونووس، بەرگی (١٠) ، لاپەرە ٢٤٩

٦- گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٤٠، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە (٥٧)

٧- هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٥٨)

٨- هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٥٩)

٩- المدينة و الحياة المدنية ، كۆمەڵێك مێژوونووس، الجزء الثالث ، بغداد، لاپەرە (٩)

١٠- هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە (٢٥)

١١- حضارة العراق، الجزء (١٠) ، لاپەرە (٢٥١)

١٢- هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٢٥٣)

١٣- هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٢٥٤)

١٤- فنون الاسلام ، د.زكي محمد حسن، الطبعة الاولى ، ١٩٤٨ مكتبة النهضة المصرية، القاهرة، مطبعة لجنة التأليف و الترجمة والنشر، لاپەرە (١٣٦)، لێکۆڵینەوەیەکە بە ناونیشانی : (الضمائر في الطراز العثماني)

١٥- هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە (١٤٠)

١٦- هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە (١٤٣)

١٧- مجلة سومر ، مجلد ٤٥، لاپەرە (٢١٨)

مرۆر:-
"گیایەکە لەناو گەنم دا دە ڕوێت، بەرەکەی ڕەش و تاڵە ، ئەگەر بخورێت دەبێتە هۆی سك چوون"
ب ڕوانە:
قاموس العلمي، کەمال جەلال غەریب، الجزء الثاني، لاپەرە (٢٨٠)

١٨-مجلة سومر ، مجلد ٤٥، هەمان سەرچاوەی پێشوو، لاپەرە (٢١٩-٢٢٣)

١٩-هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٢٢٦)

٢٠- هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٢٢٦)

٢١-هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٢٣٠)

٢٢-هەمان سەرچاوە، لاپەرە (٢٣٢-٢٣٤)

٢٣-هەمان سەرچاوە، لاپەرە ( )

٢٤-کرکوکدە اجتماعي حيات، شاکر صابر ضابط زمان باصم ئەوی – بغداد، لاپەرە (٦٥-٦٩).
زۆر سوپاسی بە ڕێز (ا-ت) دەکەم کە بۆمی وەرگێڕایە سەر زمانی کوردی لە تورکی‌یەوە.

٢٥-مجلة سومر ، المجلد الخامس و الاربعون، الجزء الاول والثاني . لێکۆڵینەوەیەکە بەناونیشانی : "بيت ميكائيل التراثي في قلعة كركوك" ، نووسینی محمد عبدالله صالح، لاپەرە (١٩٢-١٩٧)

٢٦-مجلة سومر، الجزء الاول والثاني ، المجلد السادس و الاربعون "الدار التراثية (١٤٦) اغالق، اكرم فاتح، لاپەرە (٢٦٨-٢٧٥)

*(لۆقندان):-
مامۆستا عبدالرقیب یوسف بەم جۆرە باسی دەکات:-
"ئەم نەخشە گەورەبە لە چەند ڕیزێك تاقی بچکۆلە پێك دێ، کە سێ ڕیز یان زیاتر ، ڕیزەکانی سەرێ ژمارەی تاقەکانی کەمترە، چونکە لوقندان گومەزی هەڵکەوتووە، سەری تاقەکان بە چەند شێوەیەك هەیە هەندێکیان وەکو (محراب)ن، وە هەندێکیان سەرەکانی دەبێتە گوڵ بە شێوەی کون (تخريم) و بە شێوەیەکی زۆر جوان تاقەکان ئەکرێن.
لۆقەندان دەکرێتە سی بەش، بەشی نێوە ڕاست دەکەوێتە بەینی دوو شکڵی حبمداری وەکو (منارە) و لە بەرزایی سەری نەخشی لۆقندان (ماشاء الله) نووسراوە بە ڕاست و بەچەپ وە هەندەك لە نەخشی لۆقندان نەخشکراون بە نەخشی ڕەنگاو ڕەنگ، وەکو ڕەنگی ئاوزێ ڕو شین..."
"عەلی نەقاشی" کەرکوکی لە خانووی مەلا قادری ئیمامدا، کە دەکەوێتە بەرامبەر مزگەوتی ئیمام قاسم، نەخش و نیگارێکی جوان و ڕەنگاو ڕەنگی لەسەر ڕووی گەچەکە هەڵکۆڵیوە و چەند تابلۆیەکی زەیتی سەر دیوار و نیگاری (لوقندان) ی گومەز ئاسا لە ژمارەیەك ڕیز تاقی بچووك و دوو تەنی شێوە منارەییدا نەخشاندووە.
هەروەها بوونی نەخشی لۆقەندان بەرچاو دەکەوێت لە خانووی (عەلی ئەترەقچی) لە شاری کەرکوك ...

٢٧-ب ڕوانە ئەم سەرچاوانە:-
- (مجلة الف باء ، ژمارە (١٥٣٤)، ١٨شباط ، ١٩٩٨، لاپەرە(٥٠٤)
- جريدە الجمهوريە، ژمارە (٨٢٢٥)، ٢٢ی حوزەیران، ساڵی ١٩٩٢.

کرکوك المدينة التي تفعو على اديمها ذكره التاريخ، جهاد زاير، محمد جبير، لاپەرە (٢)
-مجلة صوت الاتحاد، ژمارە (٥٢)، ساڵی ١٩٩٥، کرکوك في التاريخ ، عبدالعزيز سمين بياتي، لاپەرە ٣٠

-گۆڤاری هاواری کەرکوك ، ژمارە ٤، ١٩٩٩ ، لاپەرە (٢٢١-٢٢٢)

٢٨- بانگەوازێك بۆ ڕووناکبیرانی کورد، عبدالرقیب یوسف.

٢٩- مجله کاروان، ژماره (٢) ، تشرینی دووەم، ساڵی ١٩٨٢ لاپەرە (٢٠)

٣٠- مجلە فیصل ، ژمارە (١٣٤) ، ساڵی ١٩٨٨، لاپەرە (١٧).

هەروەها ب ڕوانە:-

الکشاف الاثری في العراق، د.قحطان رشید صالح، بغداد ، ١٩٨٧، لاپەرە (٩٤-٩٥)

٣١- مجلە فیصل ، هەمان سەرچاوەی پێشوو ، لاپەرە (١٧)

٣٢- گۆڤاری هاواری کەرکوك ، ژمارە ٤، ١٩٩٩ ، لاپەرە (١٤،١٥)

٣٣- مجلە فیصل، هەمان سەرچاوە، لاپەرە (١٧)

٣٤- مجلة التراث الشعبي، العدد الثاني، السنة الثالثة عشر شباط ، ١٩٨٢، لاپەرە (١٨)

٣٥- مجلة الاخاء ، العدد (١٠)، السنة (٢٢) ، شباط، ١٩٨٣، لاپی ری (٣٢)

٣٦- مجلة الف باء ، ژمارە (١٥٣٤) ، ١٩٩٨، قلعة کرکوك المخفی والمعلن في تاریخ المدینة، عبدالستار البیضائي، لاپەرە (٤،٥)

٣٧-بڕوانە دەستنووسە سریانییەکە.

٣٨- مجلە فنون، ژمارە (٤) ، ١٨ی حوزەیران، ١٩٧٩، لاپەرە (٥٦،٥٨)

٣٩- مجلة الاخاء ، العدد ١٠، شباط ، ١٩٨٣، لاپەرە (٢٦).

٤٠- الکشاف الاثري في العراق ، د.قحطان رشید صالح، جامعة موصل ، بغداد ، ١٩٨٧، المؤسسة العامة للاثار و التراث، مدیریة دار الکتب للطباعة و النشر ، لاپەرە (٩٦)

٤١- مجلة سومر ، الجزء الاول والثاني ، المجلد الرابع و الاربعون ، ١٩٨٥، ١٩٨٦، قشلة کرکوك، الثکنة العسکریة، خالد سوید طاهر ، لاپەرە (٢٤١-٢٤٦)

٤٢- مجلة الاخاء ، ژمارە ١٩٤، (اب -ایلول) ، ١٩٨٨، (القشلة التراثیة في کرکوك، عطاء ترزي باشي، لاپەرە (٣، ٦٨)

هەروەها ب ڕوانە :-

مجلة یورد، ٣١ تموز ، ١٩٩٨، لاپەرە (٣)

بەناونیشانی:-

(کرکوك قیشلەسی، عبدالعزیز سمین بیاتلی)

هەروەها:-

٤٣- جریدة (صوت التامیم)، العدد الثالث ، السنة الاولی "قشلة کرکوك، عبدالعزیز سمین بیاتي"

٤٤- الجیش و السلاح ، الجزء الخامس ، بغداد ، ١٩٨٨ ، لاپەرە (٣٣٥)

مجله الاخاء ، اب - ایلول، ١٩٨٨، ژمارە ١٩٤، لاپەرە (٤)

٤٦- بڕوانە ئەم سەرچاوانە:-

-مجله الاخاء ، ژمارە ، بێ ژمارە، ساڵی ١٩٨٩.

-سوق القیصریه الاثری في کرکوك ، محمد عبدالله صالح

-مجله فیصل ، ژماری ١٣٤، ١٩٨٨

-مجله الاخاء ، ژماری ١٠ ، ١٩٨٣

-مجله فنون ، ژمارە ٤٤ ، ١٩٧٩

مجله صوت الاتحاد، ژماری ٥٢، ١٩٩٥

مجله صوت التأمیم ، ژماری (٨،٩) ، ١٩٩٨، السن الثالثة .

٤٧- بیرەوەرییەکانی ژیانم، مصطفی نەریمان،

٤٨- شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەلۆ، مصطفی نەریمان، لاپەرە (٥٧)

٤٩- الجیش و السلاح ، الجزء الخامس ، بغداد، ١٩٨٨.

٥٠- گۆڤاری هاواری کەرکوک ، ژمارە ، ٣، ١٩٩٩، لاپەڕە (٥١-٥٦)

٥١- مرشد الی مواطن الاثار و الحضارة، الجزء الخامس ، لاثقرە (٢)

٥٢- گۆڤاری هاواری کەرکوک ، ژمارە ٤ ، ١٩٩٩، لاپەڕە (١٨٥-١٨٦)

٥٣- بڕوانە ئەم سەرچاوانە:-

- المرشد الی المواطن الاثارو الحضارە، الرحلة السادسة .

-ڕۆژنامەی هاوکاری ، ژمارە (١١٢٧) ، ڕۆژی ١٩٨٩/١١/١٦، گردی شێروانە سەیری سیروان، مصطفی نەریمان.

- گۆڤاری ڕەنگین ، ژمارە ٩٦ ، ١٩٩٦، سێروان، شێروانە نییە، مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی.

- گۆڤاری ڕەنگین ، ژمارە (١٠٠،١٠١) ، ١٩٩٧، قەڵای شێروانە ڕەمزی زیرەکی و مەردایەتی حەمە پاشای جافە ، عبدلله کاکە ڕەش.

- مجلة الف باء ، ژمارە ١٠٩٩، ساڵی ١٩٨٩، ١٨ی تشرین الاول.

- العراق الشمالی، محمد هادی الدفتر، عبدالله حسن، لاپەڕە ٢٩٨

- بانگەوازێك بۆ ڕووناکبیرانی کورد، عبدالرقیب یوسف،.

٥٤- گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە ١٣٨، ١٩٩٦ تاکەی خۆمان بە کەم بزانین، د.حسن جاف لاپەڕە (٢٦-٢٨)

سەرچاوە نووسراوەکانی ئاشووری و ئورارتیی لەسەر مێژووی ئورارتییەکان

نووسینی : Mirjo Salvini
گۆڕینی لە ئینگلیزییەوە: محمد حمە صاڵح تۆفیق

ئاشکرایە کەوا سەرچاوە ئاشوورییەکان یارمەتیمان دەدەن بۆ تێگەیشتن و بنیاتنانەوەی هەندێك قۆناخی مێژووی مەملەکەتی ئورارتوو. دەقە ئاشووریەکان هەندێك کەرەستەی هاوچەرخ دەدەن بە دەستەوە کەوا کرۆنۆلۆجیای ئورارتییەکان دەسەلمێنن. یەك بەدوای یەك هاتنی پاشاکانی ئورارتی پێدەچێت لەسەرچاوە ناوخۆییەکانەوەو لە درەختی بنەماڵەوە هاتبێت، کە لە سەدەی نۆیەم تا نیوەی یەکەمی سەدەی حەوتەمی پێش زاینی خایاندووە.

بە دۆزینەوەیەکی لەسەر خۆو پلە بەپلەی زمانی ئورارتی دەتوانین بە تەواوی لە نەخشەکانی پەیکەری پاشایەتی بگەین و ئەمانە لە مەڵبەندی مەملەکەتەکەن لە وان van و ناوچەکانی دەوروپشتی دۆزراونەتەوەو هەندێکیشیان لە ناوچە دوورە دەستەکانی قەڵەمڕەوی فەرمانڕەوایی ئورارتییەکان دۆزراونەتەوە، کەوا لەشکریان کردووەتە سەر داگیریان کردووە، هەر لە خوراتەوە لە ڕۆژئاوا تا دەگاتە چیای و ساڤلان savalan لە ڕۆژهەڵات و دەریاچەی سێڤان sevan لە باکوورو ناوچەی ڕەواندوز لە باشوور.

یەك لە گەورەترین ئەو کێشانەی بەرەو ڕووی مێژوونووسان دەبێتەوە بە یەکەوە گرێدانی زانیارییەکانی سەرچاوە ئاشوورییەکان و سەرچاوە نووسراوەکانی ئورارتییە. زۆربەی ئەو لەشکر کێشییانەی لە دەقە ئورارتییەکاندا باسکراون، بۆسەر ئەو ناوچە جوگرافیانە بوون کە بە تەواوی دوور بوون لە بایەخ پێدانی ئاشوورییەکانەوە.

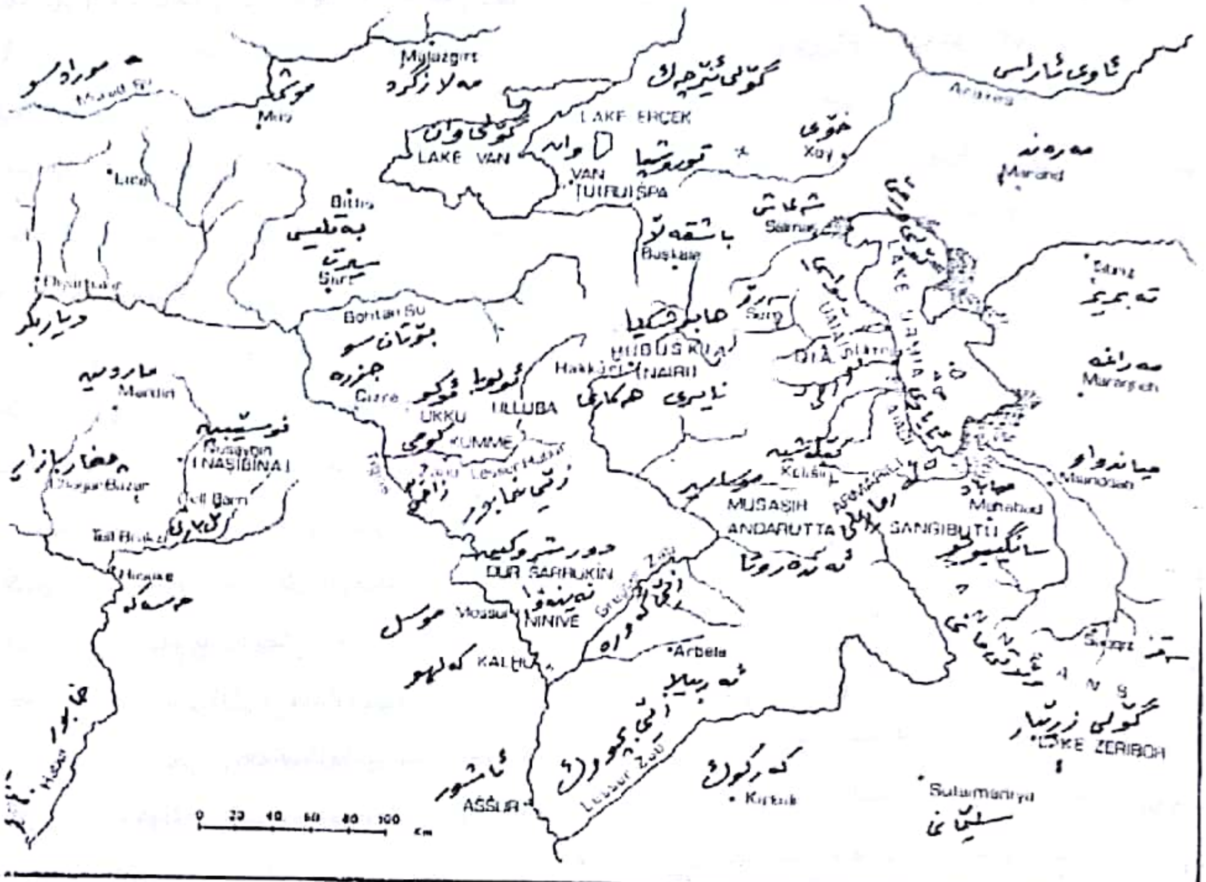

Uraitu and surrounding areas at the time of Rusa I and Sargon. (Drawn by Mr. Roberto Valeri)

ئەمەش رووەو پشتی قەوقاز بووە، لەبەر ئەوەی مەسەلەیەکی سرووشتیە کە وا باس لەم رووداوانە نەکرابێت لە تێکستە ئاشوورییەکاندا.

لە لایەکی تریشەوە، بە درێژایی فەرمانڕەوایی مەملەکەتی ئوراتو گەلێ لەشکر کێشی ئاشوورییەکانیان کراوەتە سەر. ئەمانەیان لە هەواڵنامەی دەرباری پاشاییدا تۆمار کراون یان هەروا بە خێراییلە لیستی رووداوەکاندا ناویان هاتووە. بەهەمان دەستووریش سەرچاوە ئوراتییەکان باس لەو سەرکەوتنانە دەکەن کەوا لەدژی ئاشوورییەکان بەدەستهاتوون، بە تایبەتی لە گێڕانەوەی باس‌و خواسی ئەرگشتیی یەکەم Argisti I و سەدوریی دووەمدا Surduei II لە سەدەی هەشتەمدا، بەڵام ئێمە لە بەڵگەنامەی هەر دوو سەرچاوەکەدا یەك گێڕانەوەمان دەست ناکەوێت. بۆ نموونە، سەرکەوتنی ئاشوورییەکان لە ساڵی ٧٤٣ پ.ز دا لە کۆماجین Commagene، بەسەر هاوپەیمانییەکدا کە سەردوریی دووەمی شای ئوراتو سەرکردایەتیی دەکرد تەنها لە

تۆماری گێڕانەوەی شا تیگلات پلاسەری سێیەمدا Tiglatpileser III پێمان گەیشتووە، لە کاتێکدا لە هیچ سەرچاوەیەکی ئەو چەرخەی ئورارتییەکانتدا ئەوە باس نەکراوە. سەردوریی دووەم بۆ خۆی نموونەیەکی تر بەدەستەوە دەدات و سەرکەوتنێك بەسەر ئاشوور نەیاری پێنجەمی ئاشووریدا (٧٥٣-٧٤٥ پ.ز) دەداتە پاڵ خۆی، کەچی هیچ کامێك لەسەرچاوە ئاشوورییەکان باس لەم رووداوە ناکەن. ئێمە هەندێ جار ئەم بارودۆخە بە ناتەواویی سەرچاوەیەکی نووسراو لەقەڵەم دەدەین، بەڵام هۆکاری بنەڕەتی بە ئاشکرا ئەوە بووە کە هەر لایەك ستایشی سەرکەوتنی خۆی کردووەو لەو لاشەوە بێدەنگی لێکردووە بۆ بەزینەکانی.

ئێمە بۆ ماوەیەکی دوورو درێژ بە دوو زمان زانیاریمان لەسەر سەرچاوە نووسراوەکانی ئورارتو دەست کەوتووە، بەڵام تا ئێستا ئەوەیان نەڕەخساندوە کە وێنەیەکی تەواوو پێکەوە گرێدراوی مێژووی ئورارتییەکان بدەنە دەستەوە.

ئێستا لە تەواوی ناوچەکانی شانشینی ئورارتودا کنەو پشکنینی ئەرکیۆلۆجی چڕبووەتەوەو بە زۆریی لەم بیست ساڵەی دواییدا. ئەمانە بەرە بەرە زانیاریی ئێمەیان بەرفراوان کرد. بە شێوەیەکی تایبەتی مەسح کردن لە هەرێمەکانی رۆژهەڵاتی مەملەکەتەکەدا رۆڵێکی زۆر بەرچاوی بینی. لە هەمان کاتدا بووژانەوەیەکی گشتی بایەخدان لەنێو لێکۆڵەرەواندا سەری هەڵداوە لەمەڕ جوگرافیای مێژوویی رۆژهەڵاتی نزیك. ئێمە لێرەدا هەموو ئەو لێکۆڵینەوانە دەهێنینەوە یادی خۆمان کە بەستراون بە بەرنامەی Tubinger Atlas des Vorderen Orients.

بەم جۆرە دیسانەوە مامەڵە لەگەڵ گەلێ کێشەدا دەکەین کە وا ماوەیەکی زۆرە سەری لێنراوەتەوەو بەمە دەتوانین هەندێ زانیاریی بێنینە پێشەوەو هەندێك چارەسەریشی بۆ دابێنین.

من لێرەدا، بە کورتی ، دەمەوێ چەند ئەنجامێکی لێکۆڵینەوەنوێکەم بخەمە روو لە بارەی ئەو چەرخە تایبەتیەوە کەوا ئەگەرێکی هەوڵدانی تێدایە بۆ پێکەوە گرێدانی زانیارییە جیاوازەکان، کە زانیاریی بەڵگەنامە مێخییەکانی ئاشووری و ئورارتو بوون لەلایەك و زانیاریی لێکۆڵینەوە ئەرکیۆلۆجی و جوگرافییەکانیش بوون لە لایەکی ترەوە. ئەوە ناوچەیەی کە من مامەڵەی لە تەکدا دەکەم هەمان ئەو ناوزچەیەیە کە شەڕو شۆڕی نێوان هەر دوو مەملەکەتی ئاشوورو ئورارتوی تێدا بەرپابووەو دەکەوێتە ئەمدیوو ئەو دیوی چیاکانی زاگرۆسەوە. ئەو ماوە دیاریکراوەش سەروەختی سەرگۆنی ئاشووری و رۆسای یەکەمی ئورارتویە.

لەم دەقەدا رستەیەك هەیە بە شێوەیەکی بەرچاو سەرنجڕاکێشە: "کاتێ پادشایان (مەبەستی پادشایانی ئورارتویە) لەشکر و تۆشەنیان سازکرد، دەبوو قوربانی بدرێت".

ئێمە دەزانین کە وا ناوچەی رۆژئاوای گۆلی ورمێ بەپێی هەلکەوتە جوگرافییەکەی، پێدەچێت خالی دەستپێکردنی هێرشە سەربازیەکەی روسا بووبێت بەرەو باشوور بۆ سەر خاکی مانییەکان. ئێرە سنووری باشووری رۆژهەلاتی بەرەنگاربوونەوەی چەکدارانە بوو لەگەل ولاتی ئاشووردا. لەم رووەوە باس و خواسێکی دوورو درێژمان کەوتووەتە دەست لە لایەن ئاشوورییەکانەوە، لە هەوالنامەکانیان و نەخشەکەی سەرگۆنەوە.

یەکەم دەستێوەردانی رۆسا لە سالی ٧١٩ی پێش زایندا بوو (لە سێیەم سالی حوکمی سەرگۆندا) دژ بە میتاتی شازادەی مانییەکان Metatti of Zikirtu زکرتو. لەو سالەدا رۆسا بادگاتیی میری یوسدیس و مێتاتی بانگ کردووەو هانی داون لە سەرگۆن یاخی ببن. ئەمەش لە نەخشەکەی نەجەفئابادی رۆژئاوای هەمەداندا باسکراوە. هەروەها لە هەوالنامەی دەربارەی سەرگۆندا باسی کوشتنی (ئازا Aza) ی تێدایە، کە خولامێکی سەرگۆن بووە، لەلایەن پارتیزانەکانی رۆساوە، بێجگە لەوەش باسی سزادانی بادگانی دەکات لەلایەن سەرگۆنەوەو چۆن (ئوللوسونو Ullusunu)ی لەجێ داناوە. لە سالی ٧١٥ شدا دەستێوەردانێکی دیکەی رۆسا تۆمار کراوە. بۆماوەی چەندین سالی لەوەو دواش ناکۆکی لەسەر دەست بەسەراگرتنی ناوچەکانی مانییەکان بەردەوام بوو و زەمینەی بۆ پێکدادانی نێوان ئاشوورو ئورارتو سازکردو ئەمەش لە سالی ٧١٤ دا بەرپابوو بە لەشکرکێشی هەشتەمی سەرگۆن بۆ سەر ولاتی ئورارتو.

پێش ئەوەی لەو بوارانەدا دەرچین کە پەیوەندییان هەیە بە لەشکرکێشییەکەوە، دەمەوێ هەندێ شت لە بارەی دۆکیومێنتەکەی ترەوە بلێم کە لە بارەی سیاسەتی رۆسای یەکەمەوە دەدوێ لەمەڕ باشوور. نەخشە هەلکۆلراوە بەناوبانگەکەی تۆپزاوا کەبە هەر دوو زمانی ئاشووری و ئورارتو نووسراوەو تا ئێستاش لە شوێنێکدایە لەناوچەی رەواندوز لەم بارەیەوە دەدوێ! ئەوە زیاد لە سەدەیەکە بەم تێکستە زانراوە کە وا دەکەوتە (موساسیرەوە Musasir کە دەولەتێکی بچووك بووەو رۆلێکی بەرچاوی بینیوە لە شەڕو ناکۆکیی نێوان ئاشووری و ئورارتییەکاندا، لە کۆتایی سەدەی هەشتەمی پێش زایندا. لێکۆلینەوەکەی (R.M. Boehmer) لەو ناوچەیەدا هەندێ شوێنەواری دۆزیوەتەوە کە دەگەرێتەوە بۆ سەردەمی (موساسیر.

بەشێکی دووبارە بووەوەی پەیکەرەکەی تۆبزاوا لەم ماوەیەدا لە دووریی ٧ کیلۆمەتری رۆژهەڵاتی کێلەشین Kelisin لە چیاکانی زاگرۆسدا دۆزرایەوە. ئەمە دەرفەتمان بۆ راستکردنەوەی خوێندنەوەی هەندێ برگە دەڕەخسێنێ. بایەخی تۆبۆگرافی ئەم دۆزراوەیە لەو راستیەوە دێت کە بە روونی رێگای هاتوچۆی ئورارتییەکان باس دەکات بۆ (موساسیر): "ئەمە رارەوێکی ئازەربایجانە بە دۆڵی گۆدارچایدا. ئەمە رێڕەوی رۆسایە وەك باوباپیرانی (ئیشپوینی و مینوا Ispuinit Menua) بۆ ئەوەی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی بکێشیی بەسەر موساسیردا."

راستێکەی تێکستە بە دوو زمان نووسراوە کە لە بارەی بەزینی (ئورزانا Urzana) وە دەدوێت، کە وەك دوژمن لەگەڵ رۆسادا هەڵسوکەوتی دەکرد و نەیدەهێشت پێ بخاتە (هاڵدیی پیرۆزەوە). ئورزانای پاشای موساسیر، هەڵدێ بۆ وڵاتی ئاشوور، لەبەر ئەوە ئێمە وای بۆ دەچین کە سەرگۆن پشتگیریی کردبێت. بەڵام ئەو بە دیلی براوەتە چیای (ئەندەروتا Andarutta) کە بەپێی پەلاماری هەشتەمی سەرگۆن (برگە ٨ دێری ٤٢٥) سنووری وڵاتی ئاشوور بووە. ئورزانا دیسانەوە خرایە سەر تەختی پادشایی موساسیر بەڵام لەم دەمەدا بە تەواوی بووە بە کۆیلە و پیاوی ئاشوورییەکان. پاشای ئورارتییەکان بۆماوەی پانزە رۆژ ئاهەنگی سازدا و رێو رەسمی سوپاسگوزاریی خواوەندەکانی بەڕێوەبرد کەوا ئەم "رۆژی خۆشی و شادی" یەیان پێ بەخشیوە. سەردەمی ئەم ئێستا لە پلەیەکی بەرزی دەسەڵاتدارتێییدایە و گەلێ هەرێمی نوێی پشت قەوقازی داگیر کردووەو هەموو خێڵەکانی پشت گوڵی سێڤانی خستووەتە ژێر رکێفی خۆی. لە باشووریشەوە فەرمانڕەوایی بەشێکی گەورەی وڵاتی مانییەکان دەکات لەگەڵ موساسیردا تا دەگاتە دۆڵی خابووری خوارەوەو ئەمەیان وڵاتی Ukkean بووە کە هاوسنوور بووە لەگەڵ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ئوراتودا.

سەبارەت بە سەرچاوە ئاشوورییەکان ، من لە یادمە کە لە ئەرشیفی kuyunjikدا دوو سێ نامە کە لە لایەن ئورزاناوە نووسراوە دۆزرایەوە، بەمەدا روونە کە وا پاشای موساسیر نهێنییەکانی ئورارتوی داوە بە ئاشوورییەکان. نامەی ABL 409 بە تایبەتی لەمە دەدوێ. نامەکە ئاراستەی nagirekalli کراوە کە داوای زانیاریی دەکات لەسەر جموجۆڵی سوپای پاشای ئورارتییەکان. ئورزانا باس لەوە دەکات کەوا فەرمانڕەوایانی ئورارتی لە Uesi و ناوچە سنوورییەکانی Ukkeansرێو رەسمی پەرستنیان ئەنجامداوە لە پەرستگادا (کە بە زۆری پەرستگای هاڵدی بووە)، هەروەها پاشای ئوراتۆو والییەکانی بەم زوانە دەگەن.

بەرچاوترین بەشی ئەمەی دواییانە، کە من لە وەرگێرانەکەی Deller گواستوومەتەوە: ((تۆ چیت بۆ نووسیوم، بێ مۆڵەتدانی پاشای ئاشووری کەس ناتوانێ سەربەست بێت لە جێبەجێ کردنی رێ‌و رەسمی پەرستندا. (ئورزانا دەڵێ:) کاتێ کە پاشای ئاشوور هات، ئایا من دەمتوانی رێگەی ئەمەی لێبگرم؟ ئەو چی ویست کردی‌و ئێستا من چۆن دەتوانم نەهێڵم؟)

ئەمە بە ئاشکرا لەرزۆکی‌و لاوازیی پایەی پاشا دەردەخات کە دەیەوێت پەیوەندی خۆی لەگەڵ هەر دوو دراوسێ بەهێزەکەیدا بپارێزێت‌و ناچار کراوە گەمەیەکی دوو سەرە بکات. راستێکەی ئورزانا نەیهێشت روسای پاشای ئورارتییەکان رێ‌و رەسمی پەرستن بەجێبێنێت لە پەرستگای هالدیدا. ئەمە لە نەخشە هەڵکۆڵراوە بە دوو زمان نووسراوەکەی تۆپزارا بەدیار دەکەوێت کە ئێستا باشتر و تەواوتر دەخوێنرێتەوە. من ئەمەم لێوەرگرتووە: "ئورزانا لەبەردەمی مندا دەرگی پەرستگاکەی پێوەداو هەلات بۆ وڵاتی ئاشوور.".

کێشەکە لە چەسپاندنی کرۆنۆلۆجیای هەر دوو بەڵگەنامەکەدایە کە لە سەرەوە باسکراون. زیاتر بەو جۆرەیە کە ئورزانا فشاری ئاشوورییەکانی خستووەتە روو، پاش نووسینی نامەکە، یاخیبوونی لە دژ رۆسا بەرپاکردووەو ئەمەش وای لە پاشای ئورارتییەکان کردووە کە وا لێی بێتە دەنگ بەو پێیەی کە لە دەقەکەی تۆپزاوادا نووسراوەتەوە.

دواتر دژ بەو ناچار کردنە بووە کە پارێزگاریی ئورارتییەکان قوبوڵ بکات. لەبەر ئەوە پێدەچێت بەشێوەیەک رەفتاری لەگەڵ ئاشوورییەکان کردبێت کە پاکانە کردن بێت بۆ ئەو کاردانەوەیەی لە ئەنجامی لەشکر کێشی هەشتەمەوە بەرپا بوو.

راستێکەی ئورزانا لەلایەن سەرگۆنەوە بانگ کرا وەک "تاوانبارو شەڕخواز" (بڕگەی ٨ دێری ٣٠٩).

لەوەش زیاتر سەرگۆن هۆیەکانی پەلاماردانی موساسیری بەو راستیە لە قەڵەم دا کەوا ئورزانا لە سەروەختی هێرش‌و پەلامارەکەدا ملکەچی نەبووەو باج‌و پیتاکی نەداوەتێ. ئەمە ناوەرۆکی نامەیەکی تری ئورزانا دێنێتەوە یاد کە بۆ پاشای ئاشوورییەکانی ناردووە (ABL 768) و تێیدا دەڵێ کە نەیتوانیوە باج‌و پیتاکی خۆی لە ئاژەڵ و ماڵات بنێرێت لەبەر ئەوەی بەقرو بەستەڵەک رێگای لێگرتووەو چاوەڕێی وەرزی بەهارە. پارچەکانی دەقەکە بەوە کۆتایی دێ کە ئاواتە خوازی سەرکەوتنی هێرشە سەربازییەکەی سەرگۆنە. ئەم نامەیە پێدەچێت چەند مانگێك پێش لەشکر کێشی هەشتەم بوو بێت کە لە هاویندا ئەنجام درا. ئێمە دەزانین کە چۆن کۆتایی پێهاتووە:

خەڵکی موساسیر تاڵان کران و خێزانی ئورزانا راگوێزران. پێدەچێت ئورزانا هەڵاتبێت، بەڵام ئەم زنجیرە رووداوانە مردنی سیاسی ئەوی دەسنیشان کرد.

بەڵام دیسان "رۆژانی خۆشی و شادی" کە رۆسا سوپاس و ستایشی خواوەندەکانی کرد لەسەری لە نەخشە هەڵکۆڵراوەکەی تۆپزاوادا، دوو مەرگەساتی سیاسی کوشندە لێی تێکدا. ئەم دوو کارەساتەش دەسدرێژیی کیمرییەکان Cimmerian و هێرش و پەلامالای هەشتەمی سەرگۆن بوو لە ساڵی ٧١٤ ی پێش زایندا.

کێشەی کرۆنۆلۆجیای ئەو دووو رووداوەو شوێنی جوگرافییان ئاڵۆزەو کارێکی زەحمەتە ئەگەرە مێژووییەکان پێکەوە گرێبدەیت لە کاتێکدا کە سروشتێکی زەحمەتیان هەبێت.

هەواڵی شەڕو شۆڕی سەربازیی نێوان ئوراتوو کیمرییەکان وەك دەزانرێ لە هەواڵنامەکانی ئاشوورییەکاندا بە دیار دەکەوێت کە لە لایەن سەنحارییەوە رێکخراوە. هەندێك لەو نامانەی کە ئاڕاستەی مەلیك سەرگۆن کراوە راستەو خۆ ئاماژە بەم رووداوە دەدات و لە بارەی تێکشکان و بەزینی ئورارتییەکان دەدوێت. هەندێکی تری ئەو نامانە باس لە خۆسازدانی ئورارتییەکان دەکات بۆ لەشکرکردنە سەر خاکی گیمیرا Gimira. هەروەها کۆمەڵێکی تری نامەش لە Kuyunjikی نەمروود کە ئیشارەت بۆ ئورارتو دەکات، ئەگەرچی بەشێوەیەکی تەمومژاوییەو رەنگە ئیشارەتی بە روو داوەکانی دواتریش دابێت. بەڵام دوو نامەیان بە ئاشکرا باس لە ئامادە کارییە سەربازییە ئورارتییەکان دەکات بۆ بەرگرتن لە پێشڕەویی ئاشوورییەکان لە ساڵی ٧١٤.

بەڵگەی ABL 112 زۆر سەیرو سەرنجڕاکێشە کە روون و ئاشکرا دەڵێت کە وا سیمرییەکان لە "خاکی مانا Mana"وە هاتوون ، واتە لە باشوور یان باشووری رۆژهەڵاتەوە، نەك راستەو خۆ لە باکوورەوە (واتە لەقەوقازەوە).

سەبارەت بە مێژووەکەی ، پێم وایە کە ئەم زنجیرە رووداوە بەر لە لەشکرکێشیی هەشتەم بەرپا بووە، ئەگەرچی زۆر پێش ئەوەش نەبووە. هۆکارە سەرەکییەکانیش لە لایەن (تورو- دایجان Thueau- Dangin ئاشکرا کراوە. بەڵگەی دیکەش هەن کە پشتگیری کرۆنۆلۆجیای ئەم رووداوانە دەکەن. بەڕای من هاوچەرخێتیی رووداوی نێوان ئورزانا و کیمیرییەکان، کە لە ND 1107(=GPA 243) ABL 112 & ABL 197 وە مەزەندەی دەکەین گرنگ و بنەڕەتییە. راستێکەی لە پاش هێرشی هەشتەمی سەرگۆن، ئورزانا بە تەواوی دیار نەما لە گۆڕەپانی سیاسیدا.

دواجار ، سەبارەت بە شاری یوسی Uesi (لەگەڵ زنجیرەیەك نووسنی جیاوازدا) پەیکە

قوڕینەکانی Kuyunjik بە روونی دەڵێن کە وا ئەو شارە چەقی چالاکییە سەربازییەکانی ئورارتۆ، بەر لە هێرشە ناسەرکەوتووەکەیان دژ بە کیمیرییەکان و پێدەچێت لە ماوەی هێرشی هەشتەمی سەرگۆنیشدا هەروا بووبێت. کەواتە یوسی قەڵایەکی مەحکەم بووەو لە لایەن سەرگۆنەوە "سەردانی" کراوە پێش ئەوەی بچێتە فوپوشکیاHubusia وە. هەر دوو سەرچاوەکە دەڵێن کەوا مەڵبەندێکی سەرەکیی خەفیەیی بووە.

ئەگەر ئێمە بەڵگەکانی Kuyunjikو ئەوانی لەمەڕ رێڕەوی هێرشی هەشتەم بەراورد بکەین، ئەگەری زۆری ئەومان دێتە دەست کە یوسی Uesi پێدەچێت شوێنی قەڵای سمایل ئاغای ئێستا بوو بێت. بەپێی دارشتنەوەی Levine L.D. ئەو "دەریا"یەی سەرگۆن بینیویێتی گۆلی ورمێ بووە نەک گۆلی وان، بە پێچەوانەی دارشتنەوەی کلاسیکییەکەی Thureau-Dangin.

لە راستیدا خاکی ئایادی Aiadi بەهەر سێ قەڵاکەیەوە کە دەکەوتنە سەر رۆخی دەریای بە شەپۆل (؟) (بڕگەی ٨ دێڕی ٢٨٩) دەبێ ئەو رۆخە لەو ناوچە بێ زۆنگاوانە بێت کە وا گەر کەسێك لە خوارەوە هات بیبینێ. لەم ناوچەیەدا (کە کەوتووەتە نێوان حەیدەر ئابادو رەشەکانەوە) پاشماوەیەکی زۆری نیشەجێی ئورارتییەکان بەدی دەکرێت. لە نێو ئەو قەڵاو قەڵایچانەدا پێویستە بە دووی "بەهێزترین قەڵادا) بگەڕێین، لە ئەرجیشینا Argistinuna و قەڵاسیا Qallaniaدا. تۆ دەبێ بە سەر سێ رووباردا گوزەر بکەیت لە نێوان ئەم ناوچەیەو قەڵای سمایل ئاغادا: قاسملو چای، بەرەندز چای و شەهر چای، کە لە دەوروبەری شاری ورمێدان. ئەم سێ رووبارە دەکرێ بە رووباری Alluria و Qallania و Inna دەستنیشان بکرێت کە هاتوونەتە رێی سەرگۆن لە ئایادی Aiadi وە بۆ یواسی Uaiasi.

سەرگۆن پێش ئەوەی بگاتە ئایادی ناوچەی Armarili تالان کرد کە دەکرێ بە دۆلی گۆدارچای دەسنیشان بکرێت (لیڤینیش هە روای دەبینێ) . دوو بارە سەبارەت بە دەسنیشان کردنی یواسی Uaisiبە قەڵای سمایل ئاغا پێم وایە لەبەر چەند هۆیەك قوبوول کرابێت: یەکەم لەبەر هەڵکەوتی ستراتیجی ئەم شوێنە چونکە پێدەشتی گۆلی ورمێ دەبڕێ لە پێدەشتی شەلماشەوە و کۆنترۆلی رێگای هاتوچۆیەکی ئاسان دەکات بۆ باکوور بەرەو هەرێمی ڤان.

بەڵام لە هەمووی گرنگتر ئەم قەڵایە دەسەڵاتی بەسەر ئەو رێگا سروشتییەدا دەشکێ کە حەوزی گۆلی ورمێ دەبەستێتەوە بەسەر چاوەکانی رووباری دیجلەوە لە رۆژئاوای چیاکانی زاگرۆسدا. رێگاکە بە ئاو رێژی دیجلەدا هەڵدەکشێ لە نزیك سەرۆ Seroوە ، وەك هەمان ئەو رێگا نوێیەی لە

ورمێ وە دەڕوان بۆ هەکاری. کە لە دۆڵی توکسیکۆڤاوە شۆڕ بینەوە دەگەینە سەرووی حەوزی زێی گەورە کە خاپوشکیا Habuskia بووە. خابوشکیا- نایری قۆناخی دواتری سەرگۆن بوو، پاشان دەبێ ئەوە دەسنیشان بکەم کە وا سنووری Uaias دەکەوێتە خاکی نایرییەوە (برگەی ٨ دێڕی ٢٩٨).

بێجگە لەوەش Uaiais "بەهێزترینی ئەو قەڵایانەن" (دێڕی ٢٩٩). راستێکەی قەڵای سمایل ئاغا گەورەترین سەنگەرو قەڵای ئورارتییەکان بووە لە ئازەربایجانی ئێراندا، باستام Bastamی لێ بەدەر کەوا دواتر لە رۆژگاری رۆسای دووەمدا دامەزراوە.

پاشان، دوورو درێژییەکی باس و خواسی سەرگۆن لە بارەی کردەوەی سەربازییەوە لە دژ Uaiais دەگەڕێتەوە بۆ ئەم قەڵایە. سەرگۆن (لە دێڕی ٣٠٢ دا) دەڵێ " من بەشی پشتەوەی ئەم قەڵایەم داگیر کرد" بەڵام ئەو هەرگیز قەڵاکەی بە تەواوی داگیر نەکردووە.

بە دڵنیاییەوە لەشکرکێشیی هەشتەمی سەرگۆن کۆتایی دەوڵەتی ئورارتییەکانی دیاری نەکرد، وەك ئەوەی کەسێك بە خێرایی مەسحێکی مێژوویی تێدا بکات و کاریگەریی رووخێنەری بۆ سەر رێکوپێکی دەوڵەتی ئورارتو زۆر زیادەڕۆیی تێدا کراوە. چونکە ئێستا ئەوە روونە کەوا تەنانەت لە دوای مردنی رۆسای یەکەمیش ئورارتو لە سەدەی حەوتەمی پ.ز دا هەر مابووەوەو هەر فەرمانڕەوایی بانی ئەرمینیای دەکرد. بەهەر حاڵ، لە سەردەمی ئەرگیشتی دووەم و رۆسای دووەمدا (کۆتایی سەدەی هەشتەم و چارەکی یەکەمی سەدەی حەوتەم) بایەخدانی سیاسی ئورارتو بەرەو ئاراستەیەکی تری گۆڕی و لەم کاتەدا ئەرگیشتی دووەم هاوپەیمانی Mutallu of Kummuh بوو و هێرشی بەرەو رۆژهەڵات دەبرد، وەك لە نەخشە بەردینەکانی رازلك و نەشتەبان Razlig and Nasteban دەریدەخەن. هەروەها نابێ چالاکیی بیناسازی هەر دوو پاشاکە فەرامۆش بکەین کە شارو قەڵای وەك ئاڵتون تەپەو کارمربلەرو باستام و تۆپراق قەڵایان دروستکردووە.

پێدەچێت دەسەڵاتی سیای ئورارتییەکان بەسەر ئەو هەرێمانەی باشووردا کە ئاماژەیان پێکرا لە پاش ساڵی ٧١٤ ی پ.ز کۆتایی هاتبێت. نەخشە هەڵکۆڵراوەکانی ئورارتییەکان لە راستیدا لە دوای ئەو مێژووەوە لەهەر دوو لای زاگرۆسی ناوەڕاستدا بەدیار ناکەوێ. لەم دەمەدا بارودۆخی سیاسی بە بەراورد لەگەڵ سەدەی هەشتەمدا گۆڕا. ئەو کەمە زانیارییەی کە لە بەر دەستدایە لە بارەی ئاشوورییەکانەوە بە زۆریی بوونی پەیوەندییەکی ئاشتیانە دەگەیەنێ لە نێوان هەر دوو دەوڵەتدا لە سەردەمی ئەسەحەدۆن و ئاشووپانیپاڵدا.

مەترسی سەرەکی بۆ سەر وڵاتی ئورارتۆو ئاشوور لەم ماوەیەدا بەهۆی کۆچکردنی ئەو خەڵکەوە بوو کە دەهاتنە هەردەو دەشتاییەکانی ئێران، وەك کیمیرییەکان و سکیشیەکان لە پاڵ سەرهەڵدان و گەشەکردنی دەوڵەتی میددیادا. ئەو بارودۆخ و ساتەوەختانەی کەوا شانشینی ئورارتییەکانی تێدا نوغرۆ بوو هێشتا هەر بە نەزانراوی ماوەتەوەو کرۆنۆلۆجیای سەدەی حەوتەمی ئورارتییەکان دژوارە.

ناسراوترین قۆناخی مێژوویی ئۆرارتییەکان سەردەمی سەرگۆنە. ئەم قۆناخە تا ئێستا گەلێ زانیاریی لەسەرچاوە جیاوازەکانەوە بۆ کۆبووەتەوە. بەهەر حاڵ دەبێت چاوەڕوانی سەرچاوەی زیاتر بین بۆ شیکردنەوەو لێکدانەوەی نووسراوی ئاشوورییەکان، کە ئێستا لە پرۆسەی دووبارە بڵاوکردنەوەدایە.

تۆفیق فیکرەت

نێردراوێکی شێخی نەمر بۆ تاران

(ساڵی ١٩١٩)*

سدیق ساڵح

١-بنەماڵەی ئیسماعیل ئاغا:

ئیسماعیل ئاغای گەورەی بە ئەسڵ "چنگیانی"[١]ی خەڵکی سلێمانی، کوڕێکی عەبدولڕەحمان ئاغا ناوی هەبوە. عەبدولڕەحمان ئاغا کە لە سوپای عوسمانیدا گەیشتووەتە پلەی ئەفسەری یووزباشی "نەقیب"، لە خەدیجەی ژنی کە لە بایز ئاغای هەووەڵ مێردی دوو کوڕی ساڵح و سەعید ناوانی هەبوە، عەلی و تۆفیق و شەفیقەی خستووەتەوە.

ساڵح لە یەکەم ژنی، مەجیدو حوسنییەی هەبوون. حوسنییە بووە بە هاوسەری خدر ناوێکی قەرەداخیی باوکی عەبدوڵڵا؛ لە زوبێدە خانمی کچی جاسم ئاغای کۆیەی دووەم ژنیشی تاهیرو جەبارو سابیری هەبوە. عەلیی کوڕە گەورەی ئەفسەرو ئاوەڵزاوای تۆفیقی برای بووە. کە ساڵی ١٩١٨ حوکمی عوسمانی لە کوردستانی باشوور هەڵگیراوە، چووەتە تورکیاو لەوێ ماوەتەوەو سەری ناوەتەوە[٢].

شەفیقە شووی بە شێخ ئەمین عەبدولغەفووری بەرزنجیی ئەفسەرێکی عوسمانیی کوردی خەڵکی سلێمانی کردووە[٣]و، ئەمانەی لێ بووە: مەقبوولە بووەتە هاوسەری عەبدولسەتار ئەلدووری و، وەفییە هاوسەری حاجی ئەحمەد شەهاب کە منداڵەکانیان خەدیجەو نائیلەو محەمەدو مەحموود و ئەحمەد بوون؛ شەمسەددینی کوڕیشی سێ ژنی هێناوە: ١- شوکرییەی کەرکووکی کە خالیدەو حوسامو لەتیفە "لطيفة" و سلێمانی لێ بووە، ٢- کافیەی شێخ عەلی (برای حەمەی شێخ عەلی) کە نیعمەتو خالید[٤]ی هەبوون، ٣- ژنێکی خەڵکی سووریا کە سوعادی لێ هەبوە.

تۆفیقی عەبدولڕەحمان ئاغایش پێنج ژنی هێناوە: ١- زەکیەی عەلی ئاغا[٥] لە تشرینی دووەمی ١٩٠٦ دا کە کوڕو کچێکی ڕەفیق (١٩٠٨) و ڕەفیقە (١٩٠٩) ناوانی لێ بووەو کاتی خۆی مردوون. ئەم ژنەی تەڵاق داوە؛ ٢-فەتحییە حاجی محەمەدی کەرکووکی لە ١٩١٠ دا کە ئامینە (١٩١٢) و عەبدولقادر

قەدری[6] (١٩١٤-١٩٧٤) و فاتمە "فاطمة" (١٩١٩) و عەبدولڕەحمان بەدری[7] (١٩٢٢-١٩٩٧)ی لێ کەوتوونەوە. ئەم ژنەی لە تەمووزی ١٩٢٧ دا مردووە؛ ٣-زوبێدەی جاسم ئاغای کۆیەی لە ١٩١٥ دا پاش مردنی ساڵحی باوک برای یەکەم مێردی هێنایەتیەوەو بێ وەچە کۆچی دوایی کردووە؛ ٤-فاتمەی حاجی ئەمین کە لە ١٩١٧ دا تەڵاقی داوە؛ ٥-ئامینەی محەمەد عەلی قەرەداخی لە تشرینی دووەمی ١٩٢٧ دا کە هەر مونیرەخان[8] (١٩٢٨/٧/١٠) و محەمەد حیکمەت[9] (١٩٣١/٤/١٠)ی لێ هەبوە.

عەبدولقادر قەدری لە "کەریمە ئەحمەد"ی خزمی حاجی ئەحمەد شەهاب "برنوونی"، ئیسحاق و ڕیاض و تەحسین و موحسین و فەلاح و، عەبدولڕەحمان بەدری لە "سوعاد و شەمسەددین" صەباح و نەسرین و پەروین و شیرین و نەرمین و محەمەد و فەریدو، فاتمە لە "تاهیر ساڵح بایز ئاغا" عیصام و هیشام و عادیل و صەلاح و صەباح و مەی و مەیسوون و، محەمەد حیکمەتیش لە "مەی میخائیل" ی بەغدایی تاراو عەممار و ڕەزانی هەیە.

٢- تۆفیق فیکرەت:

١/٢- خوێندن:

تۆفیقی عەبدولڕەحمان ئاغا ناسناوی "فیکرەت" و، ساڵی ١٨٨٦ (١٣٠٢ ڕۆمی) لە شاری بەغدا لە دایک بووە[10]، لە کاتێکدا باوکی لەوێ وەزیفەی عەسکەریی هەبوەو لە خانووی ژمارە ٤٩١/٢٠٩ ی گەڕەکی (المکاریة) دانیشتوون. منداڵ بووە کە باوکی گواستراوەتەوە بۆ شاری مووسڵ. بۆیە لەوێ ناونووس کراوەو، ساڵانێکی ژیانیی تێدا بەسەر بردووە.

تۆفیق یەکەم جار براوەتە حوجرەو دەرسی دینیی لە لای مەلا خوێندووە. ١٨٩٦ (١٣١٢) خراوەتە قوتابخانەی ئەعدادیی موڵکیو، لە پۆلی چوارەمدا دەستی لێ هەڵگرتووە. هەر ئەو ساڵە، ١٨٩٩ (١٣١٥)، چووەتە پۆلی سێیەمی تاقی شەوانەی قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەریی بەغدا. ١٩٠١ (١٣١٧) هەر لەوێ چووەتە ئەعدادیی ڕوشدیەی عەسکەری. دوو ساڵ پاشتر و لە١٩٠٣/١/١٤ (١٣١٩/١/١) دا لە قوتابخانەی جەنگی شاهانەی ئەستەموول وەرگیراوە. ١٩٠٦/٩/٢٦ (١٣٢٢/٩/١٣) پۆلی پیادەی ئەو قوتابخانەیەی بە پلەی مولازمی دووەم بڕیوە.

٢/٢- خزمەت لە سوپای عوسمانیدا:

تۆفیق فیکرەت سەرەتا بە ٢٥٠ غرۆش و تەعینات لە چوارەم سریە (بلووك) ی دووەم تابووری لیوا (ئالا)ی چلودووهەمی کۆنە ئۆردووی هومایۆنی شەشەم بووە. تشرینی دووەمی ١٩٠٦ (١٣٢٢) بە ٢٥٠ غرۆش بە مولحەقی فیرقەی بیست و چوارەم لە مووسڵ دامەزراوە. ١٩٠٨/٥/٤ (٢٣ی نیسانی ١٣٤٤)

گوێزراوەتـەوە بـۆ دووەم تـابووری لیـوای نیزامیی چلودووهەم لە بەسرە.

١٩٠٩/٩/١٤ ی ئـەیلوولی (١٣٢٥) کراوەتـە فەرماندەی یەکەم سریەی ژاندارمەی بەسرەو پلەکەی بەرزکراوەتەوە بـۆ مولازمـی یەکـەمی کـاتی بە مووچـەی ٩٠٠ غـرۆش. تـەمووزی ١٩١٠ (١٣٢٦) بـووە بـە فـەرماندەی سـریەی یەکەم تابووری لیوای نیزامیی چلوسێهەم لە بەغدا بـە مووچـەی ٨٠٠ غـرۆش و لـە جێـی مولازمـی یەکـەم. ١٩١١/٤/٢٧ (١٤ی نیسـانی ١٣٢٧/) پلەکەی بووە بە مولازمـی یەکـەم بـە ٨٠٠ غـرۆش و کراوەتـە فـەرماندەی یەکـەم سریەی دووەم تابووری لیوای چلودووهـەم لە کۆنە ئۆردووی هومایۆنی شەشەم، بەڵام هـەر ئەو مانگە بووە بە ڕەدیفی فەرماندەی دووەم سریەی تابووری دیالە لە بەغدا.

١٩١٤/١١/١٢ (٣٠ی تشرینی یەکـەمی ١٣٣٠) بووە بە مولحـەق و وەکلیلـی ئەرکانی جـەنگی فیرقەی نیزامیی یازدەهەم لە بەغدا. کانوونی یەکەمی١٩١٤ (١٣٣٠) کراوە بە یاریدەدەری قوماندانی مەرکـەزو فەرماندەی ئینزیبـات لـە بـەغدا. مایسی ١٩١٥ (١٣٣١) بە داوای خـۆی وەك فـەرماندەی سـریە بەشـداریی شـەڕەکانی کـووت‌و سـەلمان پـاکی کـردووە و ، قـاچی ڕاستی بریندار بووەو ، گەڕاوەتەوە بۆ بەغدا. ئەو برینداریيە کارێکی کردووە دواتر تاسـەر ئـەو قاچـەی کورتـتر بـووەو بـەلای ڕاسـتدا شەلیوە.

کـانوونی دووەمـی١٩١٦ (١٣٣٢) پلەکـەی بەرزکراوەتـەوە بـۆ یووزباشـی (نـەقیب) بـە مووچەی ١٣٥٠ غرۆش. دوای گیرانی بەغداو ، وەك بینباشـی (موقـەددەم)ی وەکیلـی موفەتیشـی ناوچـەی کـەرکووك ڕۆژی ١٩١٧/١٢/١٤ (١٣٣٣/١٢/١) بـۆ "قوماندانێتیی خەتی سلێمانی"ی نووسیوە: وەك یووزباشی بووە بە قوماندانی نوقتـە لـە سلێمانی . جگە لەو وەزیفانە، بە درێژایـی ئەو سـاڵانە کـارو ئـەرکی تـری بـە مووچـەی زیادەوە ڕاپەڕاندوون‌و ، چەندین نیشانی جیا جیـا و سوپاسـنامەی وەرگرتـووە. هـەر لـە سـلێمانی ماوەتـەوە تـا ئـاگر بەسـتی یەکـەم جەنگی جیهانی ڕاگەیاندراوە. کۆی خزمەتی عەسـکەریی عوسمانیەکـەی تێکـڕا ١٤ سـاڵ بووە.

٣/٢- خزمەت لە مەعاریفی عێراقدا:

تۆفیق فیکرەت ٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩١٩، لـە یەکـەم دەورانـی حوکمـی ڕاسـتەوخۆی ئینگلیزدا لە ناوچەی سلێمانی (١٩١٩/٦/١٩ - ١٩٢٢/٩/٥)؛ بە مانگانەی ١٥٠ غرۆش کراوە بە مەئمووری ماڵ (دارایی) ی لیوای سلێمانی و ، تـا ١٠ی کـانوونی یەکـەمی ١٩٢١ لـەو ئیشـەدا ماوەتـەوە. لـەو سـاڵە بەدوایشـەوە، سلێمانیی بەجێ هێشتووەو چووەتـە بـەغدا. ئیـتر مووچـەی ٤٧ ڕووپـێ و ١٥ عانـەی خانەنشـینیەکەیی وەرگرتـووە تـا مایسـی ١٩٢٣و ، بووە بە مامۆستایش لە قوتابخانەی

ئەملی "التفیض"[11] بە مووچەی ١٠٠ رووپێ تا لە ١٠ی ئەیلوولی ١٩٢٣ دا چووەتە "مەعاریف".

ئەم مێژووەی دوایی بە ڕەسمی و بە فەرماننامەی ژمارە ٦٨٥/٢٥/١ ی ڕۆژی (١٩٢٣/٩/٣) ی بەڕێوەبەرێتیی گشتیی مەعاریف، بە مووچەی ١٧٠ رووپێ و پاداشتی ٢٠ رووپێی وەزیفەی دەرەوەی شار ، دامەزراوە بە بەڕێوەبەری قوتابخانەی سەرەتایی "الشطرة" لە بەسرە. وەك مامۆستا "معلم" و بەو مووچەیەوە گوێزراوەتەوە بۆ قوتابخانەی سەرەتایی "العلمیة" لە کەرکووك و ، ١٩٢٥/٤/٤ دەست بەکار بووە[12].

١٩٢٥/٩/٢٢ بووە بە مامۆستای قوتابخانە "مەکتەب"ی ئوولا "یەکەم"ی سلێمانی بە هەمان مووچەوە تا ١٩٢٦/٣/١. لەوە بەدوا مووچەکەی بەپێی یاسایەکی کەمکردنەوە کراوە بە ١٥٥ رووپێ تا ١٩٢٦/٨/٣١.

١٩٢٦/٩/١ بووە بە مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی شەقڵاوە بە مووچەی ١٥٥ رووپێ. ١٩٢٧/٩/١ بە موعەللیمی ئەووەل هێنراوە بۆ قوتابخانەی سەرەتایی ئوولای سلێمانی تا ١٩٣٢/١٠/١ کە ئیتر بە هەمان مووچەوە بووە بە موعەللیمی ئەووەلی قوتابخانەی دووەمی سلێمانی . سالێك ماوەتەوەو ، ١٩٣٣/١٠/١ بە فەرماننامەی ژمارە ٥١٣ ی ١٩٣٣/٩/٢ ی بەڕێوەبەرێتیی مەعاریفی لیوای سلێمانی ، بە مووچەی ١١,٦٢٥ دینار ، بووە بە مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی پێنجوێن.

١٩٣٤/١٠/١ مووچەکەی بە فەرماننامەی ژمارە ١٥٤٥ ی ١٩٣٤/١٢/١ ی هەر ئەو بەڕێوەبەرێتییە کراوە بە ١٢ دینار. لە ١٩٣٥/١٠/١ بە دواوە بە فەرماننامەی ژمارە ٢٦٤٥ی ١٩٣٥/١٠/٦ ی بەڕێوەبەرێتیی ناوچەی مەعاریفی کەرکووك گوێزراوەتەوە بۆ قوتابخانەی سەرەتایی ئەییووبییە لە سلێمانی بە هەمان مووچەوە. لە ١٩٣٥/١١/١ ەوە بە فەرماننامەی ژمارە ٣٤٣٦ ی ١٩٣٥/١١/٤ ی بەڕێوەبەرێتیی ناوچەی مەعاریفی کەرکووك براوە بۆ قوتابخانەی سەرەتایی قەرەچەتان. ئەمجا ئەو بەڕێوەبەرێتیی ناوچەیە بە فەرماننامەی ژمارە ٤٢١٣ ی ١٩٣٥/١٢/٩ بڕیاری یگواستنەوەیی داوە لە ١٩٣٥/١٢/١ ەوە بۆ قوتابخانەی سەرەتایی ئەییووبییە لە سلێمانی.

فەرماننامەی ژمارە ٣٠٤١ ی ١٩٣٦/٦/١٤ ی هەمان بەڕێوەبەرێتی ، مووچەکەیی بۆ کردووە بە ١٥ دینار. ١٩٣٧/١٠/١ بە فەرماننامەی ژمارە ٤٧٣٤ی ١٩٣٧/٩/١٤ ی هەر ئەو بەڕێوەبەرێتییە ، بووە بە مامۆستای قوتابخانەی سەرەتایی فەیسەڵییە.

١٩٣٧/١٢/١ یش بە فەرماننامەی ژماری ٩١٦ ی ١٩٣٧/١١/٢٠ ی بەڕێوەبەرێتیی ناوچەی مەعاریفی سلێمانی کراوە بە موعەللیمی

ئەووەڵ قوتابخانەی سەرەتایی‌ی گۆیژە. ١٩٣٩/١١/١ بە فەرماننامەی ژمارە ٤٧٨١ی ١٩٣٩/١١/١١ ی ئەو بەڕێوەبەرێتییە بووە بە موعەللیمی ئەووەل (بەڕێوەبەر) ی قوتابخانەی سەرەتایی‌ی کانی‌ئاسکان. مووچەکەی بە فەرماننامەی ژمارە ٢٢٩٥ ی ١٩٤٣/٦/٢٤ ی بەڕێوەبەرێتیی مەعاریفی لیوای سلێمانی کراوە بە ١٨ دینارو ، بە فەرمانی وەزاریی ژماری ٥٦٣٩ی ١٩٤٧/٢/٢٥ ی وەزارەتی مەعاریفی عێراقیش ، کراوە بە ٢١ دینار.

هەر لەو قوتابخانەیەدا ماوەتەوە ، تا بە فەرمانی وەزاریی ژمارە ٢٤٤١٠ ی ١٩٤٩/٨/٢٥ ی بەڕێوەبەرێتیی گشتیی خوێندنی سەرەتایی‌ی وەزارەتی مەعاریفی عێراق ، لە ڕۆژی ١٩٤٩/٩/١٤ دا خانەنشین کراوە . بەڕێوەبەرێتیی گشتیی داراییش ، بە نووسراوی ژمارە ٧٩٠٥ ی ١٩٤٩/١٢/١٩ ی خۆی ، دەفتەری خانەنشینیی ژمارە ٨٣٥/٨٤٥ ی بۆ دەرکردووەو ، مانگانە ١٤,٤٢٢ دیناری بۆ بڕیوەتەوە.

پاشتر بە داوانامەی ڕۆژی ١٩٤٩/٨/٣٠ ی خۆی ، وەزارەتی مەعاریف بە فەرماننامەی ژمارە ٤٧٣٢٨ ی ١٩٤٩/٩/٢٢ ڕازی بووە بە "استخدام" و مووچەی مانگانەی ١٢ دینار بگێڕدرێتەوە بۆ کاری مامۆستایی . بەو پێیە لە ١٩٤٩/١٢/١٣ بەدواوە لە قوتابخانەی سەرەتایی‌ی "الملکة عالیة"ی سلێمانی دەوامی کردووە. دواتر بە فەرماننامەی ژمارە ١٤١٥ ی ١٩٥٠/٣/١٥ ی بەڕێوەبەرێتیی مەعاریفی لیوای سلێمانی گوێزراوەتەوە بۆ قوتابخانەی سەرەتایی‌ی "الامیر عبدالاله". بەفەرماننامەی ژمارە ٢٦٢٢ ی ١٩٥٠/٦/١٥ ی ئەو بەڕێوەبەرێتییەیش ، لە ١٩٥٠/٦/١٥ ەوە لەگەڵ چەندین مامۆستای بەکارهێنراوی تردا لابراوەو ، پێوەندیی بە مەعاریفەوە نەماوە. کۆی خزمەتی لە مەعاریفدا ٢٦ ساڵ بووە.

تۆفیق فیکرەت زمانەکانی عەرەبی‌و تورکی‌و فارسی‌و کەمێک فەرەنسیشی زانیوە. خەتخۆش بووەو ، دەستی شیعر نووسینی هەبوە. ڕۆژی ١٩٥٧/١١/١٣ کۆچی دوایی‌ی کردووەو ، لە گردی "سەیوان"ی سلێمانی نێژراوە[١٣].

٤/٢- خزمەت لە حکوومەتی کوردیدا :

١/٤/٢- ئەفسەرانی کوردی عوسمانی :

ئەوی لە مێژووی شاری سلێمانی بکۆڵێتەوە، بۆی دەرئەکەوێ ئەم شارە بەو تەمەنە کورتە دوو سەدو شتێک ساڵەیەوە، ڕەنگ‌و بۆ و مۆرک و ناوەڕۆکێکی کوردیی جیاواز و ناوازەی لە نێو شارەکانی کوردستاندا هەیە، ئەدەموێنن وتەنی: خاوەنی شەخسیەتێکی تایبەت‌و هەڵگری ماکی ژیانەوەی نەتەوەیی‌و دەوڵەتی کوردییە[١٤].

کۆمەڵێک هۆکار ئەم هەڵکەوتەیان بۆ شارەکە پێکهێناوە، یەکیان کە مەبەستمە لێی بدوێم شوێن‌و جێ دەستی ئەفسەرانی عوسمانیی خەڵکی شارەکەیە:

بەداخەوە هێشتا ئامارێکی تەواو بۆ کۆی ناوی ئەو ئەفسەرانە ئامادە نەکراوە. کاک ئەکرەمی مەحموودی ساڵحی ڕەشە لە هەردوو بەرگی کتێبی "شاری سلێمانی" دا ناوی ٢١٢ یانی لێ تۆمار کردووە[١٥]. ناوی کۆمەڵێك ئەفسەری تریشی بۆ سێیەم بەرگ کۆکردووەتەوە. خۆیشم بە سۆراخ و پشکنین ناوی چەندەهای تریانم بەر چاوو گوێ کەوتووە کە تائێستا نەناسراونەوە... ئەو ژمارەیە بە دڵنیاییەوە زۆر لەوە زیاترە کە پێی زانراوە.

ئەو هەموو ئەفسەرانە بۆ شارێکی چکۆلەو بە ژمارە تا پێش یەکەم جەنگی جیهانی (١٩١٣) ٢٦ هەزار کەس دانیشتوان، کە لە ساڵی ١٨٥٠ وە کەوتە بەر حوکمی ڕاستەوخۆی دەوڵەتی عوسمانی و ساڵی ١٨٩٣ قوتابخانەی ڕوشدیەی عەسکەریی تێدا کرایەوە و، بۆ کوردەوارییەکی کەمو زۆر خێڵەکی و خەڵك بە گشتی نەخوێندەواری ئەو سەروبەندە، سەرنجڕاکێش و جێی لێوردبوونەوەیە. لە کاتێکدا چەندەها خوێندەواری خاوەن وەزیفەو پیشە جیاجیای تریشی تێدا هەبوە.

ئەو ئەفسەرانە ڕۆشنبیر "مونەووەر" ی سەردەمی خۆیان بوون ؛ زمانانی تری وەك تورکی و فارسی و عەرەبی و فەرەنسی و هی تریان زانیودو ، بەوە دەرەتانی خوێندنەوەو زانیارییان گوشادتر و ئاسۆی بیرکردنەوەیان بەرینتر بووە. جگە لەوە ، ژیانیان لە ئەستەمووڵ کە ناوەندێکی هەرە گرنگی ڕۆشنبیری و سیاسی و زانستی و فیکریی زەمانی خۆی بووەو ، وەزیفەی عەسکەری بینینیان لە وڵاتان و شوێنانی ترو ناو میللەتانی تری عوسمانی و هەرێمەکانی کوردستاندا، چاوی کردوونەوەو بە هۆشی هێناونەوەو دیوی گەش و شارستانیی ئەو کۆمەڵگایانە کاری تێکردوون. دیویانە میللەتانی تر چۆن بە تەنگ کێشەو بەرژەوەندی خۆیانەوە دێن و هەوڵی خۆدەرهێنان لە چنگی عوسمانی ئەدەن.

بۆ نموونە ، ئیسماعیل حەقی شاوەیش خۆی گێڕاویەتیەوە : ((کە بە دیلی ساڵی ١٩١٣ کەوتمە دەست یۆنانیەکان، بووە گەورەترین وەرچەرخان لە ژیانمدا. ئەم گەلە پێبەندی بەهای نەتەوەیی خۆی بوو ، ڕقێکی پیرۆزی بەرانبەر بە عوسمانیەکان هەبوو. ڕۆڵەکانی کوردم بیر ئەکەوتەوە. ئەمە بیری ورووژاندم. کە گەڕامەوە پێوەندیم بە نیشتمانپەروەرانی کوردەوە کردو بەشداریم لە چالاکیی سیاسی و ڕۆشنبیرییاندا کرد))[١٦].

" ڕەشید شەوقی" ش لە بیرەوەریە دەستخەتەکانیدا ، کاتێك لە دیاربەکر بووە ، ئەکرەم بەگی جەمیل پاشای دیوە لەسەر کوردایەتی گیراوە ؛ چاوی بە شەهید دکتۆر فوئادیش کەوتووە کە هەستو هۆشیی بۆ کورد و کوردستان جووڵاندووە و ، ڕێنوێنیی کردووە بچێتە پاڵ حاجۆ ئاغای هەڤێرکی کە

لـــە چیـــای "دێـــر مەلـــەك" بەرهەڵســـتیی حکوومـەتی تورکـی کـردووە. بۆیـە سـوپای عوسمـانیی بـەجێ هێشـتووەو ، لـەو کاتـەوە تێکەڵی کوردایەتی بـووە. خـۆی نووسـیویە: ((ڕۆحم پێی ئەگوتم ئیتر بەسیەتی خزمـەتی ڕۆمـی غـەددار ، وەطـەن چـاوەڕ وانی وەك تۆیـە. هـاوار ئـەکا ئـەڵێت بمگـەرێ و ئیـتر فیداکـاری بـۆ مـن بکـە گیانەکـەم ... لـەو تاریخـەوە بـە تەواوێـتی خۆشەویســتیی نیشتمان چووە دڵو سەرمەوە))[17].

ئەو ڕۆژگارە کورد یەکێك بووە لەو دواهەمین میللەتانەی ژێر دەستی عوسمانی کە درەنگ هۆشی نەتەوەیی ژیاوەتەوە. ڕەفیق حیلمی وەك شایەتێکی حاڵ ساڵی ١٩٢٣ نووسیویە : ((ئینجا کوردەکان لەبەر ئەمەی کە تەعەصوبی ئیسـلامییەیان لـە تورکیـش و لـە عـەرەبیش زیاترە ، دائیمەن ڕەگی ئیسلامییەتیان لەپێش ڕەگی میللییەتیانا موهتەز دەبێ و لە هـەموو حەرەکـــەتێکیانا مـــەغلووبی عەصەبییـــەتی دینییـە دەبـن... غروورێکـی ئیسـلامییەت بـە تەدریج لە شکڵێکی تردا حاکمی حسسییاتی میللییـەیان بـووە ، مـەعنای حوررییـەت و مەساوات و سائیرەیان سووئی تەفەهوم و بە واسطیەی غەڵـەطی ڕوئیەتـەوە خـەیاڵیان بـە حەقیقـەت تەلـەقی کـردووە)). ((لـە کـوردا ئەوانـــەی کـــە بـــە حســـسیياتی میللییـــە مەشـــبووعن و بـــۆ حقووقـــی عموومییـــە و قەومییەیان سەعی ئەکەن، لە نەظەر طەبەقەی عەواما عادەتەن بە خائین ناسراون))[18].

ئەفســەرانی کــورد ، لــە واقیعێکــی وەهــا دواکـــەوتوودا ، لـــەو یەکـــەمین توێـــژە کۆمەڵایەتیانەی کورد بوون کە دوادواییەکانی حوکمی عوسمانی و بە تایبەت لە سەرەتای سـەدەی بیسـتەمەوە هۆشـیاریی نەتـەوەییان لـەلا پـەیدا بـوو و ، دواتریـــش دەورێکـــی کاریگەریان لە ژیانی عەسکەری و سیاسی و ڕۆشـنبیریی کـورددا گـێڕا. هێنانـەوەی ئـەم چەند بەڵگەیە بە پێویست ئەزانم:

١- بەشـێکی ئـەو ئەفسـەرانە چالاکانـــە و دڵســـۆزانە خزمـــەتی "حکوومـــەتی کوردسـتانی جنووبـی" یـان کـردووەو ، تێیاندایە ساڵانێکی لەوە بە دوایش لەتەك شـێخی نـەمردا ماونەتـەوە، لەوانـە : عـەبدولقادر سـەعید ، قـادر ئەفـەندیی قـەرەداخی ، عـیززەت تۆپچـی ، ڕەشـید کابـان، ڕەزا بـەگ ، ئەحمـەد فـەهمی ، ئەدهەم ئەفەندی ، مـەجید بـەگی حـاجی ڕەسووڵ بـەگ ، جـەمال عیرفـان ، سدیق پاشای قادری ، مستەفا پاشا یـامولکی، تۆفیـــق وەهبـــی ، مـــاجد مســـتەفا ، عـەبدوڵڵای شـێخ قـادری شـێخ سـەلامی قـازی ، ڕەمـزی عەبدولکـەریم ، خـالید سەعید ، ڕەشـیدی ئـەمین ئاغا ، عـەزیز کوردی ، عەلی کوردی ، عـەزیز حیکمـەت

قەزاز ، فایەق کاکەمین ، یوونس عەبدولقادر ، حیکمەت ئەمین.....

٢-تاکە تاکەی هەرە بەهرەداری ئەو ئەفسەرانە کاری شایان و گەورەیان بۆ ڕۆشنبیریی کوردی بە ئەنجام گەیاندووە و بناغەیەکی پتەویان بۆ دارشتووە، لە کاتێکدا پسپۆری ئەم مەیدانە نەبوون. ئەوانە سەرنجیان داوە کورد تا ئەو کاتە کەلەپوورێکی ڕۆشنبیریی نووسراوی هەمەلایەنەو پوختەی نەبوە. بۆیە کەوتوونەتە پەیجۆر و لێکۆڵینەوەو کۆششی بەردەوام و ، توانیویانە چەند شاکارێکی گرانبەها بەردەست بخەن. بەرهەمەکانی تۆفیق وەهبی لە زمانەوانی و شوێنەوارناسی و تەنانەت مێژوودا و ، هی ئەمین زەکی بەگ لە مێژوودا و ، هی مستەفا پاشا یاملکی و ساڵح زەکی ساحێبقران و مستەفا شەوقی لە ڕۆژنامەوانیدا نموونەی بەرچاون.

٣-خەباتی سیاسیی ئەو ئەفسەرانەیش خاڵێکی ترە . بۆ وێنە ، "جەمعییەتی کوردستان - ١٩٢٢" وەك یەکەمین کۆمەڵەی سیاسی لە کوردستانی باشووردا، بە سەرۆکایەتیی مستەفا پاشا یاملکی لە سلێمانی پێکهێنرا. "جەمعییەتی زەردەشتی - ١٩٢٦" ئیسماعیل حەقی شاوەیس سەرۆك و کەریم شالووم و کامیل حەسەن دوو دامەزرێنی بوون. ئەم جووتەی دوایی بوونە دوان لە دامەزرێنان و ئەندامانی یەکەم دەستەی باڵای هەڵبژێردراوی "جەمعییەتی خۆیبوون- ١٩٢٧" . "کۆمەڵی پشتیوانی کوردان -١٩٢٧" مستەفا شەوقی سەرۆکی بووە. "کۆمەڵی پێشکەوتنی کوردان -١٩٣٠" ئیسماعیل حەقی شاوەیس و مەحموود جەودەت و فایەق کاکەمین لە دامەزرێنەکانی بوون. "کۆمەڵی سەربەرزیی کوردان-١٩٣٠" کامیل حەسەن و مەحموود جەودەت و حامید جەودەت لە دێی "پیران" دایانمەزراندووە.

٤-بەشێکی تریان بیرێکی کوردستانییان هەبوە، بە بەڵگەی ئەوەی کە بە گیانێکی کوردانەوە بەشداریی خەباتی پارچەکانی تری کوردستانیان کردووە: ڕەشید جەودەت شوباتی ١٩٢٣ چووە پاڵ سمکۆی شکاك و ، تا ١٩٢٥ لە گەڵیدا مایەوە ؛ ئەگەرچی "خۆیبوون" قورسایی چالاکیی سیاسی و چەکداریی خۆیی خستبوە سەر کوردستانی باکوور و لە هەوڵی ڕاگرتنی وەزعی پارچەکانی تردا بوو، کەریم شالووم و کامیل حەسەن بەوپەڕی لە خۆبوردنەوە لە دامەزراندن و خزمەتکردنیدا بەشدار بوون. ئەمە جگە لەوەی کە لقێکی کۆمەڵەکە لە سلێمانی

هەبوو ؛ ڕەشید شەوقی سەرەتای خەباتی کوردایەتیی بە چوونە پاڵ حاجۆ ئاغا لە دیاربەکر دەستی پێکرد ؛ هاوبەشیی ئەفسەرانی کوردی سلێمانی لە ڕێکخراوەکانی "هێڤی - ١٩١٢" و "جەمعییەتی تەعالیی کوردستان-١٩١٨" دا نموونەیەکی ترە.

بەو شێوەیە ڕوون ئەبێتەوە کە ئەو ئەفسەرانەی سلێمانی چەندەها لاپەڕەی مێژووی یەکەم نیوەی سەدەی بیستەمی کوردیان بە کۆشش و تێکۆشانی خاوێن و پڕ شانازی و لێبڕاوانەی خۆیان نەخشاندووە.

٢/٤/٢- تۆفیق فیکرەت کە قوماندانی نوقتە بوو لە سلێمانی ، ساڵی ١٩١٨ دوابەدوای کشانەوەی هێزەکانی عوسمانی و نەمانی ئیدارەیان لە کوردستانی باشوور، دەست بەرداریان بوو. کاتێك یەکەم حکوومەتی کوردستانی جنووبی ڕۆژی ١٩١٨/١١/١٧ بە سەرۆکایەتیی شێخ مەحموودی گەورە دامەزرا، هاتە پاڵ شێخ و هاوکاریی کرد. هیچ سەرچاوەیەك جۆری بەشداریی ڕوون و جێگیر نەکردووە. ئیتر نازانرێ ئاخۆ ئەو ڕۆژانە ئەفسەرێکی ناو هێزی لیڤی بووە کە کاپێن "لاین" سەرپەرشتیی ئەکردو شێخ قادری حەفید سوپاسالاری بوو، یان کارێکی تری لە ئەستۆدا بووە؟

شێخ کاتێك پێوەندیەکانی لەگەڵ ئینگلیزدا بەرەو پچڕانی یەکجارەکی چوو، بە تایبەت لە مارتی ١٩١٩ بەدواوە کە کاربەدەستانی ئینگلیز سلێمانیان لە پەلهاوێشتنی دەسەڵات و تەماعی زۆری کردەوەو ، مێجەر نۆئێلی ئەفسەری سیاسیی لایەنگری کوردیان لابردو مێجەر سۆنیان بۆ کەمکردنەوەی دەسەڵاتی خستە جێی ؛ یەکێك لە هەوڵەکانی تێگەیاندنی بەرپرسانی دەوڵەتانی گەورەی سەردەمەکە بوو تا لە بێبەڵێنیی ئینگلیز و ڕازی نەبوونی بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی ئاگاداریان بکاتەوە بە ئومێدی ئەوەی کارێك بۆ کورد بکەن. بۆ ئەوەیش پشتی بەستبوو هەم بە بەندی دوازدەهەمی بەندە ڕاگەیاندراوەکانی ڕۆژی ١٩١٨/١/٨ی "ویلسن"ی سەرۆکی ئەمریکا کە زامنکردنی ڕزگاریی گەلانی ژێر دەستی تورکی تێدا هاتبوو[١٩] و، هەم بە بەیاننامەی دوو قۆڵیی ڕۆژی ١٩١٨/١/٨ ی بریتانیا و فەرەنسە سەبارەت بە نەخشی ئەو دوو دەوڵەتە لە ڕۆژهەڵاتدا لە دامەزراندنی حکوومەت و ئیدارەی نیشتمانیدا بۆ گەلانی غەیرە تورکی چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانی[٢٠].

کارێکی دیپلۆماسیی شێخ لەو سەرو بەندەدا ناردنی تۆفیق فیکرەتی ئەفسەری پێشووی عوسمانی بوو بۆ "تاران" تا چاوی بە باڵوێزی ئەمریکا بکەوێ و ، لەبەر ڕۆشنایی بەڵێنەکانی کاربەدەستانی ئەمریکاو بریتانیا و فەرەنسەدا بە گەلانی چەوساوەی عوسمانی و ڕۆژهەڵات، غەدر لێکراویی کورد

و ڕەوایـی‌ی جێبـەجێبوونی مافـەکانیی بـۆ ڕوون بکاتەوەو داوای کۆمەك و پشتیوانیی لێ بکات و، ئەو قسانە بگەیەنێتە سەرۆك ویلسن. زۆرتـر ڕێـی تێئـەچێ ئـەو سـەفەرە ، لەبـەر ئالۆزبوونی هەلومەرجەکە، نیسان یا مایسی ١٩١٩ کرابێ و ، تۆفیـق فیکـرەت بـۆ متمانـە پێکردن نامـە یـا یادداشـتێکی شـێخی پـێ بووبێ . ئیـتر لـێرەوە، وەك بـۆ مونیرەخـانی کچیـی گێڕاوەتـەوە، کـەواو سـەڵتەی لەبـەر کردووە. واتە بـە بـەرگی توجارییـەوە لەگـەڵ کـاروانی ڕوو بـە ئـێراندا ڕۆیشـتووە. لـە خانـەکانی چـەند قۆنـاغێکی سـەر ڕێگـایدا لایـداوە. تەنانـەت لـەو شـوێنانە لێـی کەوتوونەتە گومان و بە بازرگانیان نـەزانیوە؛ بە ئاشکرا پێیان وتووە ئەم قەڵەم و کاغەز و شتانە کە پێتن، هی توجار نین و ، نیشانەی ئەوەن کە کابرایەکی خوێندەوار و ئاگاداری . چـەند جـارێك لـە خـان بـە دزییـەوە کەلوپەلەکانیان پشکنیوە.

بەو پێیـەو دوای چـەندین ڕۆژ گەیشـتووەتە شاری تاران. سەری لە باڵوێزخانەی ئەمریکا داوە. ڕێیان نەداوە باڵوێز ببینێ، هەر چاوی بـە فەرمانبـەرێکی ئـەوێ کـەوتووەو داواو مەبەستەکانی شـێخی پـێ گـەیاندووە. ئـەو سەفەرە زەحمەت و قورسەی تۆفیق فیکرەت ، بە گشـتی بـێ ئاکـام بـووە[٢١]. وەختێکیـش گەڕاوەتـەوە بـۆ سـلێمانی ، دیویـە حکومەتەکـەی کـورد دوای شـکانی هـێزی شێخی گەورە لە شەڕی ڕۆژی ١٩١٩/٦/١٨ ی دەربـەندی بازیـاندا نـەماوە ، ناوچەکـە سەرتاسەر ڕاستەوخۆ کەوتووەتە بەر حوکمی دەسـەڵاتدارانی ئینگلـیز. بۆیـە بـە نـهێنی هاتووەتە ناو شارو خۆیی ئاشکرا نەکردووە، لە ماڵی مەلا سابیر ناوێکی دۆستی خۆیدا ، لە "ئەسـحابە سـپی "ی ئێسـتا، کـە کـاتی قوماندانیی نوقتە سەرباز بووە لەلای ، خۆیی شاردووەتەوە. دوای چەند مانگێك لێی خۆش بوون و دەرکەوتووەتەوە.

هیچ دوور نییە کـە سـاڵی ١٩٢٣ بـە ڕەسمی وەك مامۆستا لە مەعاریفی عێراق دامەزراوە، لەبەر ئەم هەڵوێستەی پێشووی ناردبێتیانـە قوتابخانەی "الشطرة" لە بەسرە ؛ لە کاتێکدا مامۆسـتای کـورد بـە ژمـارە کـەم بـوون و قوتابخانـەی شـارو شـارۆچکەکانی کوردسـتانیش پێویسـتییەکی زۆریـان پێیـان هەبوە.

پەراوێزو سەرچاوەکان:

*خوشکی بەڕێز مونیرەخانی تۆفیق فیکرەت بە خستنە بەردەستی پاشماوەی ئەوراقی باوکیو زانیاریی پێویست لەبارەی باوکیو بنەماڵەکەیانەوە، هاوکارییەکی زۆری کردووم. سوپاسی ئەکەم.
شایانی وتنە ، سەرەتا کە ویستم لەسەر تۆفیق فیکرەت بنووسم، مامۆستا عەبدولڕەقیب یووسف هەندێ ئەوراقی فۆتۆکۆپیکراوی ئەوی دامێ ، جێی سوپاسمە.

١- "چنگیان" دێیەکی قەزای شارباژێڕو ، لە ڕۆژهەڵاتی شاری "سلێمانی" یە.

٢- دکتۆر حیکمەتی تۆفیق فیکرەت ، کاتێك لە زانکۆی ئەمریکی لە بەیرووت خوێندوویە ، بە هۆی خاچی سووری نێودەوڵەتییەوەماڵی ئەم مامەیی لە تورکیا دۆزیوەتەوە و پێوەندیی لە گەڵدا بەستوون کە تا سەرەتای ساڵانی حەفتایش بەردەوام بووە. کوڕێکی عەلی مولحەقی عەسکەریی باڵوێزخانەی تورکیا بووە لە بەغدا. ساڵی ١٩٥٧ تۆفیق فیکرەت لە هەولێر دیویە.

٣- ئەم شێخ ئەمینە دوا پلەی لە سوپای عوسمانیدا "عقید" و ، لەو ئەفسەرانەیش بووە کە هەر لە سەرەتاوە هاتوونەتە نێو سوپای عێراق (بڕوانە : الدکتورة رجاء حسین حسني الخطاب، تاسیس الجیش العراقي و تطور دوره السیاسي من ١٩٢١-١٩٤١، بغداد ، ١٩٧٩، ص ٣٢٦).

٤- خالید ئەفسەرێکی سوپای عێراقە بە پلەی "لیوا" و ، ئێستا لە ڕیزی بەرهەڵستاندایە.

٥- خوشکێکی ئەم زەکییە هاوسەری عەلیی برای تۆفیق فیکرەت بووە.

٦- عەبدولقادر قەدری ئەفسەری سوپای عێراق بووەو ، گەیشتووەتە پلەی ڕەئیس ئەووەل "رائید".

٧- عەبدولڕەحمان بەدریش ئەفسەری سوپای عێراق بووەو ، دواجار بووەتە ڕەئیس "نەقیب".

٨- مونیرەخان دەرچووی "دار المعلمات"ە، ساڵی ١٩٥٢ دامەزراوە بە مامۆستا لە سلێمانی . ساڵی ١٩٨٩ خانەنشین بووە. ئێستا دانیشتووی گەڕەکی گۆیژەیە.

٩- دکتۆر حیکمەت کاتی خۆی سەرۆکی زانکۆی سلێمانی بووە. چووەتە ئەمریکا و ، لەوێ لە ڕێکخراوی (KRA) دا کاری کردووە بۆ فریاکەوتنی کورد.

١٠- ساڵی لەدایکبوونەکەی لە سەردەمی حوکمی پاشایەتیدا بە ١٨٨٦ (١٣٠٢ ڕۆمی) بۆ ساخکراوەتەوە، چونکە کە ساڵی ١٩٠٦ (١٣٢٢ ڕۆمی) قوتابخانەی جەنگی تەواو کردووە، پێویست بووە تەمەنی بیست ساڵ بێ تا دابمەزرێنرێ. بۆیە بۆی کراوەتە ١٨٨٦. بەڵام وەك خۆی لە تەرجەمەی حاڵو "دەفتەری خزمەت" یدا نووسیویە: ساڵی ١٨٩٩ (١٣١٥) لە پۆلی چوارەمی ئەعدادیی موڵکیدا وازی هێناوە. هەر ئەو ساڵە چووەتە سێیەمی ڕوشدیەی عەسکەری . بۆیە ساڵێك لە هاوپۆلەکانی دواکەوتووە. بەو پێیە ئەبێ لە ١٨٨٥ دا لە دایك بووبێ.

١١- قوتابخانەی ئەهلیی "المدرسة الأهلیة" ناو ١٩١٩/٩/٢٠ لە بەغدا دامەزراو، "علي البازرکان" بە بەڕێوەبەری بەرپرسی هەڵبژێردرا. ڕۆژی دواییش یەکەم دەستەی بەڕێوەبردنی بۆ دەست نیشان کرا. حکوومەت ڕۆژی ١٩٢٠/٨/١٢ دایخست، چونکە بەڕێوەبەرەکەی و جەلال بابانی ئەندامی دەستەکە سەر بە کۆمەڵەی نهێنیی

"حرس الاستقلال" بوون. بەلام دوای مانگێك ، لەبەر "سلیمان فیضي" ی ئەندامێکی دەستە، ڕێی درا بەناوی "مدرسة التفیض"ەوە بکرێتەوە.

دەستەی بەڕێوەبردنی ١٩٢٥ پێڕەوێکی تایبەتی بەناوی "جمعیة مدرسة التفیض الأهلیة"وە دایە وەزارەتی ناوخۆو ؛ ڕەزامەندیی بۆ وەرگرت. کۆمەڵەکە بە پیتاك و ئاهەنگی تەمسیلکرن و یانسیب، پارەی بۆ دروستکردنی بینای قوتابخانەکە کۆکردەوەو ؛ پارچە زەوییەکی لە گەڕەکی "العاقولیة"ی بەغدا پێ کڕیو ؛ ئێوارەی ١٩٢٩/١/١٨ بەردی بناغەی دانرا. پاشان بوو بە قوتابخانەیەکی گشتی (عبدالرزاق الهلالي ، تاریخ التعلیم في العراق في عهد الاحتلال البریطاني ١٩١٤-١٩٢١، بغداد، ١٩٧٥ ، ص ٢١٥، ٢١٦، ٢١٧، ٢١٨ ؛ عبدالرزاق الهلالي ، تاریخ التعلیم في العراق في عهد الانتداب البریطاني ١٩٢١-١٩٣٢، بغداد ، ٢٠٠٠، ص ١٨٤).

١٢-ئەمە بەپێی هەردوو "دەفتەری خزمەت"ەکەی . بەلام دوو فەرماننامەی ژمارە ١٠٣٠/٣/٤ و ٣٢٣/٣٧/٣ی ڕۆژانی ١٢ و ١٩٢٥/٤/١٩ ی بەڕودوا بەڕێوەبەرێتیی مەعاریفی سلێمانی و بەڕێوەبەرێتیی مەعاریفی ناوچەی کەرکوك، وا ئەگەیەنن کە هێشتا لەو ڕۆژانەدا هەر لە "الشطرة" بووەو لە قوتابخانەی "العلمیة" دەست بەکار نەبوە.

١٣- ڕۆژنامەی (ژین) ژ ١٣٧٠ ، ١٩٥٧/١١/٢١) یش هەواڵی کۆچی دوایی توفیق فیکرەتی ڕەئیسی موتەقاعیدی باوکی قەدری و مونیرەو فاتمەو بەدریی بلاوکردووەتەوە.

١٤-سي. جي. ادموندن، کرد وترك و عرب، ترجمة جرجیس فتح الله، بغداد ، ١٩٧١، ص٦٠.

١٥- ئەکرەمی مەحموودی ساڵحی ڕەشە، شاری سلێمانی ؛ ب١ ، بەغدا، ١٩٨٦، ل ٦٢٣-٦٢٥ و، ب٢، بەغدا ، ١٩٨٩، ل ٤٧٩-٤٩٠.

١٦-الاستاذ اسماعیل حقي شاویس یروي صفحات من نضال الشعب الكردي، " التاخي" (جریدة)، بغداد، العدد ١٤٦٠، ١٥ تشرین الاول ١٩٧٣.

١٧-بەسەرهاتووی کاکە ڕەشید شەوقی "سەرگوزشتە"، ل ٣٧/ دەستخەتە.

١٨- رفیق حلمی ، حلب و کوردستان، "امید استقلال" (ڕۆژنامە)، سلێمانی، ژ ١٢، ١٣ کانون اول ٣٣٩.

١٩-الدكتور كمال مظهر احمد ، اضواء علی قضایا دولیة في الشرق الاوسط ، بغداد، ١٩٧٨، ص ٥٥، ٦٧.

٢٠- دافید كورن، رجلان اقحما الاكراد بالعراق- مناورات كوكس- ولسون/٢/، ترجمة د.حمید عبدالملك، "الاتحاد" (جریدة)، السلیمانیة، العدد ٣٢٤، ٢٥ حزیران ١٩٩٩.

٢١- الدكتور كمال مظهر احمد ، اضواء علی قضایا دولیة في الشرق الاوسط ، بغداد، ص٢١؛ الدكتور كمال مظهر احمد ، كردستان في سنوات الحرب العالمیة الاولی، ترجمة محمد الملا عبدالكریم، ط٢، بغداد، ١٩٨٤، ص٣٢٣.

شایانی باسە ، مونیرەخان ڕۆژی ٢٠٠٠/٨/٨ وتی: باوکم باڵوێزی ئەمریکای لەوێ دیوە. لە وەڵامدا وتوویە ناتوانین یارمەتیی عەسکەریتان بدەین، بەلام ئەکرێ دەستی یارمەتیی داراییتان بۆ درێژ بکەین. ئەوی بەڕێز دکتۆر کەمال مەزهەر، پێشترو ساڵانی حەفتا لە زمانی دکتۆر حیکمەتی تۆفیق فیکرەتەوە نووسیویە کە ئەویش لە مونیرەخانی خوشکیی وەرگرتووە. ڕەنگە ئەمیان ڕاستتر بێ، چونکە بیست ساڵێك زیاتر لەمەوبەر وتراوە کە هەرچۆنێك بێ زەینی تێدا ڕوونتر بووە. جا ئیتر نازانرێ ئاخۆ دکتۆر حیکمەت ئەو بیرەوەریەی وەکوو خۆی گەیاندووە یان نا.

بەڵگەنامەکان:

تۆفیق فیکرەت

(بە بەرگی عەسکەرییەوە)

سالح عەبدولڕەحمان ئاغا

(بە بەرگی عەسکەرییەوە)

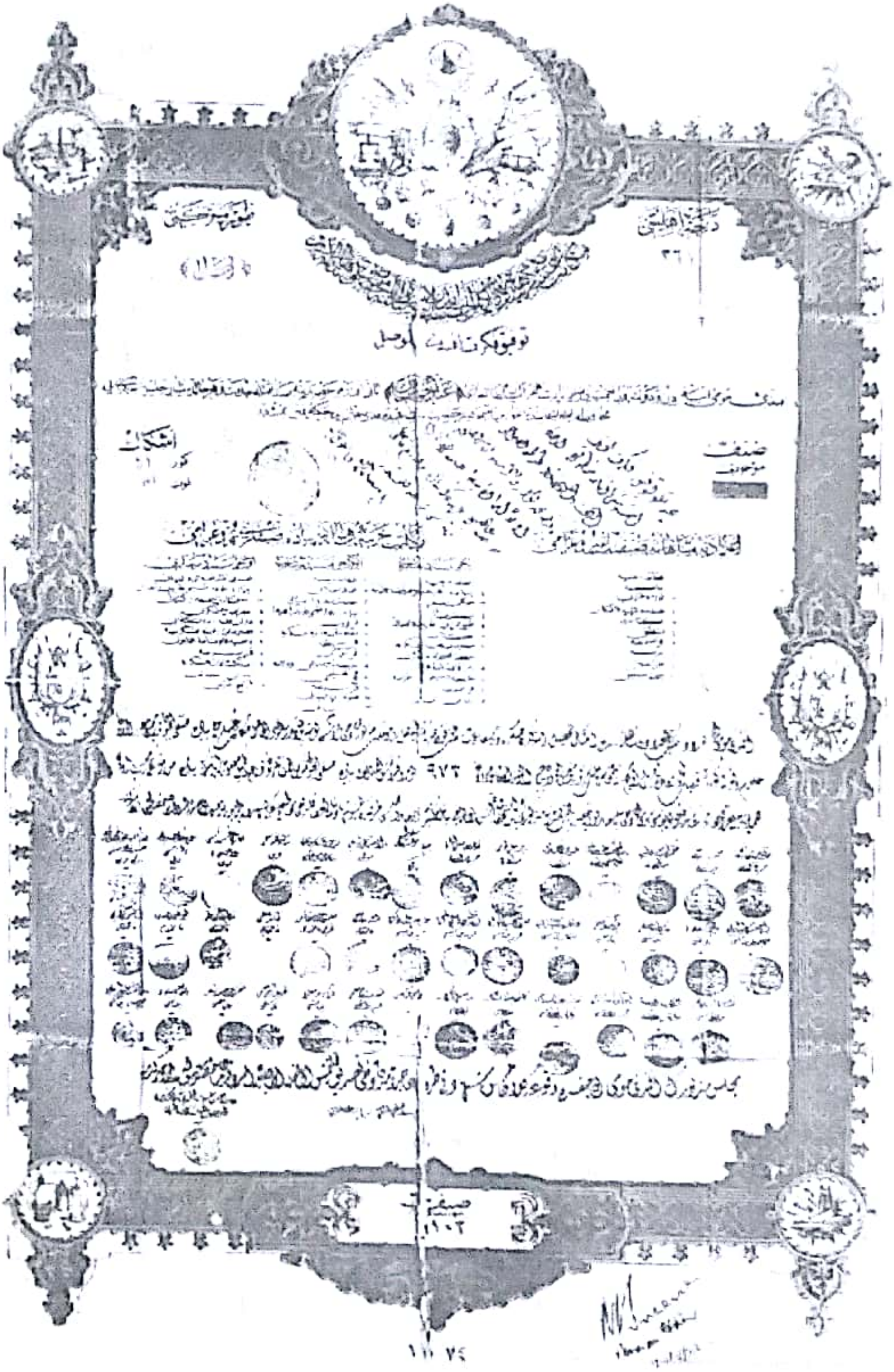

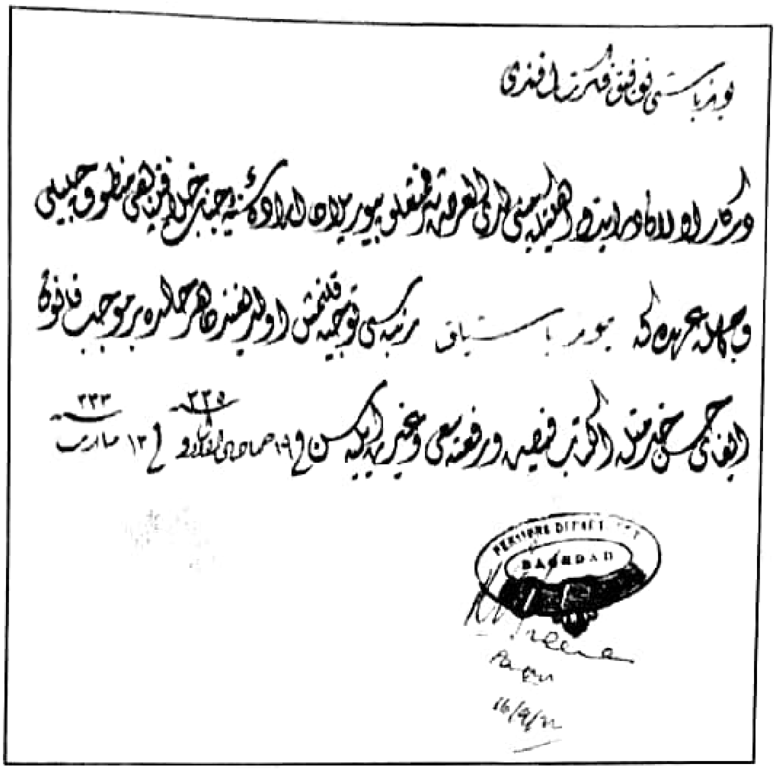
BAGHDAD
16/9/22

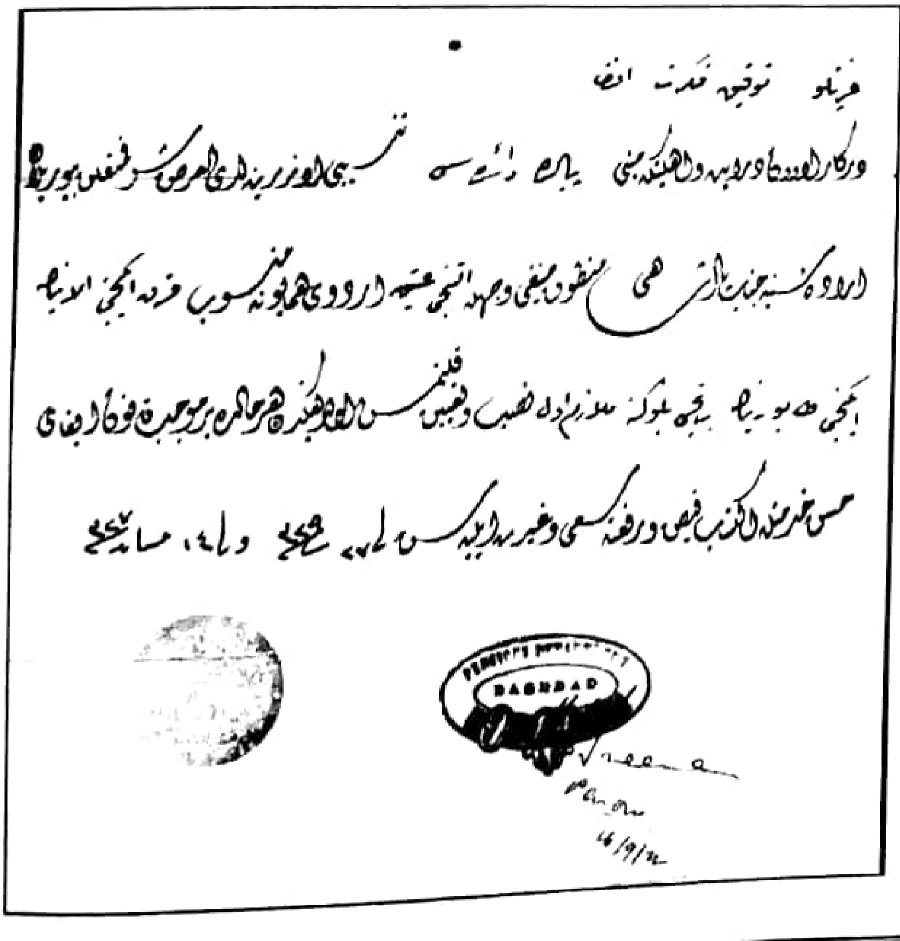
BAGHDAD
16/9/22

٤٠

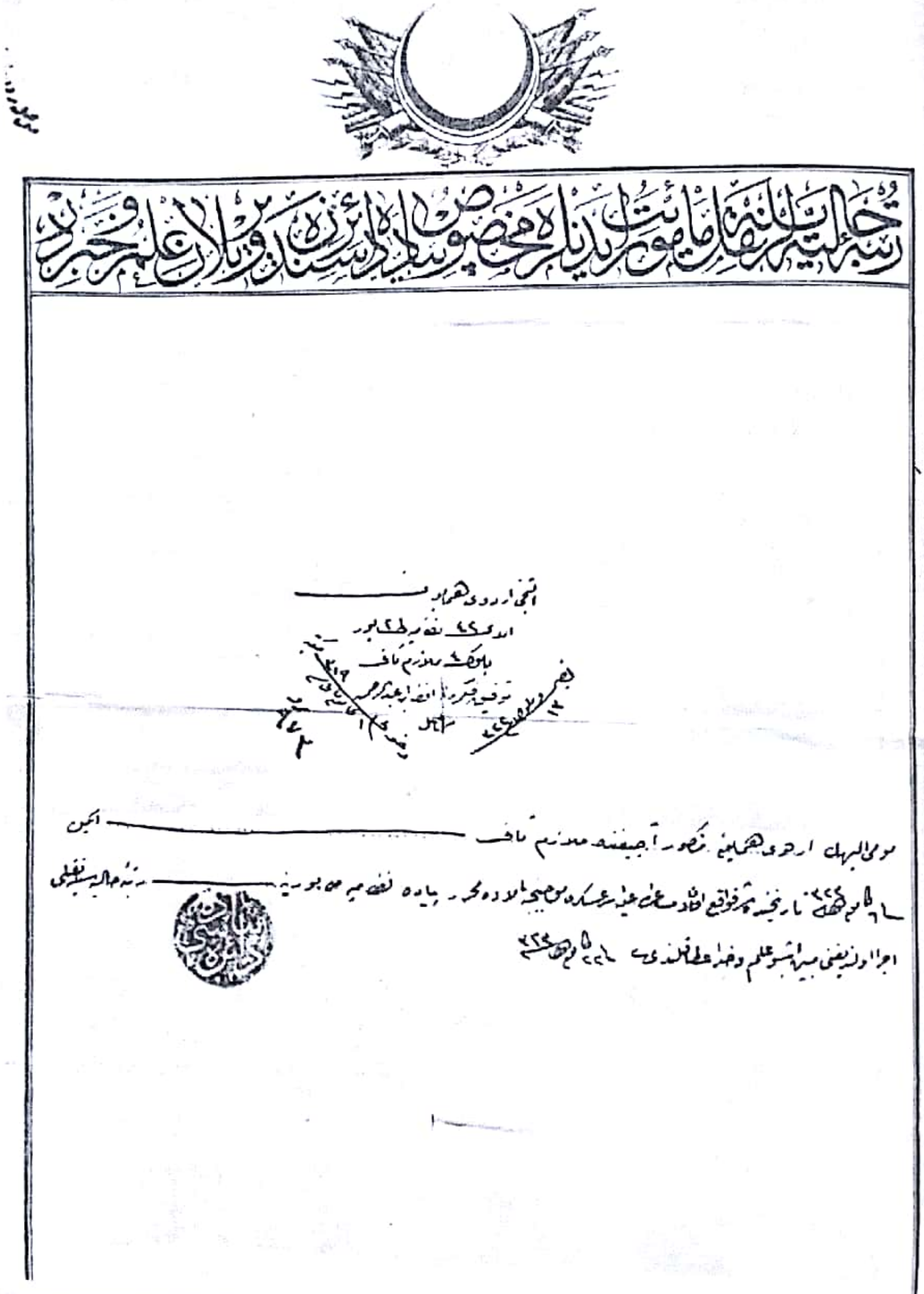

استمارة رقم (٣)

الرقم / ٢٨٨٥٠

وزارة الداخلية
مديرية الشرطة العامة
بغداد
رقم المتكلم / ٩١٦ / ٢٥

المملكة العراقية

شهادة الجنسية العراقية

بناء على تحقق اكتساب [illegible] للجنسية العراقية ومن المنصوص عليه في المادة [illegible] من قانون الجنسية العراقية لسنة ١٩٢٤ وتعديلاته نشهد بأنه عراقي الجنسية وقد منح هذه الشهادة في بيان ذلك.

صدرت في بغداد في اليوم التاسع من شهر [illegible] سنة ١٩٤٦

مدير شرطة السفر والجنسية

اوصاف حامل الشهادة

الطول ١ متر ٦٠ سنتمتر
لون العينين سوداوان
شكل الانف متوسط
وصف الفم //
لون الشعر [illegible]
وصف اللحية //
وصف الشارب [illegible]
وصف الوجه [illegible]
لون الوجه [illegible]
العلامات الفارقة [illegible]

بصمة ابهام اليد اليسرى

مدرسة كويژة الاولية

٥ / ٢ / ١٣٦

ورقة ترجمة الحال المعلم توفيق جكرت

١	متزوج ام لا	نعم متزوج
٢	عدد اولاده الذكور والاناث	له خمسة اولاد ٣ ذكور و ٢ اناث
٣	العنوان الدائم	توفيق جكرت عبدالرحمن
٤	المدارس والمعاهد التي درس فيها بالتسلسل مع مدة الدراسة في كل مرحلة	اولا درست عند الكتاتيب وبعده دخلت المدرسة الملكية في الموصل من ٩١٣ ... الى ٩١٥ ... الرشدية ... ٩١٥ الصف الثالث ... ٩١٢ ... ٩٢٩ الى مدرسة ... [illegible]
٥	اللغات التي يعرفها	عربي، كوردي، تركي، فارسي وقليلا من الفرنسية
٦	الاعمال التي تعاطاها بعد نشأته	بعد ... في الحرب العثمانية ... خدمت في الجيش ... الى الهدنة ٩١٨ وتقلبت في وظائف عديدة ... الى سنة ... [illegible] ٩٢٠ ...
٧	المواضيع والصفوف التي يحسن تدريسها	احسن تدريس جميع المواضيع جميع الصفوف في المدارس الابتدائية وحتى اتمكن من تدريس الرياضيات في بعض الصفوف المتوسطة
٨	المواضيع والصفوف التي يرغب تدريسها	كذا

معلم اولى مدرسة كويژه

[illegible]

(١) — [illegible]

(٢) — [illegible]

(٣) — [illegible]

(٤) [illegible] ١٨٩٤ [illegible]

(٥) — [illegible] (شاه نعمة الله) [illegible]

(٦) — [illegible]

(٧) — [illegible]

(٨) — [illegible]

[illegible]

٩ — [illegible]

١٠ — [illegible]

١١ — [illegible]

١٢ — [illegible]

١٣ — [illegible]

١٤ — [illegible]

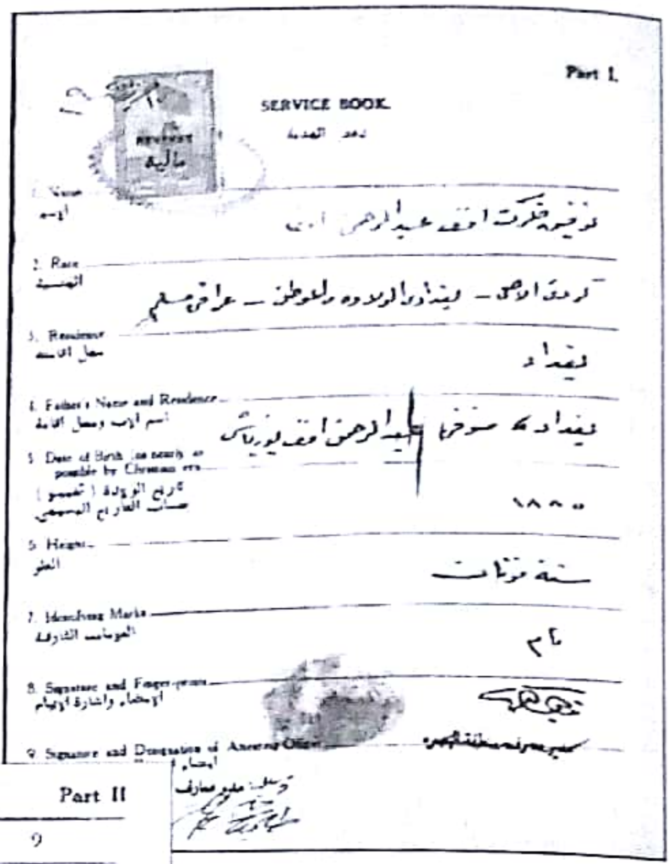

Part I.

SERVICE BOOK.

دفتر الخدمة

1. Name
الاسم

2. Race
الجنسية

3. Residence
محل الاقامة

بغداد

4. Father's Name and Residence
اسم الاب ومحل الاقامة

5. Date of Birth (as nearly as possible by Christian era)
تاريخ الولادة (تقديراً حسب التاريخ المسيحي)

١٨٨٠

6. Height
الطول

7. Identifying Marks
العلامات الفارقة

8. Signature and Finger-prints
الامضاء واشارة الابهام

9. Signature and Designation of Attesting Officer
امضاء

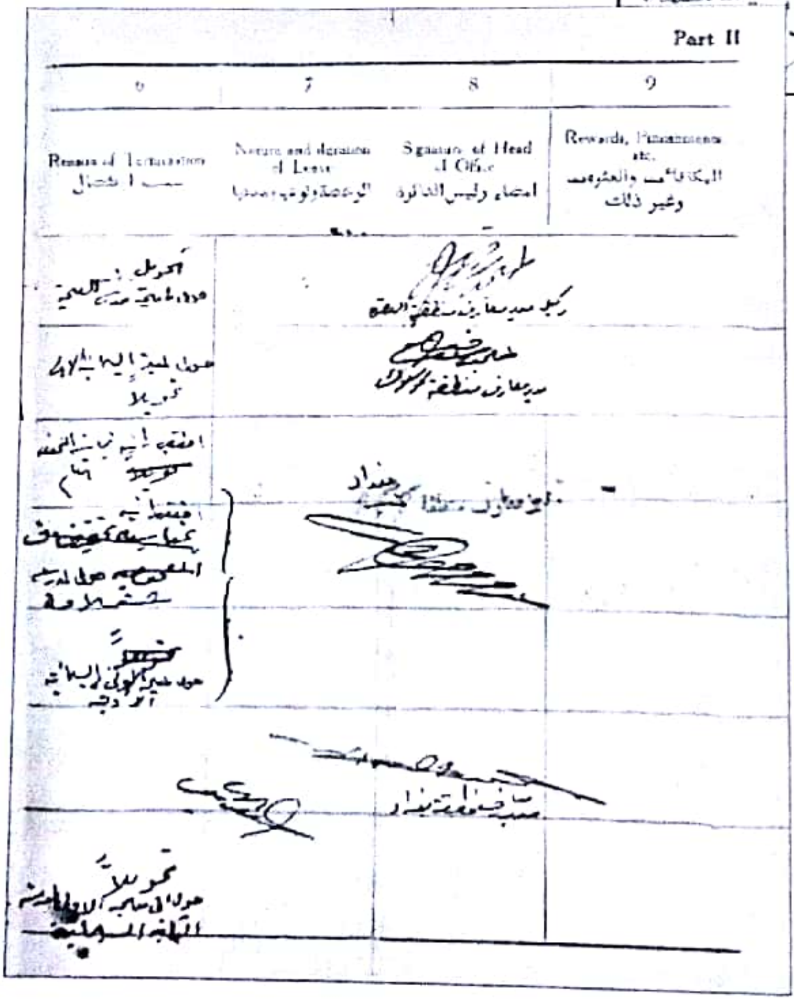

Part II

6	7	8	9
Reason of Termination سبب الانفصال	Nature and duration of Leave الرخصة ونوعها ومدتها	Signature of Head of Office امضاء رئيس الدائرة	Rewards, Punishments etc. المكافآت والعقوبات وغير ذلك

1	2	3	4	5
Nature of present Appointment نوع الوظيفة الحاضرة	Pay المعاش	Acting or other Allowances, if any المخصصات عن الوكالة وغيرها	Date of appointment تاريخ التوظيف	Date of termination of Appointment تاريخ الانفصال عن الوظيفة
مدير مدرسة الشطره	١٧٠	٢٠	١ ايلول ٩٢٤	٤ نيسان ٩٢٥
مدرس بمدرسة [illegible]	١٧٠		٤ نيسان ٩٢٥	ايلول ٩٢٥
مدرس بمدرسة السليمانية الاولى	١٧٠	—	٢٨ ايلول ٩٢٥	١/٧/٢٦
مدير مدرسة السليمانية الاولى	٢٥٠	..	١ مارت ٩٢٦	١/٩/٢٦
معلم اول مدرسة شقلاوه	١٥٠		١ ايلول ٩٢٦	١/٩/٢٧
معلم اول السليمانية الاولى	١٥٠		١/٩/٢٧	
معلم اول مدرسة السليمانية الثانية	١٥٠		٩/٧/٢٨	الى ٢٨/١/...

10

Part III

1. Record of services under the Turkish Administration according to the Official's own deposition.

(١) قيد الخدمات في زمن الحكومة التركية بناء على اقرار المأمور نفسه

في كانون الثاني ١٣٢٩ رومي دخلت المدرسة الحربية في الاستانة وفي ايلول ١٣٣٢ تخرجت منها معيناً تابعاً [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ... قائد السرية في بغداد ... [illegible]

[illegible]

[illegible] ... في بغداد ... [illegible]

[illegible] ... في بغداد ... [illegible]

[illegible] ... الكوت ... [illegible]

[illegible] ... قائد الجنود السليمانية الى ... [illegible]

[illegible] ... الحكومة التركية

2. Statement of immovable property, if any, owned by the Official, or any member of his family living with him or dependant on him.

(٢) بيان الاملاك الغير المنقولة التي يملكها المأمور او احد افراد عائلته الساكن معه او الراجع اليه

لا املك شيئاً

11

Part IV

تزوجت في تشرين الثاني ١٣٢٢ رومي على نكيه بنت علي آغا وولدت لي

رفيق في ٩٠٨ ورفيقة في ٩٠٩ وماتوا في حينه وطلقتها

وتزوجت على فتحيه بنت حاجي محمد افندي ٩١٠ وولدت لي

أمينه في ٩١٢ / ١٣٢٨ و قدري في ٩١٤ / ١٣٣٠ ايلول وفاطمه ٩١٩ آب (١٣٣٧ رومي)

وعبد الرحمن بدري ٩٢٢ / ١٣٤٠ م وماتت في ٢٧ تموز

وتزوجت على زبيده في ٩١٥ وماتت وتزوجت على فاطمه

بنت حاجي احمد وطلقتها ٩٢٧ تشرين ٩٢٤

وبعده تزوجت على أمينه بنت محمد علي قره طاغي وولدت

عنبره في شباط ٩٢٨ وبعده ولدت محمد حكمت في ... ٩٢٩

١

... زية الحال

(١) الاسم ... فكرت عبدالرحمن ...

(٢) اسم الاب عبدالرحمن ...

(٣) اسم الام ...

(٤) الديانة مسلم

(٥) محل وتاريخ الولادة ... ١٨٨٦ ...

(٦) التحصيل ... المدارس العسكرية ...

(٧) اللغات التي يحسنها عربي، كوردي، تركي، فارسي ...

(٨) توقيع الموظف ...

معارف لواء السليمانية ١٩٤٢/١٢/٢٥

٣

الوظائف التي تقلدها الموظف في عهد الحكومة العثمانية والوظائف الاخرى المسموح بها من الحكومة في سوريا والحجاز وشرق الاردن والحكومات الاخرى

نوع الوظيفة	من	الى	الراتب الشهري	الملاحظات	توقيع رئيس الدائرة
...	...	...	...	...	

٢

الوظائف التي تقلدها الموظف في عهد الحكومة العثمانية والوظائف الاخرى المسموح بها عن الخدمة في سوريا والحجاز وشرق الاردن والحكومات الاخرى.

نوع الوظيفة	من	الى	الراتب الشهري	الملاحظات	توقيع رئيس الدائرة
[illegible] ملازم [illegible] في الجيش العراقي	[illegible]	٩٢٧	٥٠٠ قرش [illegible]	([illegible])	
عين ملازماً [illegible]	[illegible]	[illegible]	″		
نقلت الى الطابور [illegible]	[illegible]	[illegible]			
وبعده نقلت الى الطابور [illegible] في البلدة [illegible] الاولى	ايلول [illegible]	تموز [illegible]	٩٠٠ قرش	رتبة ملازم اول وفق [illegible]	
نقلت الى [illegible] طابور [illegible]	تموز [illegible]	حزيران [illegible]	٨٠٠	في صنف ملازم اول	
ونقلت الى الطابور [illegible] الثانية [illegible]	[illegible]	تشرين [illegible]	٨٠٠	ملازم اول	
نقلت [illegible] وكيلاً [illegible] اركان الحرب [illegible]	تشرين [illegible]	كانون [illegible]		″	
وبعده [illegible]	كانون [illegible]	مايس [illegible]		″	
ترفعت الى رتبة يوزباشي	كانون ثاني [illegible]	الى النهاية	١٢٥٠	يوزباشي	

٥

المراقبة والادارة المالية

نوع الوظيفة	التاريخ	الراتب	المخصصات	رقم الامر وتاريخه	توقيع رئيس الدائرة
معلم الى مدرسة [illegible]	٢٤/٦/٩٤٢	١٨	[illegible]	٢٢٩٥ / ٩٤٢/٦/٢٤	مدير معارف [illegible]
معلم اول مدرسة [illegible]	٥/٢/٩٤٧	٢١ دنانير	[illegible]	٥٢٤٩ / ٩٤٧/٢/٥	
″ ″ ″	١٧/١١/٩٤٧	٢١	[illegible]	٢٠٧٥٠ / ٩٤٧/١١/٢٧	

[illegible] ٩٤٧/١٢/٢

٤

الوظائف التي تقلدها الموظف لدى الحكومة

نوع الوظيفة	التاريخ من	التاريخ الى	الراتب	المخصصات	رقم الامر وتاريخه	توقيع رئيس الدائرة
عينت مديراً لمدرسة [illegible]	١٠ ايلول ٩٢٢	٤ نيسان ٩٢٤	١٧٠ روبية	٥٠ كرامية		
حول الى [illegible] مدرسة [illegible]	٤ نيسان ٩٢٤	٢١ ايلول ٩٢٥	"		٩٢٧/٩/٨	
[illegible]	٩٢٥/٩/٢٢	٩٢٧/٨/٢١	١٥٥			
انفصل [illegible] بمناسبة الفصل	٢٦/٩/١					
حول لمدرسة شقلاوه	٢٦/٩/١	٢٧/٩/١	١٥٥			
حول لمعلمية الاولى من السليمانية الاولية	٢٧/٩/١	[illegible]	[illegible] / ١٥٥	[illegible]		
حول الى معلمية [illegible] الثانية السليمانية	٢٤/١٠/١	[illegible]	"	"		
حول الى معلمية مدرسة [illegible]	[illegible]	٢٤/١٠/١	"	"	٩٢٤/٩/٢	
" "	٢٤/١٠/١	٩٢٥/١٠/٦	١٢/- [illegible]		٩٢٤/١٢/١	
" المدرسة الاولية	٢٥/١٠/٩	٢٥/١١/١	١٢/-		٢٥/١٠/٦	
" مدرسة [illegible]	٢٥/١١/١	٢٥/١٢/١	١٢/-		٩٢٥/١١/٤	
" الدويسة	٢٥/١٢/١	[illegible]	١٢/-		[illegible]	
" [illegible]	[illegible]	٢٧/١٠/١	١٥/-	[illegible]	[illegible]	
" الفيصلية	٢٧/١٠/١	٢٧/١٢/١	١٥/-		٢٧/٩/١٤	
معاون مدرسة [illegible]	[illegible]	٩٢٩ / ١١/١	١٥/-		٩٢٧/١٢/٠	
" [illegible]	٩٢٩ / ١١/١		١٥/-		٩٢٩/١١/٢٢	

وزارة معارف العراق

بغداد فى ٣ ايلول ١٩٢٣

العدد ٦٨٢/٥٥٤

الى حضرة مدير معارف منطقة البصرة المحترم

لقد وافقنا على تعيين ثريا افندى مديرا لمدرسة سوق الشيوخ وتوفيق [illegible] افندى مديرا لمدرسة الشطرة براتب اسمى لكل واحد منهما ١٢٠ روبية اعتبارا من يوم سفرهم أى ١٠ ايلول ١٩٢٣ الرجاء تسجيل تعجيل اوراق تراجم احوالهما المرسلة طيا لى دائرتكم واعادتهما الينا ·

مدير المعارف العام

[illegible]

صورة منه الى

حضرة المدير العام للمحاسبات العمومية المحترم

العوما اليهما يتقاضيان رواتب تقاعد من خزينة بغداد الرجاء قطعهما حالا الى غاية ٩ ايلول ١٩٢٣

صورة الى كل واحد من العوما اليهما

" " حضرة محاسب الوزارة المحترم

مديرية المعارف
البصرة

العدد ٤/٣/٣٠/١٠٣٠

التاريخ ١٢ نيسان ١٩٢٥

الى حضرة توفيق فكرت افندي مدير مدرسة الشطرة المحترم

تقرر نقلكم الى معارف منطقة كركوك وعين بدلاعنكم رفعت عثمان افندي القاضي المعلم في المدرسة الملجئة في كركوك . فالرجاء ان تسلموا المدرسة الى المومأ اليه عندوصوله اليكم وتنهضوا بالسفر باسرع وقت ممكن بعد ان تاخذوا شهادة اخر راتبكم من قائمقام القضاء . ان مدير معارف منطقة كركوك سيبلغكم المحل الذي نقلتم اليه .

وكيل مدير معارف منطقة البصرة

صورة منه الى :-
سعادة مدير المعارف العام المحترم
سعادة متصرف لواء المنتفك المحترم
حضرة قائمقام قضاء الشطرة المحترم
حضرة مدير معارف منطقة كركوك المحترم
حضرة رفعت افندي عثمان القاضي المحترم (اخبرونا بيوم مباشرتكم العمل

مديرية
معارف منطقة كركوك
العدد ٢/٤٧/٤٤٩
التاريخ ١٦ نيسان ٩٢٥

حضرة توفيق فكرت افندي مدير مدرسة الشطرة المحترم

تقرر تعيينكم معلما في المدرسة السليمانية بدلا من رفعت عثمان القاضي المنقول الى محل وظيفتكم في مدرسة الشطرة وذلك اعتبارا من تاريخ انفصالكم من الاخيرة .

مدير معارف منطقة كركوك

صورة منه الى
سعادة متصرف لواء كركوك المحترم
سعادة مدير المعارف العام "
حضرة مدير معارف منطقة البصرة . الرجاء ارسال النسخة الثانية من دفتر خدمة توفيق افندي .
حضرة مدير المدرسة السليمانية . الرجاء حسن استخدامه واعلامنا من تاريخ مباشرته

مديرية
معارف منطقة كركوك
العدد ٣/ك/٤٤٢
التاريخ ١/٩/٩٢٥

الى
حضرة توفيق فارس أفندي المحترم
المعلم السابق في المدرسة العالية بكركوك

اخبركم بانه قد تقرر نقلكم الى مدرسة السليمانية
اركب. فالرجاء ان تحضروا محل وظيفتكم
في اليوم الواحد والعشرين من الشهر الجاري
على كل حال .

مدير معارف منطقة كركوك

بجو سليمانية مكتبة تحويلكز قرارلاشدير لمشدر . ماه
حالك بكرمى برنجى كوننده بهمه حال وظيفه كزك
باشنده بولونمكزى رجا ايدرم .

كركوك منطقه سى معارف مديرى .

مديرية معارف بغداد

العدد ١٦٦٢٧

التاريخ ٢٢ اغستوس ١٩٢٦

الى حضرة توفيق فارس أفندي المحترم
المعلم بمدرسة السليمانية ~~الثانية~~ الاولى

لقد تقرر نقلكم الى منطقة الموصل اعتبارا من اول ايلول ١٩٢٦ . الرجاء ان تراجعوا مديرية المنطقة المشار اليها بشأن استخدامكم في السنة الدراسية القادمة .

مدير معارف بغداد

مديرية معارف منطقة الموصل
العدد ١/٢٥/...
التاريخ ٧ ايلول ١٩٢٦

الى حضرة توفيق افندى فكرت المحترم
معلم مدرسة السليمانية الاولى السابق

لقد تقرر تعيينكم الى مدرسة شقلاوة عوضا عن محمد زهدى افندى المعلم الاول السابق المعين معلما للمدرسة فالرجاء استلام المدرسة منه وارسال اوراق الامور واستلام مصدق من قبلكما ودمتم .

مدير معارف منطقة الموصل

صورة منه الى :-
سعادة وكيل مدير المعارف العام المحترم
حضرة محاسب لواء اربيل المحترم
- معلم اول مدرسة شقلاوة السابق - تسليم المدرسة الى الموى اليه

مديرية
معارف منطقة بغداد
العدد ١/٦/...
التاريخ ١٦ ايلول ٩٢٦

الموضوع

الى حضرة توفيق فكرت افندى المحترم
معلم مدرسة السليمانية الاولى

بناء على نقلكم الى مدرسة شقلاوة ارجوان تلتحقوا بمقروظيفتكم سريعا قبل افتتاح المدارس !

مدير معارف بغداد

صورة منه الى :-
حضرة ملتش معارف كركوك المحترم

مديرية معارف منطقة الموصل

العدد ١٥٠٤

التاريخ ٢٧ اغسطوس ١٩٢٧

بواسطة مديرية المعارف العامة

الى معلم اول مدرسة شقلاوة

توفيق افندى [illegible] بغداد

لقد تقرر نقلكم الى منطقة معارف بغداد اعتبارا من اول ايلول ١٩٢٧ فالرجاء مراجعة المديرية المشار اليها بعد ان تدوروا المدرسة وترسلوا نسخ الدور والتسليم حسب الاصول باسرع ما يمكن .

مدير معارف منطقة الموصل

صورة منه الى :-

مديرية المعارف العامة

" العامة للمحاسبات العمومية

متصرفية لواء اربيل

مديرية معارف منطقة بغداد

مديرية معارف منطقة

بغداد

العدد [illegible]

التاريخ ٧ ايلول ٩٢٧

الى [illegible] مدرسة [illegible]

لقد تقرر نقلكم الى [illegible] اعتباراً من اول ايلول ٩٢٧ [illegible] ايلول ٩٢٧ [illegible]

مدير معارف منطقة بغداد

[illegible]

صورة منه الى :

مديرية المعارف العامة

مديرية المحاسبات العامة

متصرفية لواء السليمانية

محاسبة لواء السليمانية

شعبة الميزانية

[illegible]

[illegible]

بو مديريى معارفى لواى سليمانى

عدد — ٤٥

تاريخ — ٩٤٤/١/٢٧

١ — [illegible]

٢ — [illegible]

٣ — [illegible]

٤ — [illegible]

[illegible]

مديرية منطقة معارف كركوك

العدد ٥٦٤٢

التاريخ ٨ رجب ١٣٥٤

١٩٣٥/١٠/٦

امر اداري

قررنا نقل توفيق فكرت من مدرسة [illegible] الى الابتدائية [illegible]
اعتبارا من ١٩٣٥/١٠/١ [illegible] الى [illegible] ـــــــ

مدير منطقة معارف كركوك

صورة منه الى شعبة الامور المالية
مدير مدرسة ـــــــ

مديرية منطقة معارف كركوك

العدد [illegible]

التاريخ ١/شعبان/١٣٥٤

١٩٣٥/١١/٩

امـــــــر اداري

بناء على الموافقة [illegible] اجراء التنقلات التالية في لواء السليمانية :-

١ — نقل [illegible] معلم المدرسة [illegible] الى مدرسة [illegible] اعتبارا من ملاك المدرسة [illegible] .

٢ — نقل [illegible] من المدرسة [illegible] الى مدرسة قره جولان [illegible] .

٣ — نقل [illegible] من مدرسة [illegible] الى المدرسة [illegible] .

فستنفذ هذه التنقلات اعتبارا من ١٩٣٥/١١/١ .

مدير منطقة معارف كركوك

صورة منه الى :-

مديرية المعارف العامة
مديرية المحاسبات العامة
متصرفية لواء السليمانية
شعبة الامور المالية
[illegible] لواء السليمانية
مدير مدرسة ـــــــ
[illegible]

الى آمر حامية السليمانية

المقدم

بما اني لم أحصل من طلب تسجيلي الاستخدام في الجيش لفقد جهاز اليمين كما معروض في عريضتي ما عدا السن المطلوب في الحال الحاضر لرتبة رئيس ولكني أطلب تسجيل اسمي في الجيش حتى من المنتقل لأحاديث عراقيين في دائرة التقاعد وللتسهيل المعاملات اذا اقتضى السؤال من وزارة الدفاع حينما اطلب تقاعدي أو احالتي الى التقاعد من حين دائرتي فعليه استرحم التوسط في تسجيلي لتسهيل الامور من جهة الحاجة ولكم الامر

مخلصكم
توفيق

١٤/ ١١/ ٩٢٥

المعلم في السليمانية

بۆ مدیری معارفی منطقەی کرکوک

شمارە – [illegible]

٩٢٥/ ١١/ ٢٩

ئەوا بە پێچەوە چوار مین یا بۆ دی اطلام تقدیم کرد. وطن را بوڵا بە دراکوی کە توشم [illegible] نازانم بیم بۆ خۆ چیان. بناء علیه رجائم أمر اتمام [illegible] الامر

احداد

توفیق

معلم قرەچوان

مديرية معارف منطقة كركوك

العدد: [illegible]

التاريخ ١٢ / رمضان / ١٣٥١

١٩٣٥/١٢/٩

أمــــــــر إداري

بناءً على ضرورة [illegible] المدرسة [illegible] وفي [illegible] والمدرسة الابتدائية [illegible] في لواء كركوك [illegible] التنقلات الآتية [illegible] اعتباراً من [illegible] ١٩٣٥.

١ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى المدرسة الأولية في [illegible].

٢ - ينقل [illegible] من المدرسة الأولية إلى مدرسة [illegible].

٣ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

٤ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

٥ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible] ([illegible]).

٦ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible] ([illegible]).

٧ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى المدرسة [illegible].

٨ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

٩ - ينقل [illegible] من المدرسة [illegible] إلى المدرسة [illegible] كركوك.

١٠ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

١١ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

١٢ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

١٣ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

١٤ - ينقل [illegible] من مدرسة [illegible] إلى مدرسة [illegible].

مدير معارف منطقة كركوك

صورة منه إلى:

مديرية [illegible]
مديرية [illegible]
متصرفية لواء [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

مديرية منطقة معارف كركوك
العدد ـــــــ
التاريخ ٩ / رجب / ١٣٥٦
١٤ / ٩ / ٩٣٧

أمـــر إداري

بناءً على موافقة ... هذه المنطقة ... مديرية المعارف العامة المرقم م/٥٠٩٠ والمؤرخ في ١١ / ٩ / ٩٣٧

قررنا إجراء التنقلات المدرجة أدناه بين معلمي ومعلمات مدارس لواء السليمانية ... إزاء اسم كل منهم اعتبارا من ١ / ١٠ / ٩٣٧ فعلى ... [illegible] ... ٢١ / ٩ / ٩٣٧ .

مديرية منطقة معارف كركوك

الاسم	مدرسته الحالية	المدرسة المنقول اليها
١ ـ كمال [illegible]	حلبجة	القرية الاولى
٢ ـ [illegible] داود	[illegible]	"
٣ ـ صديق رشيد	الخالدية	القرية الثانية
٤ ـ مصطفى [illegible]	بازيان	معسكر
٥ ـ زكي [illegible]	حلبجة	اربيل الاولى
٦ ـ [illegible]	الفيصلية	" الثانية
٧ ـ رشيد كريم	بكره جو	الفيصلية
٨ ـ [illegible]	[illegible]	"
٩ ـ داود محمد	الفيصلية	الخالدية
١٠ ـ عبد الرحمن عبد الكريم	"	[illegible]
١١ ـ عبد الرحمن [illegible]	ماوت	[illegible]
١٢ ـ نوري شوكت	[illegible]	الفيصلية
١٣ ـ [illegible] يوسف	[illegible]	بكره جو
١٤ ـ عبد الله [illegible]	بيارة	بازيان
١٥ ـ عبد الله [illegible]	معلم اول [illegible]	[illegible] بيارة
١٦ ـ [illegible]	الخالدية	ماوت
١٧ ـ [illegible]	[illegible]	[illegible] للبنات
١٨ ـ [illegible]	الزهراء للبنات	معلمة اولى [illegible]
١٩ ـ [illegible]	[illegible] للبنات	الزهراء للبنات
٢٠ ـ كمال [illegible]	الخالدية	القرية [illegible]
٢١ ـ عبد الله [illegible]	[illegible]	اربيل الثانية
٢٢ ـ [illegible]	الفيصلية	[illegible]

صورة منه الى :- مديرية المعارف العامة
مديرية الحسابات العامة
متصرفية لواء ـــــــ
معارفية مديرية المنطقة في
مأمورية لواء ـــــــ
محاسب المنطقة
ادارة مدرسة ـــــ للاطلاع واشعار المنقولين عن المدرسة
[illegible]

مديرية معارف
السليمانية
العدد / ٩١٦
التاريخ / ٢٠/١١/١٩٣٦

امر اداري

بناء على توزيع وكلاء المعلمين على المدارس و الضرورة الماسة لها اجراء التنقلات الآتية بين وكلاء المعلمين المعينة في الجداول المدونة ازاء اسم كل واحد منهم على ان تعتبر نافذة اعتبارا من اول كانون الاول / ١٩٣٦ .

الاسم	مدرسته الحالية	المدرسة المنقول اليها	
١- كامل محمد	عبدالان الاولية	قاسمرشة الاولية	المعلم
٢- محمد رشدي	سوركتو "	سورداش "	" الاول
٣- عبد الرحمن عبد الكريم	الاعظمية الابتدائية	الفيصلية الابتدائية	"
٤- طاهر يحيى	الخالدية الابتدائية "	"	"
٥- سعيد ركي فتاح	آغجلر الاولية "	"	"
٦- فريد شوكت	الفيصلية الابتدائية	قوسرة الاولية	" الاول

مدير معارف
السليمانية

صورة منه الى :-
مديرية المعارف العامة .
مديرية المحاسبات العامة
متصرفية لواء السليمانية
مأمور خزينة لواء السليمانية .
مميزية شعبة الامور الذاتية .
مديرية مدرسة ______ للاطلاع .
المومأ اليهم . ______

سليمانيه معارف منطقه سى مديرينه

[illegible]

نوفيق فكرت

٩٤١/٩/٢١

سليمانيه ده كويژه مكتبي مديري

مديرية

منطقة معارف السليمانية

العدد / ٤٧٨١

التاريخ / ١٣٥٨/٩/٢٨
١٩٣٩/١١/١١

امـــــــــــر اداري

بالاشارة الى كتاب مديرية المعارف العامة المرقم ٢٠٣٩٧ والمؤرخ ٧/١١/٩٣٧ وبمناسبة نقل مدرسة كويژة للبنين الى بناية مدرسة كاني آسكان ونقل مدرسة كاني آسكان الى بناية المدرسة المسائية قررنا اجراء التنقلات التالية على ان تعتبر نافذة اعتبارا من ١/١١/٩٣٩ ٠

١ــ ينقل السيد توفيق فكرت عبد الرحمن معلم اول مدرسة كويژة للبنين الى معلمية الاولى لمدرسة كاني آسكان ٠

٢ــ ينقل المستخدم السيد يوسف فائق من مدرسة كويژة الى مدرسة كاني آسكان ٠

٣ــ ينقل المستخدم السيد حسون احمد بازياني من مدرسة كويژة للبنين الى مدرسة كاني آسكان

مدير منطقة معارف السليمانية

نسخة منه الى٠ ــ

مديرية المعارف العامة ــ بالاشارة الى كتابها المشار اليه اعلاه ٠

متصرفية لواء السليمانية

مأمور خزينة لواء السليمانية

مميزة شعبة الامور الذاتية

محاسب المنطقة ٠

ادارة مدرسة ٠ ....

المرء المهم ٠ ....

العدد / ١٢٦ س

التاريخ / ٢٦/٧/١٣٥٩

١/ايلول/١٩٤٠

مديرية

منطقة معارف السليمانية

القـــــــرار

نظراً الى المطابقة الملحوظة بين تاريخ ولادة السيد توفيق فكرت عبدالرحمن معلم اول مدرسة كاني آسكان في السليمانية المقيد في نفوسه (١٨٨٧) ودفتر خدماته وبقية وثائقه الموجودة لديها (١٨٨٥) اوقرت القيام بتصحيحه وفقاً للفقرة (أ) من الارادة العالية رقم (١) لسنة ١٩٣٠ والمادة الثالثة من ارادة ملكية رقم (٣) لسنة ١٩٣٨ وتنظيم القرار التالي :-

لما كان مبدأ توظيف المعلم المومأ اليه السيد توفيق فكرت عبد الرحمن لاول مرة [illegible] وتخرجه من مدرسة الحربية التركية بتاريخ (١٢ ايلول ١٣٢١) رومي بموجب شهادته المدرسية والوثائق المحفوظة في هذه الدائرة وبما انه من المتطلب منه ان يكون مكملاً سن العشرين من عمره لغرض توظيفه في ذلك الحين فعلى ذلك يقتضي ان يكون تاريخ ولادته = ١٢ ايلول ١٣٢٢ – ٢٠ = ١٢ ايلول ١٣٠٢ رومي

وعند تحويل التاريخ الرومي المذكور الى التاريخ الميلادي يكون –

١٢ ايلول ١٣٠٢ + ٥٨٤ = ١٢ ايلول ١٨٨٦ ميلادي .

اي يكون تاريخ ميلاده الحقيقي = ١٢ ايلول ١٨٨٦ الميلادي .

المؤيد الاول

مدير منطقة معارف السليمانية

نسخة منه الى :-

مديرية المعارف العامة (٢)

بالاشارة الى كتابها المرقم /١٦٤٤ والمؤرخ في ٢١/٨/١٩٤٠ .

مديرية المالية العامة (شعبة التقاعد)

مديرية التعليم الابتدائي

مميزية شعبة الامور الداخلية

مأمور خزينة لواء السليمانية

كاتب ذاتية المنطقة – لتصحيح تاريخ ولادته وفقاً لما جاء اعلاه .

معلم اول مدرسة كاني آسكان

المومأ اليه / [illegible]

ملفه الشخصية .

ذي القعدة ١٣٥٩

كانون الاول ١٩٤٠

وزارة المعــــــارف

بغداد

تثبيت خدمات السيد توفيق فكرت
عبدالرحمن المعلم الاول فــــي
مدرسة كاني اسكان في السليمانيــة

اشارة لكتاب مديرية منطقة معارف السليمانية المرقم ٥٠٧٥ والمؤرخ ٢٩ / ١٠ / ٩٤٠ نظرا لمنشور المرقم ١١٥٨٣ والمؤرخ ٢٧ / ٧ / ١٩٤٠ واستنادا الى الوثائق الرسمية المبرزة من قبل السيد توفيق فكرت عبدالرحمن فانا نصادق على تثبيت صحة خدماته المبينة مفرداتها ادناه ونرجو تدوينها في سجل الموظفين والحقل المختص من دفتر خدماته استنادا الى رقم وتاريخ هذا الكتاب .

نوع الخدمـــــــــة	مدة الخدمــــــة من	الى	سنة	شهر	يوم
خدمة في الجيش التركـــــي	١ كانون الثاني ٣١٦	٣١ تشرين الاول ٣٣٤	١٤	١٠	—
ضم الحـــــــــرب	١ تشرين ثاني ٣٣٠	٣١ تشرين اول ٣٣٤	٤	—	—
المدة المحتسبة له من الفترة الواقعة بين ١ تشرين الثاني ٩١٨ و ٩ أيلـــــول ١٩٢٣			٣	—	—
			٢١	١٠	—
تنزيل مدة (٢٦) يوما عن فرق التاريخين الرومي والميلادي وضم الحـــــرب			—	—	٢٦
مجموع الخدمة			٢١	٩	٤

وزير المعارف

صورة منه الى " —
مديرية منطقة معارف السليمانية (٢) اشارة الى كتابها المرقم ٥٠٥٤ والمؤرخ في ٢٨ / ١٠ / ١٩٤٠ — نعيد اليكم النسخة الاصلية الجديدة من دفتر خدمات المومى اليه مع دفتر نفوسه ونرجو اعلامنا بالاستلام وتبليغه بنسخة من هـــــذا الكتاب وتزويدنا بصورة مصدقة من دفتر النفوس .

بۆ مدیری معارفی منطقەی سلیمانی

مدرسەی کانی ئاسکان الابتدائیة
العدد

موضوع / تقدیمی صورتی دفتری نفوس وطنی و تائفی اهلیە

اشارەت بە ژمارە ٥٧٧٦ و تاریخ ١١/١٢/٩٤٠ أمری اداری
أوا بە پێی ئەوە صورتی دفتری نفوس بە پۆلیتیکە دەفلسەوە تقدیم کرا. رجا اکەم توسط
بفەرموو بۆ جلبی أصلی و تائفی و تائفی ممنونم. چونکە صورتی ئەو اوراقەم هێوی و خەتی خۆی
نیاردوە و لە دیا مخصوصە. بیاعلیە آرزو و نیکام ئەمەیە کە اصلەکانی اعادە بکرێنەوە
چونکە حفظی بکەم. ئیتر امری خوتانە

توفیق فکرت
معلم اولی مدرسەکانی آسکان

سعادة مدير معارف لواء السليمانيــــة المحترم .

المعـــروض

لايخفى على سعادتكم باني منذ تعييني في المعارف في ١/٩/١٩٢٢ الى الآن اخدم العلم والمعارف بكل جد واخلاص قائما بواجباتي خير قيام غير انني لم ــــــ احظ الا بترفيع الدرجة وتسويتي الا مرة واحدة في ١/٦/١٩٣٦ طيلة مدة ــ خدماتي رغم التقارير الجيدة والتقديرات المرفوعة في حقي وهذا ذلك اني الخاسر في تسلسل قدم الترفيع وعليه وبما انني قد اكملت ضعف المدة القانونية للترفيــــع استرحم التفضل بالتوسط لاحقاق حقي ورفع الحيف عني حيث استحق الترفيــــع من جميع الوجــــوه .

هذا والامر لسعادتكم سيدي .

توفيق فكرت عبد الرحمن
معلم اول مدرسة كاني آسكان في
السليمانيـــــة .

منطقة معارف السليمانية

يرجى الاشارة الى الرقم كاملاً

العدد ١٧٧٥١

التاريخ ١٣٦٣/٥/٢٨

الموافق ١٩٤٤/٥/٢١

العنوان البرقي — معارف السليمانية

رقم التلفون — السليمانية ٣٤

الموضوع

تقرير شخصي

الى

السيد توفيق عزت عبد الرحمن

معلم اول مدرسة كانيسكان

عطفا على التقرير الشخصي المقدم الينا من قبل السيد رفيق حلمي بتاريخ ١٨/٥/١٩٤٤ .

١ — يرجى القيام بمسك سجل خاص لزياراتكم للصفوف واشرافكم على سير التدريس.

٢ — عدا ذلك أننا نقدر جهودكم وأعمالكم ومسرورون من نشاطكم رغم تقدمكم في السن ونرجو لكم التوفيق والنجاح والمثابرة على خطتكم هذه بنشاط اكثر .

مدير معارف لواء السليمانية

صورة منه الى :—

مديرية المعارف العامة

رئاسة التفتيش

مفتشية معارف لواء السليمانية —

اشارة الى كتابها المرقم ٣٧ والمؤرخ ١٨/٥/١٩٤٤ .

ادارة مدرسة كانيسكان

ع/ احمد

العدد / [illegible]

مديرية معارف لواء السليمانية

التاريخ ٢٥/ ٣/ ١٣٦٢
١/ ٤/ ١٩٤٣

الى السيد مصطفى طاهر مدير معارف لواء السليمانية
" عبد العزيز فوزي مدرسة كوي ومتوسطة بن
" توفيق فكرت معلم في " كاني اسكان
" احمد صالح " "
" سعيد زكي الحاج " " الابوسة
" عبد الرحمن نقشبند " " كويسنجق
" فتاح احمد " " بانيشار
" عبد الله صبري " " كاني اسكان
" علي كمال امين " " غسارة
" محمد سعيد عبد الرحيم معلم " بكره جو

نبلغكم ادناه صورة البلاغ الرسمي المرقم ٦٥٣ والمؤرخ في ١٦/ ٣/ ٩٤٣ الصادر من وزارة المالية و الوارد الينا بكتاب مديرية المعارف العامة المرقم ٥٥١٠ و المؤرخ في ٢٢/ ٣/ ٩٤٣ للاطلاع عليه والعمل بموجبه ،

مدير معارف لواء السليمانية

صورة البلاغ الرسمي

قد تبين حقيقة وآخرها نشر بطلبهما توسط هذه الوزارة او وزارة الخارجية لدى الجمهورية التركية لاستحصال سجل الخدمات الواقعة في العهد التركي سابقاً وقد كانت ولا تزال تلك الطلبات تسبب مخابرات كثيرة و صعوبات في الدوائر العراقية والتركية معاً وهي آخذة بالازدياد كلما مرت الايام لاحتمال تلف السجلات وفقدانها الدوائر التركية فعلى كل شخص سواء كان في خدمة الحكومة العراقية الآن او خارج تلك الخدمة يرغب في الحصول على مستنسخ قيد خدماته من تركيا ان يقدم خلال ستة اشهر من تاريخ هذا البلاغ عريضة الى وزارة الخارجية العراقية رأساً وبواسطة الدائرة والمتصرفية التي ينتسب اليها يطلب فيها التوسط باستحصال سجل خدماته المذكورة بعد ان يوضح فيها هويته وتفاصيل خدماته حسب الاسس المبينة في ادناه وسوف لا تقبل اية مراجعة بهذا الباب بعد انتهاء تلك المدة لاي سبب كان معذرة كانت ،

وزير المالية

التفاصيل المطلوب ذكرها في العريضة) "ـ اولاً ـ على ما لهم سجل الخدمات يعدون "ـ

آ ـ اسمه واسم والده (ب) محل ولادته وتاريخها (جـ) رقم سجل خدماته والدائرة التي قدم اليها السجل المذكور في حينه (د) عنوان وظيفته الاولى واسم الناحية والقضاء والالوية التي اشغلها له وتاريخ البدء فيها ومقدار الراتب (هـ) وظيفته الاخيرة مع بيان نفس المعلومات المنوه عنها سابقاً ، ومن الاوفق ان يرفق طيه بقائمة تتضمن الوظائف التي اشغلها في العهد المذكور ،

ثانيا ـ اذا كان قد سبق الى التقاعد في العهد التركي بيان رقم (جزدان) التقاعد العام والخاص والتاريخ والجهة والولاية التي صدر منها الجزدان المذكور ومقدار راتبه التقاعدي ،

ثالثا ـ واذا كان ضابطاً ومن المنتسبين الى الجيش فيذكر فضلاً عما تقدم السنة التي تخرج فيها من المدرسة الحربية او رقمه في الدورة التي انتسب اليها ونوع الدورة ومحلها وتاريخ دخوله فيها وتاريخ تعيينه بوظيفة ضابط في الجيش وتاريخ تثبيته فيها ورقم السجل والقطعة العسكرية التي كان ينتمي اليها والجهة التي كانت ترابط فيها تلك القطعة ،

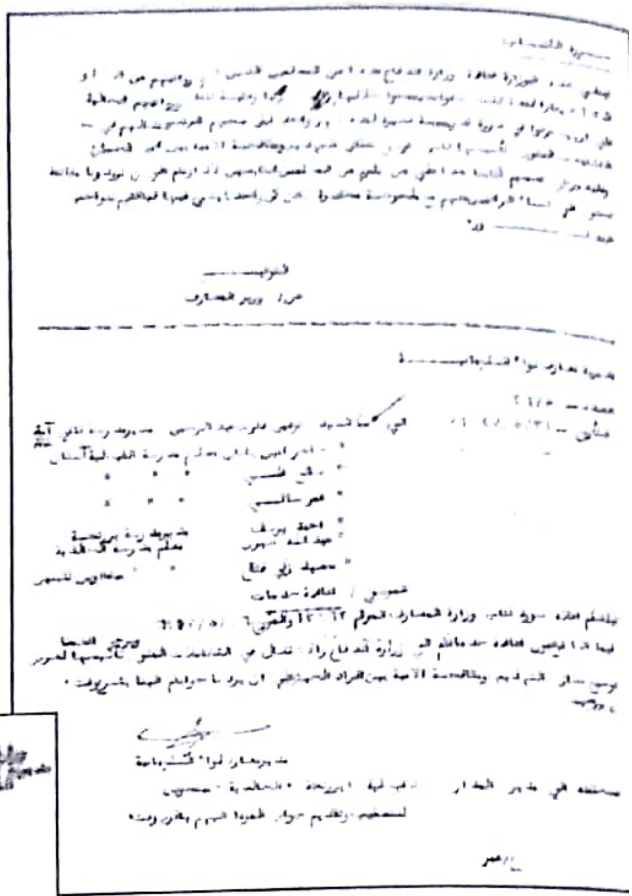

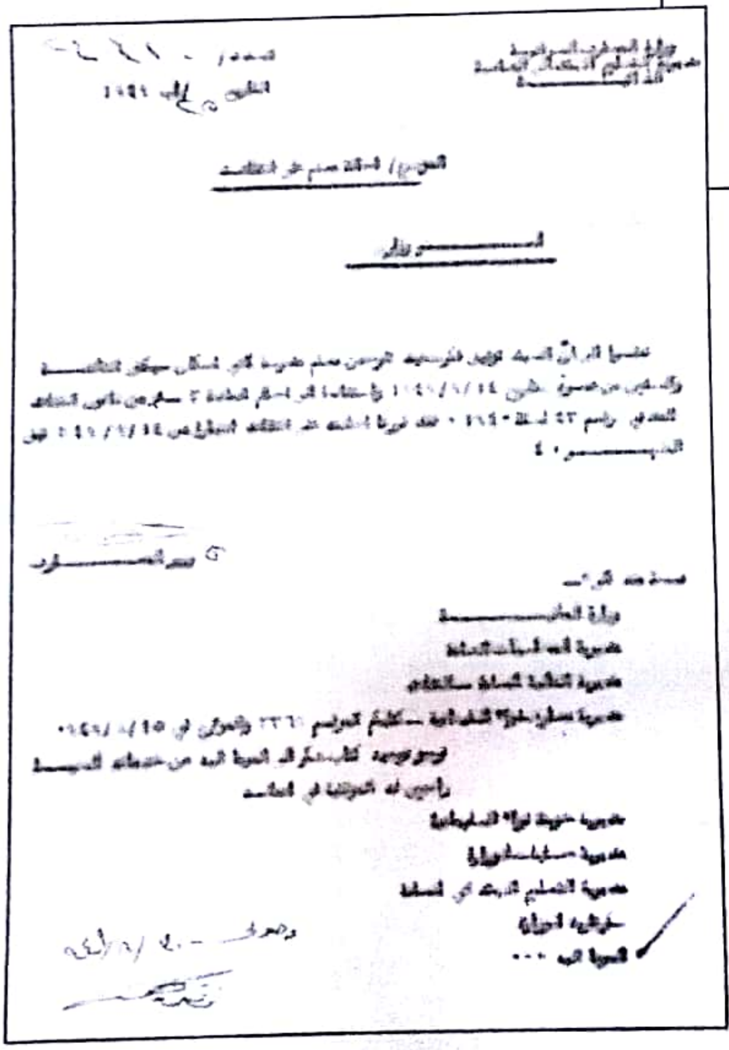

٢٥٥٠

مديرية معارف لواء السليمانية

[illegible]

مدير معارف لواء السليمانية

نسخة منه الى — وزارة المعارف

مديرية التقاعد ...

مديرية ... لواء السليمانية

صورة الكتاب

توافق على تصدير الحكم المتقاعد السيد توفيق مكرت ... راتب ... ١٠/١ دينارا ... من استلامه الوثائق ... مديرية التحقيقات ... مع مديرية ... العامة ... المتقاعد ... التصدير.

التوقيع
وزير المعارف

مديرية معارف لواء السليمانية
الذاتية

العدد — ٤١٠٧
التاريخ — ٢٦/٤/١٩٤١

الى —
المتقاعد السيد توفيق مكرت

الموضوع — استخدام

ندرج ادناه صورة كتاب وزارة المعارف المرقم ١٢٢١٨ والمؤرخ في ٢٢/٤/١٩٤١ ... استخدامكم براتب ١٠/١ دينارا شهريا ... المبادرة بتقديم الوثائق ... لدى هذه المديرية ... لاجراء اللازم بتعيينكم.

مدير معارف لواء السليمانية

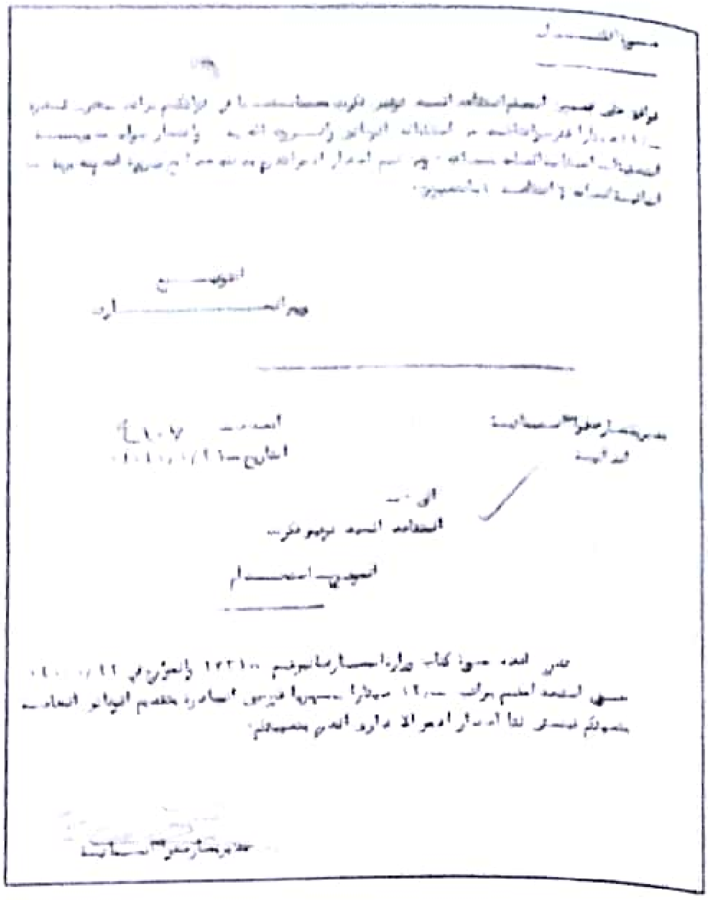

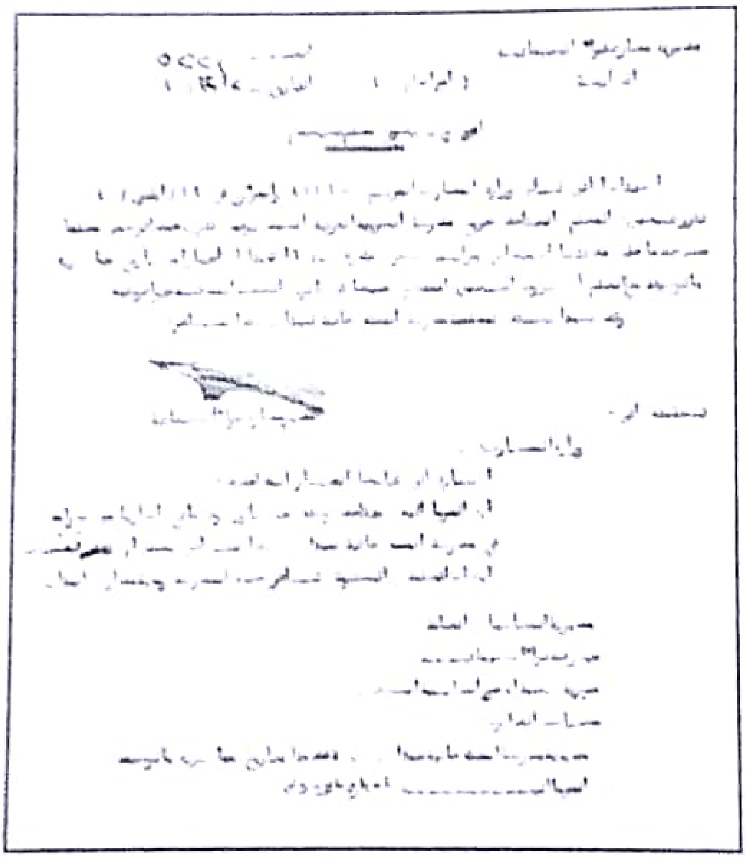

[illegible]

صورة الكتاب

[illegible]

الموقع

[illegible]

الداخلية

التاريخ ٢٢ / ١٢ / ٠١٩٦٩

[illegible]

مديرية معارف لواء السليمانية

الذاتية

العدد — ٤٤٤٥

التاريخ — ١٩٥٠/٣/٢٥.

— أمر اداري —

الموضوع — نقل معلمة

١ - استنادا الى كتاب وزارة المعارف المرقم ٢٤٨ والمؤرخ في ١٩٥٠/٣/٢١.

أ - تقرر تصحيح الأمر [illegible] المنقولة اليها من مديرية معارف لواء ديالى لمصلحة مدرسة الملكة عالية للبنات في مركز السليمانية على [illegible].

ب - تقرر نقل السيدة [illegible] خانم عبد الرحمن من مدرسة الملكة عالية للبنات الى مدرسة الاميرة [illegible] في مركز السليمانية.

يباشر النقل والتصحيح اعلاه [illegible].

مدير معارف لواء السليمانية

نسخة منه الى: — وزارة المعارف —

اشارة الى كتابها المشار اليه اعلاه.

مديرية المحاسبات العامة.

متصرفية لواء السليمانية

مديرية معارف لواء ديالى — يرجى التفضل بتزويدنا [illegible] و[illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] الاوراق [illegible].

محاسبة [illegible]

مديرة مدرسة الملكة عالية للبنات — للاعلام مع [illegible] الانفكاك والالتحاق.

" " الاميرة [illegible].

الاضبارة الشخصية.

العدد — ٢٦٢٢

مديرية معارف لواء السليمانية   ×× امر اداري ××   التاريخ — ١٠/٦/١٩٥٠

الذاتية

الموضوع — فصل المعلمين والمعلمات المستخدمين

بمناسبة انتهاء السنة الدراسية الحالية واستنادا الى الصلاحية المخولة لنا بموجب كتاب وزارة المعارف المرقم ١٥٦٩٥ والمؤرخ في ٢١/٥/٩٥٠ فقد تقرر فصل المعلمين والمعلمات المستخدمين المدرجة اسماؤهم ادناه المحسوبين على ملاكنا الابتدائي من الخدمة اعتبارا من تاريخ ١٠/٦/٩٥٠ بعد الظهر.

مدير معارف لواء السليمانية

نسخة منه الى :— وزارة المعارف — اشارة الى كتابها المشار اليه اعلاه.

مديرية التعليم الابتدائي العامة.

مديرية المحاسبات العامة.   مميزة شعبة الاموال لتسجيل السجلات

خزينة لواء السليمانية.   محاسب الدائرة.

مدير المدرسة.

الموما اليهم.

الاسم	عنوان وظيفته
١ — السيد عمر سعيد	المعلم المستخدم في مدرسة حلبجه الابتدائية للبنين
٢ — " عبد الله توفيق	" " " لشان
٣ — " خليل اسكندر	" " " بكرجو
٤ — " جمال عزيز عمر	" " " [illegible]ان
٥ — " احمد عبد القادر	" " " عربت
٦ — " احمد علي عثمان	" " " " "
٧ — " روبين اونيسك	" " " سركلو
٨ — " عبد المجيد رشيد معروف	" " " جه رمكا
٩ — " جلال عمر كريم	" " " قلعه دزة.
١٠ — " محمد فرج صابر	المعلم المستخدم في مدرسة بنجوين للبنين
١١ — " مصطفى امين	" " " جوارتا
١٢ — " نوري علي عارف	" " " " "
١٣ — " محمد توفيق	" " " ابي عبيدة
١٤ — " مصطفى عبد القادر	" " " سركلو
١٥ — " امين مولود	" " " بيارة
١٦ — " كمال محمد كاكه	" " " " "
١٧ — " محمود محمد اولي	" " " طويلة
١٨ — " عبد الصاحب جاسم	" " " " "
١٩ — " ابراهيم عبد الله عارف	المعلم المستخدم في مدرسة [illegible] الخالدية
٢٠ — علي كاك امين	" " " " الاحمدية
٢١ — توفيق عبد الرحمن	" " " " الامير عبد الاله.
٢٢ — محمد سعيد	" " " " ماوت
٢٣ — مصطفى قادر	" " " "
٢٤ — عثمان صابر	" " " [illegible]
٢٥ — محمد نوري الحاج سعيد	" " " قلعه دزة
٢٦ — خانم محمد زهدي	معلمة مدرسة قلعه دزة للبنات.

بەڵگەنامەکانی ئینگلیز

لە سەر کێشەی کوردی تورکیا
(١٩٢٤ - ١٩٣٨)

لە ئینگلیزییەوە وەرگێڕانی : سەلمان عەلی

ژ:٢٢

مستەر هۆر بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین (٢٤ی ئاب گەیشتووە)

(ژمارە: ٦٣٨)

تەرابیا : ١٧ی ئابی ١٩٢٥

گەورەم :

خۆشحاڵم، ئاماژە بە راپۆرتی ژمارە (٦٢٣)ی (١١)ی ئەم مانگەم، پێتان رابگەیەنم کە دادگای سەربەخۆیی ئەنگورە (٧) کەسی بەتاوانی کارکردن لە (تەریقەتی سەلاحییە) داو ئاراستەی کردنیان دژی کۆمار دادگایی کردووە. بڕیاری دادگا خوێندرایەوەو، لە دواییدا باسی بەرهەڵستییەکانی "تەریقەتی سەلاحییە"ی کردو، جەختی لەسەر ئەو راستیە کردەوە کە تەنها تاوان وناپاکیی دوای راگەیاندنی لێبوردنی پاش رێکەوتنی لۆزان رەچاوکراون. نامەکەی مستەفا کەمال پاشایش کە بۆ دادگە نێردرابوو و تێیدا هاتبوو: خۆی دەستی لەداوای دادەیی لوتفی فیکری بەگ هەڵگرتووە، خوێندرایەوەو. سەرجەم چاپەمەنییەکان بەگەرمی پێشوازییان لەم بڕیارە کرد. سەرەڕای لوتفی فیکری بەگ (٣٥) کەس لە تاوانبار کراوەکان ئازاد کران. دادگەیی موزەفەر ئەمین بەگ " کە لەبەغداو موسڵدا دژی تورکیا درێژە بەکارەکانی دەدات" ئاراستەی دادگای سەربەخۆیی هەرێمەکانی رۆژهەڵات کرا. موستەفا بەگی نوێنەری پێشووی یەمەن رەگەزنامەی تورکی لێ سەندرایەوەو، حەوت کەس بە (٥) و شەشیش بە (١٠) ساڵ زیندانیو حەوت بە (١٦) ساڵ زیندانیو کاری قورس و یازدە بە مردن سزادران. هەروەها دادگە بڕیاریدا "بکوژانی دکتۆر رەشید پاشا" بەجیا دادگایی بکرێن.

٢-یازدە کەسەکەی کە حوکمی مردنیان بەسەردا درابوو، بەیانیی (١٩)ی ئەم مانگە لە باخێکی بەرامبەر ئەو بینایەی وا پێشتر شوێنی کۆبوونەوەی ئەنجومەنی نیشتیمانیی مەزن بوو و ئێستایش سەرکردایەتیی پارتی گەلە، لە سێدارەدراون ئەمانە کەمال بەگی سەرۆکی شارەوانیی یەنیکەوی و عیسمەت بەگی ئەفسەری ئەرکانی جەنگی (قیراز- Kiraz)و حەمدی پاشاو نووریو عوسمان داوەری فرۆشیاری دەرمانی نەخۆشی-dystol- یان تێدایە.

٣-هەفتەی ڕابردوویش دادگەی ئەنگۆرە کۆتایی بە دادگەیی بیست کەسی تر بەتاوانی پروپاگەندەی کۆمۆنیستی هێنا. سێ کەس لەمانە ئازادکرانو، ئەوانی تر بە (٧-١٥) ساڵ زیندانی حوکم دران. ئەمانە تەنها دکتۆر شەفیق حوسنییان ناسراو تێدایە کە چەند مانگێک لەمەوبەر نامیلکەیەکی بەناوی (یەکی ئایار) چاپکردووەو، هانی کرێکارانی تورکیای تێدا داوە تا یاخی بن و، بەمەیش ناوبانگی دەرکردووە. شەفیق حوسنی بێ ئامادەبوونی خۆی حوکمی پازدەساڵ زیندانیی بەسەردا دراوە.

٤-هەفتەی پێشوو دادگەی سەربەخۆیی هەرێمەکانی خۆرهەلات چەند دانیشتنێکی کەمی هەبوونو، لێکۆڵینەوەیان لەگەڵ ڕۆژنامەوانان: فەوزی لوتفیو سەدری ئەدهەمو عەبدولقادر کەمالیو وەلید بەگدا تێداکرابوو. ئەو مەحزەرانەی کە لە چاپەمەنییەکانەوە بڵاودەکرێنەوە، تەواو مایەی سەرسامین، بەڵام مەبەستی سەرەکی دیارەو، ئەیانەوێت، هەروەک حوسەین جاهید کە لە ڕاپۆرتی ژمارە (٣٨٦)ی (٢٠)ی مایسی سێر ڕۆڵاند لیندسەیدا هاتووە، ڕێوشوێنێکی بەرپرسانەیان لەسەر ڕاپەڕینی کورد لەتەکدا بگرنەبەر.

سەرکەوتووبن

ر.هـ.هۆر

نوسینگەی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل : ١٩، ژ:١٩

ژ:٢٣

سێر ر. لندسەی بۆمستەر ئۆستن چامبرلەین (١ی ئەیلول گەیشتووە)

(ژمارە ٧١٧)

تیراپیا، ١٦ی ئەیلولی ١٩٢٥

گەورەم،

ڕۆژانی ڕابردوو چەند نیشانەیەکی ئەوە هەبوون کە حکوومەتی تورک توندیی سیاسەتە سەرکوتکارییەکەی تا ڕادەیەک کەم کردووەتەوە.

٢-پێش هەموو شتێ، ئەو ڕۆژنامەوانانەی کە بە تاوانی هاندانی کوردان بەنوسینەکانیان خرانە بەردەم دادگای سەربەخۆیی‌ی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات (بڕوانە ڕاپۆرتی ژمارە (٦٢٣)ی ئابی مستەر هۆر١١، یەکیان نەبێ، هەموویان ئازاد کران. ئەو کەسەیش سەرنووسەری (تۆك سەوز- TOK Seuz)ی ئەدەنەیە کە دادگا درەنگانێگ بڕیاریدا ڕەوانەی دادگای ئەنقرەی بکات‌و، ئێستا کێشەکەی حەواڵەی ئەوێ کراوە. سەبارەت بە ڕۆژنامەوانەکانی تریش وا بڵاوە کە چوار لە سەرکردەکانیان، ڕۆژانی سەرەتای گیرانیان، داوایەکی درێژیان بۆ سەرکۆمار ناردووە کە شێوە دان پێدانان (ئیعتراف)ێکی لە خۆگرتووەو، جگە لە پیاهەڵدانێکی دوو ڕووانەی غازی، خاوێن نەبوونی کۆمار خوازی‌و ئەمەکداریی خۆیان بۆ حکومەت پرۆتستۆ کردووە. هەروەها دانیان بە سروشتی لەڕێ لادەری هەندێ لە نوسینەکانیاندا ناوەو، وتوویانە ئەگەر کاتی خۆی ڕاستییەکەیان بزانیایە، ئەوانەیان نەدەنووسی. ئەوەیشیان خستووەتە ڕوو کە نیازیان وایە دەست لە ڕۆژنامەنووسی هەڵگرن. ئەم برووسکەیە هیچ بایەخێکی پێ نەدراوەو دادگاییەکە چەند ڕۆژێکی تر بەردەوام بووە. تاوانبارەکان، ئاسایی، پرسیارو لێکۆڵینەوە لە وەڵامەکانی پێشوویان‌و بیرو ڕاو نووسینەکانیان کراوە.

لەکاتێکدا دادگاییەکە بەرەو کۆتاییەکە چووە، ڕۆژنامەوانەکان برووسکەی دووەمیان بۆ غازی ناردووەو ئەمجارەیان هەر دەیان ئیمزایان کردووە. ئەمەیان لەوەی زوو زۆر کورتترەو، دان پێدانانێکی کەمتریشی پێوە دیارەو، لە ڕوویەکەوە پێچەوانەی ئەوی پێشووە: ڕۆژنامەوانەکان خۆیان بە خزمەتکارو ئەمەکداری کۆمار ناوبردووەو، داوای لێبوردن‌و میهرەبانیی سەرۆکیان کردووە بۆ ئەوە کە بەوریایی‌و نیازپاکییەوە بگەڕێنەوە سەرکارەکانیان. نووسیویشیانە کە ئازادکردنیان بێ فەزڵ‌و لێبوردنی بەڕێزی بەس نییە. ئەمجا هەر زوو ئازادکران.

٣-وەلید ئەبو زیازەیدی سەرنووسەری "تەوحیدی ئەفکار"ی ڕۆژنامەی ئیسلامی‌و نەتەوەپەرست‌و موحافیزکاری زووی بەربەندکراو بەگرنگترین کەسی ئەو ڕۆژنامەوانانە دادەنرێ. ناوبراو کەسێکی کەللە ڕەقەو نیاز خراپییەك لە نیوان ئوو سەرۆکدا هەیە، چونکە کانوونی دووەمی ساڵی (١٩٢٤) کە مستەفا کەمال ویستی خەلیفە دوورخاتەوە سەرجەم ڕۆژنامەوانانی بۆ چاوپێکەوتن لە سمیرنا بانگ کردبوو، بەڵام لەبەر ئەوە کە وەلید :ڕازی نەبوو داوای بەپیرەوە چوونی ئەم کارە لە خەڵك بکات." بەشداریی ئەو کۆبوونەوەی نەکردبوو. ناوبراو تەنها بروسکە کورتەکەی دووەمی ئیمزا کردووە. وا مەزەندە ئەکەم حکومەت لە ئازادکردنی ئەو ڕۆژنامەوانانە دوو دڵ نەبووبێ‌و، وەك هەنگاوی یەکەم، پێی لەسەر پەشێمان بوونەوەیان داگرتبێ. بروسکەی یەکەم ،چونکە ئیمزای وەلیدی پێوە نەبوو، بە ناتەواو لەقەڵەم دراوە. لەوی دووەمدا ناوی ئەم ڕۆژنامەوانە هاتووەو، حکومەتیش بە پەرۆشەوە چاوەڕێی ئەمە بووە. بێگومان دیارە وەلید

نەیویستووە، بەهۆی سەرسەختیی ئەوەوە، هاوەڵە گیراوەکانی دووچاری هەمان چارەنووسی ئاشکرای خۆی بکات.

٤-دادگایی ئەندامانی کۆمەڵەی خێرخوازی عەرەبیش بەهەمان شێوە بە ئازادکردنیان دوایی هات. درێژەی ئەمەیش هەروەك ئەوانی تر لێڵ و ناڕوونەو، هەر چەندە ڕۆژنامەکان چەندین ستوونیان بە پرسیارو وەڵام پڕ کردووەتەوە کە ئێمە لێرە تێیان ناگەین. ئەو شتانەی کە زۆر جێی بایەخ بوون، ڕێی بڵاوبوونەوەیان نەدراوە.

٥-قلیج عەلی بابەتێکی سەیری لە "حاکمییەتی میللی" دا بڵاو کردووەتەوە. ئەم دۆستێکی سەرکێش و شانازی کەری مستەفا کەمال پاشاو ئەندامی دادگای سەربەخۆیی ئەنگۆرەیەو بە (پاڵەوانی عەینتاب) ناسراوە. هەرچەندە پێم وایە نەك بە شمشێر بەڵکو بە سێدارە خەڵکێکی زۆری لەناو بردووە. ئێستایش دەنەڕێنێ و بەچاپەمەنییەکانی تورکیا دەڵێ ئەوان درێژە بە دڵەڕاوکێییەکی نەخوازراو دەدەن. پێویستە لە پارە وەرگرتن لەبەرامبەر کارێکی تایبەتداو کەسایەتی و شوێنی ژیانی کارگێڕیو کۆمەڵایەتیی وڵات دوور کەونەوەو لادانەکانی کارمەندانی حکومەت بخەنە ڕوو. ئەبێ دادگاکان بزانن کە ڕێگەی پێشکەوتن دانەخراوە، بەڵکو ئەوە ڕۆژنامەکانن کەلە بارودۆخ و کاروباری ڕۆژ بێدەنگن.

٦-میانڕەویی حکومەت تەواو ئاشکرایەو دەکرێ باس بکرێ، بەڵام ئێستا نازانرێن بایەخی چەندە. واهەست دەکەم هێورکەرێك پاش ئەو دەرمانە بەهێزەی tekkes پێویست بێت و، بێگومان تا لەم کاتەدا ئەمان دوژمنەکانیان دەبەخشن بۆ ئەوەی کە کاتێك ئەنجومەن دەبینێ بڕیاری دادگایی سەرکردەکانی پارتی پێشکەوتنخوازی جوانەمەرگ دەدەن زۆر هەوڵی تۆڵە سەندنەوە نەدەن.

سەرکەوتووبن

ڕ.س. لیندسەی

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل:٢٨-٢٩، ژ: ٣١

ژ: ٢٤

سێر ڕ.لیندسەی بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین (١٢ی ئۆکتۆبەر گەیشتووە)

(ژمارە: ٧٥٦)

قوستەنتەنییە، ٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥

گەورەم،

بڕووسکەی ژمارە (١٢٥)ی یەکی ئۆکتۆبەری بەڕێزتانم، کە ئاماژەتان تێدا بە هەواڵی یاخی بوونەوەی ئەم دواییەی کوردان کردووەو، پرسیوتانە ئایا هیچ زانیارییەکم لەمەڕ ڕاست و دروستیی ئەم هەواڵەوە هەیە، پێکەیشت.

بەداخەوە ئەڵێم هیچ هەواڵێکی تایبەت بەم مەسەلەیەم نییە، ئەویش چونکە ئەورووپییەکان زیاتر لە شاری سەرکەنارەکانداو، لەو ناوچانەدا نین و، ڕۆژنامە تورکییەکانیش هیچ پەیامنێرێکیان لەو هەرێمانەدا نییە، تەنانەت هەواڵەکانی کاتی گەرم و گوڕیی یاخی بوونەکەیش حکوومەتی ئەنگۆرە ڕەیدایە ڕۆژنامەوانانی ناوخۆ.

٢-زۆر جار لێرە دەبیستم دەڵێن دەسەڵاتدارانی تورک هێشتا گومانیان لە بارودۆخی کورد هەیە. تۆفیق ڕوشدی بەر لەوە بچێت بۆ جنێڤ لە گفتوگۆیەکدا دڵنیای کردمەوە کە پێویستە حکومەت چاودێریی وردی گشت یاخییەکان بکات. ئەم ماوەیە لەسەرچاوەیەکەوە کە پێم وایە باوەڕپێکراوبێت، لەبارەی کوردەکانەوە بیستوومە کە دۆخەکە بەم جۆرەیە: تەنها چەند خێڵێکی کەم بەشداریی یاخی بوونەکەیان کردووەو، تیرەو سەر خێڵە بەناوبانگەکان و بە تایبەتیش ئەوانەی ناوچەی دەرسیم دووره پەرێز بوون، بۆیە لەسەرکوتکاریی پاش شکانی شێخ سەعیدو شوێن کەوتووانی پارێزراو بوون، بەڵام هەمان توورەیی و بێزاریی یاخیەکانیان هەبووە. دەڵێن حکوومەتی تورک ناوێرێ هەوڵی تێکشکاندنی توانای ئەو خێڵە بەهێزانە بدات، نەبا سەرهەڵدانێکی ترسناکتر لەسەر دەستی ئەمان و لەم کاتە ناسکەدا بقەومێ.

٣-دیارە هیچ زانیارییەکیشم لە مستەرنایتی کونسوڵی تەرابزوونەوە پێ نەگەیشتووە. ئەو لەوە ئاگادارە کە حکوومەتی خاونشکۆ ئەبێ ئاگای لەم مەسەلەیە هەبێ و، وابزانم لە پۆستی ئەم وەرزەیدا چەند زانیارییەکیی ئەرزڕۆم کۆ دەکاتەوە.

سەرکەوتووبن

ر.س. لیندسەی

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٣،٤٢٤، ل: ٣٧-٣٨، ژ: ٤٦

ژ: ٢٥

سێر ر.لیندسەی بۆ مستەرئۆستن چامبرلەین- (٢٦ی تشرینی یەکەم گەیشتووە)

(ژمارە ٧٨٥)

قوستەنتەنییە، ١٦ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥

گەورەم،

تورک هەرگیز لەوە ماندوو نابێت کە بڵێ مووسڵ تاکە کۆسپی ڕێی دۆستایەتیی ئەنگلۆ-تورکییەو، ئەم دەستەواژەیەیش، بە پێچەوانەی قیرە قیری تووتییەوە، ڕاستییەکی تێدایە. ئەمەیش ڕێتێدەچێ چونکە چەند ساڵی ئاینده هەلومەرجی گشتی سیاسەتی جیهانی بۆ گێڕانەوەی بڕواو پەیوەندیی ئارەزوومەندانەی نێوان تورکیاو بەریتنیای مەزن دەشێ.

رووسیا:

٢-تورکیا سەرباری خواستو پەرۆشیی دوای ساڵی (١٩٢٠)و پەیوەندیی توندو تۆڵی ئەمڕۆ، ئاگاداری چالاکییەکانی ڕووسیایە بەرامبەر بە باشوورو. گۆڕانکاری لە دروشمەکاندا دەکاتو، دەرک بەوە دەکات کە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان سیاسەتی یەکێتیی سۆڤیەتو ئیمپراتۆریەتی کۆندا هەیە. هیچ هیوایەکی ئارامی لە داهاتوو بەدی ناکرێ، چونکە پێشبینی ناکرێ بیری سیاسیی ڕووس، لە کاتێکدا بەلای ڕاستدا دەڕوات، بەرەو چەپ بگۆڕێ. ئەگەر ئینتەرناسیونالیزمی ئاشکرای ئێستا نەمێنێ، ئەوا تەنها بە دەستکەوتە دیارەکانی ڕۆژانی زوو جێگەکەی پڕ دەکرێتەوە. ئاوابوونی ئەڵمانیاو لەبەریەک هەڵوەشانی ئیمپراتۆریەتی هەنگاری-نەمساوی، لە لایەکی ترەوە، دوو دەستکەوتیان لەناو برد کە ڕووسیا سەبارەت بە تورکیا مەبەستی بوون.

بەریتانیای مەزن:

٣-پەیوەندیی تورکیاو بەریتانای مەزن دەبوو بەهەمان شێوە تا ڕادیەک سیمای جارانی وەرگرێتەوە. پێشبینییەکانی‌نوێنەرانی ئینگلیز لە قوستەنتەنییەوە تا (ڤلادیڤۆستۆک-Vladivostok) هەروەک هی پێشینەکانی زووە. ئەوە قازانجی ئیمپراتۆریەتە کە هاوکاریی دەوڵەتانی بێ لایەن بکات. ئەو دەوڵەتانەیش بە هەڕەشەو گوڕەشەو دەست بەسەرداگرتنو بەگژیەکداکردنی بێ سنووری باکوورو باشوور ئەوە دەسەلمێنن کە نفوزی بەریتانیا لەسەر بوونی نەتەوەیی ئەوان خۆپارێزیی دەگەیەنێو، هی ڕووسیش وانە داخوران. دامەزراندنی پەیوەندییەکی باشی ئەنگلۆ-تورکی‌لەوانەیە بۆ بەریتانیا ئاسانتر بێ، چونکە کێشەی کەمینە مەسیحیەکان کەم بووەتەوەو ، ئەو دوورایییەی جارانی نەماوە. لەلایەکی تریشەوە پێویستیی ئەمە، لەبەر بوونی ناسیونالیزمی سیاسی-ئاینی لە هندستانو چەند شوێنێکی تری موسڵمان نشیندا، زیاترە.

تورکیا:-

٤- ئەمڕۆ کۆماری ساوای تورک لەگەڵ سەرتاسەری جیهاندا، پاش وانەو پەندی (١٥) پازدە ساڵی جەنگ، ئەیەوێت پشوویەك بداتو، گەورەترین قازانجی لێ وەرگرێ. تازەگەری ناوەڕۆکی

سیاسەتیەتی و ناسیونالیزم و عەلمانییەت دوو خزمەتکاری پێویستین. شێواندنێکی زۆر لەمانەی کە تورک لەوێدا دەیکات هەن و هەردەیشبن، بەڵام بۆچوونیان ڕاستەقینەیەو، بە سۆزو عاتیفە لە شتەکان دەڕوانن. ئەمان لە بەشی تازەگەریی بەرنامەکەیاندا، نموونەی ژاپۆنییەکانیان خستووەتە بەرچاوی خۆیان و، نایانەوێ تەنها بەوانە ئاشنابن کە بەرهەمی هەڵم و نەوت و کارەبان، بەڵکو مەبەستیشیانە دەستوورو دەزگا کۆمەڵایەتی و کارگێڕییەکانیان سەر لەنوێ دابڕێژنەوە. نابێ عەلمانییەت وەك دەست دانە بێ باوەڕییەکی تەواو و ڕەها تەماشا بکرێت. ئەمە وەك کارێکی خۆویستی وڵات بۆ جێبەجێ کردنی پرۆگرامی تازەگەری دانراوە، چونکە نووسەرە ئەوروپییەکان بەمە گوێیان پڕکردوون و، تورکەکان تێگەیشتوون کە ئیسلام بەرگێکی تەسکەو چاکسازیی تێداتاسێنراوە. بیری نەتەوەیی چەند ساڵێکە لەئارادایە، بەڵام ڕووداوەکانی ئەم دواییە لەدڵی خەڵدا کردیانە هیوایەکی زیندوو. ئێستا ئەمە بەشێوەیەکی گشتی بووەتە هێزی هەڵسوڕانی پرۆگرامەکەی حکوومەت. لەمەیش گرنگتر ئەوەیە کە خەڵکی ئاسیا چییان لە ڕێگەی عەلمانییەتدا بەدەست چووبێ، هەندێکیان بۆ قەرەبوو دەکاتەوە. ئامانجی سەرەکیی حکوومەت: دروستکردنی دەوڵەتێکی پتەوی لاکێشەی ئەنادۆڵە کە ئامێز بۆ هەر کشتیارێك وا بەتورکی بدوێت لە جیهاندا بکاتەوەو، هاوپەیمانانی ناوێ، بەڵام کوردەکان خراپە کاریکی پێویستن. ئومێد وایە بەم پرۆگرامە، کەبەندەکانی بەتوندی پێکەوە بەستراون، لەچەند ساڵێکی کەمدا تورکیا بگاتە ئەو ئاستە بەهێزەی خۆش گوزەرانی کە بەتەواوی بڕوا بەخۆبوونەوە بتوانێ بەرەنگاری هەر هەڕەشەیەکی باکوور یان باشوور ببێتەوە. ئێستا هیچ دوژمنکارییەك لە سیاسەتی دەرەوەی تورکیادا نییە، جا ئەگەر حکوومەتی خاوەنشکۆ دەزانێ لەئایندەی ئەم خاڵە دڵنیا کراوەتەوە، ئەوا لە قازانجیدایە ئەم هەوڵەی تورك سەربگرێ.

کوردستان:

٥- یاخی بوونی بەهاری کورد زەبرێکی ترسناك بوو بۆ ئەم سیاسەتە. هەستێکی نەتەوەپەرستی لەکوردستاندایە، بەڵام کوردییە نەك تورکی. ناسیونالیزمی تورکی، کە حکوومەت حسابی بۆ نەکردووە، هێندە تەسك و سیفەت تیرەگەرە ناتوانێ کوردە کۆنەپەرستەکان بە بەرنامە بیزراوەکەی عەلمانییەت ڕازی بکات. بۆیە کەمن ئەوانەی وا یاخی بوونی خێڵەکییەکانیان پێ سەیرە. حکوومەت بۆ زیاتر قەناعەت پێکردن کەوتووەتە چاکسازیی دارایی (واتە: هەڵوەشاندنەوەی دەیەك). هەروەها هەست دەکات ئەم جۆرە شەڕو شۆڕانە هەموو پرۆگرامەکەیان خستووەتە مەترسییەوەو، ئەبێ بەهەرنرخێك بێت ناسیۆنالیزمی کورد سەرکوت بکات. دەیشزانێت حکوومەتی خاوەنشکۆ نەخشەی دامەزراندنی نیشتمانی نەتەوەیی کورد لەو بەری سنووری باشووری ئەواندا دەکێشێت، ئەمەیش هەڕەشەیەکی ڕاستەوخۆیە بۆ سەر سیاسەتی تورکیا.

دوورەپەرێزیی حکوومەتی خاوەنشکۆو، بەگوێرەی توانای، کەم ڕەفتارکردن لەگەڵ تورکیادا شتێکەو، ئاراستەکردنی گورزی کاریگەریش لە مەبەستەکە شتێکی ترە.

لێرەدا دەچینەوە سەر ئەو خاڵەی سەرەتا کە مەسەلەی مووسڵ تاکە کۆسپی ڕێی دۆستایەتیی بەریتانیاو تورکیایە. پاش دڵەڕاوکێی یەك دوو مانگی پێشوو، وا دەردەکەوێت یاریەکە لە دەستی حکوومەتی خاوەنشکۆدا بێ و، ئەتوانێ چۆنی بوێ هەڵیسووڕێنێ، بەڵام باشترە ئەوە بزانرێ کە نەك هەر مێلی سنوور بەڵکو زیاتریش لەمەترسیدان. بەدڵنیایی، حکوومەتی خاوەنشکۆ بەناچاری بیری نەتەوەیی (ناسیونالیزم)ی کوردستانی باشووری پەروەردە کردووە، ئەگەرنا! هۆکاری بەهێزتر هەن کە بمانەوێت کۆمەڵەی نەتەوەکان هیچ مەرجێك بەسەر هێزی دەسەڵاتداردا نەسەپێنێ.

کۆپییەکی ئەم ڕاپۆرتەم بۆ کۆمیساری باڵای حکوومەتی خاوەنشکۆ لە عێراق ناردووە.

سەرکەوتووبن

ڕ.س. ليندسەی

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ٤١-٤٢، ژ: ٥٠

ژ:٢٦

سێر ڕ.لینسەی بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین (٢٦ی ئۆکتۆبەر گەشیتووە)

(ژمارە : ٧٩١)

قوستەنتەنییە، ٢٠ی تشرینی یەکەمی ١٩٢٥

گەورەم،

چەند تێبینییەکم لەسەر پەیوەندییەکانی داهاتووی تورکیا-بەریتانیا کە تا مەودایەکی دیارکراو بەسیاسەتی ناوخۆی ئەم وڵاتەوە بەستراوە لە ڕاپۆرتی ژمارە (٧٨٥)ی (١٦)ی ئەم مانگەمدا بەرزکردەوە. وا لە ڕاپۆرتێکی جیادا بەتایبەتی درێژە بەو ڕایانە دەدەم کە لێرە سەبارەت بە ناسیونالیزمی تورکیی ئەمڕۆ لەئارادان.

٢- خەریك کردنی مێشکی تاك و کۆ بەلە خۆ پرسینەوەوە زیاتر کارەساتە وەك لەوەی خۆشگوزەرانی و سەرکەوتن بێ. بێ سەرەو بەرەیی و نا ئارامیی کاروبارە نیشتمانیەکان باشترین هەل داماڵینی گەندەڵی لەجەستەی دەوڵەت بۆ ڕیفۆرمخواز دەرەخسێنێ. ئەم بیست ساڵەی دوایی ئەو بیرانەی کە دەشێ پێیان بوترێ ناسیونالیزمی ڕۆژهەڵاتی چەندین وڵاتیان گرتەوە. کەچی لەگەڵ ئەوەیشدا کە ئەوانی تر ژیانێکی سەلامەتیان بەسەربرد، تەنها تورکیا لە دەمی گوشارەکاندا کەوتە بەر کاریگەریی ئەم. ئەمە جگە لەوە کە سیاسەتوانانی تورك لە پشتیوانیی چاکسازیی

خاکی ڕۆژهەلاتدا لە ڕیفۆرمخوازەکان زیاتر دەستیان ڕۆیشتووەو، تەنانەت لێرە پێش جەنگی گەورە شتی وا کراوە کە بۆ نموونە لە میسری ئەرسودۆکسیدا هەرگیز ڕێی تێ نەچووە. کاتی شەڕ تەنها تورکیا لەولاتانی موسلمان پشتگیریی لاچەوتەکەی کرد. ئەو نەهامەتیو چەرمەسەرییانەی کە لە داگیرکردنی قوستەنتەنییە لەلایەن هاوپەیمانانەوەو ئەنادۆلی ڕۆژهەلاتیش لەلایەن یۆنانییەکانەوە کەوتنەوە، بەشێوەیەکی فراوان هاندەری پێکەوە بەستنی میللەتو کارئاسانیی تازەکردنەوە بوون. هاوکات تورك هێندە کەم هەست کرابوو، سەرەڕای ئا چالاکیو کار لەسەرکراویی خۆی، هیچ هەستی بەو زەبرە کاریگەرانە نەدەکرد کە ڕۆژهەلاتی دووریان دەهەژاند. ئەبێ ئەوەیشمان لەبیربێ کە ئێستا ئەم لەچاو هاوئایینە سەرکەوتووەکانی ناوچە بەختەوەرەکانی تردا ئەتوانێ زیاتر خۆی ڕاگرێ.

٣- ڕۆژانی زوو دەولەت وەکو مولکی تایبەتی خێزانی عوسمانی سەیر دەکراو، سەربازی تورك بۆ بەرزیی بنەماڵەی فەرمانڕەواو ئەو ئایینەی کە سەرۆکەکەی سەرکردەیەکی دان پێدانراو بوو، دەجەنگی. وا فێرکرابوو بەخۆی بلێ عوسمانیو، وشەی (تورك) یەکیك بوو لە نەنگییەکان. ئەمانەیش کاری بەربەریو کۆنەپەرستانە بوون. هیچ شتێکی نەتەوەیی لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا نەبوو، بەلکو لە ڕاستیدا دژە نەتەوەیی بوو. چەند ساڵێك پێش ئێستا پرۆسەی دژ بە عوسمانی بوون لە ڕێچکەیەکەوەو لە شێوەی جولانەوەیەکی ئەدەبیدا دەست پێ کرا. هەرچەندە دەستەی کۆمسیۆنی سەرەکیی ئیتیحادو تەرەقی ناسناوی عوسمانییان بۆ خۆیان هەلگرت، بەلام وشەی (تورك)یان بەپلەو پایەیەکی نوێوە، سەرەڕای بەرزکردنەوەی نەتەوە، نەك ڕێبەرە خەیالییەکەی، وەك ئامانجێك کە قازانجی سەرجەم هەولە نیشتیمانییەکانی لەپێناودا بخرێتە گەڕ، خستە ناو سرووده نیشتیمانییەکانیانەوە. ولاتانی تر بەسەرکەوتوویی بنەماڵە شاهانەکانیان بەتەواوی بەگەلەوە بەست، بەلام هیچ هەولێکی بەم ئاراستەیە لە تورکیادا نەدراو، ئەمیش تا ڕادەیەك هۆکەی بۆ سیفەتی نەزۆکیی شازادەکان (امراء)ی عوسمانی دەگەڕێتەوە، چونکە خەلیفە بەشێوەیەکی سەرەکی وەك سەرکردەی ئاینێکی توندو تیژ چاوەڕێی لێ نەئەکرا ڕابەریی جولانەوەیەکی چاکسازیی وا بکات کە خەسلەتێکی عەلمانیی هەبێ. بەڕاستی، ڕێی پێچەوانە بەتایبەتی لەم ساڵانەی دواییدا گیرایە بەر. هەموو کۆششێك لە پێناو نزمکردنەوەی شانوشەوکەتی بنەماڵەی عوسمانی دراو، بە ئاسانیش سەرکەوتنیان بەدەست هێنا. چ میرێك لە ڕووداوەکانیئەم دەساڵەدا کەنەتەوەیان لە بناغەوە بزواند، بچووکترین پلەو پایەی تایبەتیی دەستکەوتووە؟ ڕۆژنامەیەك وێنەیەکی شازادەی بچووکی وەك شتێکی تەنزئامێز بلاوکردووەتەوەو لەژێریدا نووسیویەتی "ئەمەیە نەوەی سەلیمی مۆن؟" سڕینەوەی عوسمانیبوون ڕێگەیەکی زۆری بڕیو، خێزانی عوسمانی لەقوڕدا نوقم کرانو، شانو شکۆیان لەدەست داو ، هیچ دۆستێکیان لە

رۆژهەڵاتدا نەبوو. لە لایەکی ترەوە "تورکیزم" هەروەکو پێی دەڵێن، لەبەرامبەردا بەرزکراوەتەوە. فەرمانڕەواکانی ئەمڕۆ هەموو هەلێك بۆ خۆناساندنیان بە میللەت دەقوزنەوە. تەنانەت لادێییەکانی ئەنادۆڵ دەزانن مستەفا کەمال یۆنانی فڕێدایە دەریاوەو، شارنشینەکانیش هەر ئاگادارن عیسمەت ڕێکەوتنی لەگەڵ هاوپەیمانانیدا ئیمزا کردو، بەهۆیەوە هاوڵاتییەکانیان لەدەرەوە ئیمتیازە بێزراوەکانیان لەکۆڵ بووەوە. ناسیونالیزمی ڕۆژهەڵات ئامانجی دیاریکراوو خاسیەتی راستەقینەی نیشتمان پەروەریی زیاتری لە تورکیا، لەچاو وڵاتانی تری ئیسلامیدا، دەستەبەرکرد. بناغەی پتەوی وا دانرا کە بتوانرێ بەشەکانی سەرەوەی لەسەر هەڵبچڕێ.

٤-پێویست ناکات ئەوە بێنینەوە بەرچاومان کە پرۆگرامی ئەو بەعەلمانی کردنو نوێکردنەوەیەی وا ئێستا بەشێوەیەکی بەربڵاو جێبەجێ دەکرێ تورکیا دەکاتە دەوڵەتێکی بەهێز، چونکە هەرچەندە دەشێ ڕای سەرەکیی حکوومەتی ئێستا بناغەی پتەوی بێ، بەڵام هێشتا تورك بەوە ناسراوە کە ئامانجی ڕوون نییەو، شێواویو ئیدارەی خراپو گەندەڵییش وەك هەمیشە زۆرن. پەیامبەرێکی چاکسازی لەجیاتی قسەی پڕوپووچی لەڕادە بەدەر، باشتر بوو هاوار لەخەڵك بکاتو بڵێ: "دڵتان بدڕن نەك جلەکانتان."

٥-کەس پێ لەسەر ئەوە داناگرێ کە ڕیفۆرمە توندو تازەکان لە خۆیاندا ئاشکراو زانراون. بچووکترین و دیارترین بێزارییە بۆ خەڵکی هەژار کە پێویستە پارە لە جلوبەرگی تازەدا بەخەرج بدەن. زۆرێکیش بەپەرۆشەوە بە tekkes ، کە ئێستا بەزۆر دامرکێنراونەتەوە، نووساون. بەڵام عەقڵانییەت یاخود بێ دینی لەو چینەدا کە لەبەر نەبوونی نەخشەیەکی باش لەوانەیە پێی بووترێ (روناکبیری Intelligentsia) بەجۆرێك بڵاوبووەتەوە کە دۆزینەوەی سەرکردەیەك بۆ کاردانەوەی ئاینی دژی سیاسەتی توندی سەپاندنی ئەم حکوومەتەی لەرۆژئاوای ئەنادۆڵدا سەختو گران کردووە. هەروەها پێدەچێ یاخی بوونی ئیسلامی، بەهۆی ئاڵۆزیی تێکەڵییەوە لەگەڵ بنەماڵەی ئیمپراتۆریەتی پێشوودا، ئاستەنگی خرابێتە ڕێ. شازادەی عوسمانی ئەمڕۆ جگە لە کوردستان لە هیچ جێیەکی تردا نرخی نییە. هاوکات خولی ئێستای پرۆگرامی تازەکردنەوە هیچ گۆڕانێکی لەسوپادا نەکردووە، بەڵکو چ ئەفسەرو چ سەربازەکانی‌دیارترن‌و، لەئاست پڕوپاگەندە نەتەوەییو نیشتیمانییەکاندا هەستیارترن. ئەفسەرەکان لەچاوکارگوزارەکانی تری حکوومەتدا مووچەی زیاتریان پێ دەدرێو، هیچ هۆیەك نییە تا وادابنێین دوو دڵن لەلەناوبردنی داواکەرانی یاسای شەرعی، وەك ساڵی (١٩٠٩) کردیان. مردنی سەرۆکی دەوڵەت بە دڵنیاییەوە ئەبێتە مایەی بێهێزیی کۆمارەکە. ئاسان نییە ببینین چۆن کاردانەوەیەکی ئاینی، هەرچەندە عەقڵ نایبڕێ، تەنها وەك دەرەنجامی چەند کارەساتیك کە وڵاتیان گرتبووەوە ، توانیویەتی بێتە ئاراوە. ئەمە بەلەبەرچاو

گرتنی سووربوونی کاربەدەستانی ئەنگۆرەو ئەو شێوازەی کە بەهۆیەوە سەربازی ئەفسەرەکانیان بە سەرکەوتوویی لەدەوری ئالا تازەکەیان کۆکردەوە.

٦-کوردستان ترسناکترین هەڕەشەیە بۆ سەر ئەم ڕژێمە. عەبدولحەمید بەشێوەیەکی سەرەکی مامەڵەی لەگەڵ ناسیونالیزمی کورددا دەکرد بۆ کشکردنی[١٢] ئەرمەنیەکان، بەلام لەڕێی سوارەی حەمیدییەیشەوە هەوڵی ئەدا کوردان بۆ خۆی ڕاکێشێ و، خێڵ و سەرۆکە ناکۆکەکانیان بەگژیەکدا بکات. تورکە لاوەکان، تەنانەت بەر لە کۆتایی فەرمانڕەوایی عەبدولحەمید لەگەڵ ناسیونالیزمی کورددا هەر لە کێشمەکێشدا بوون و، هەر کە ئەرمەنییەکان نەمان دوا هۆکارەکانی تەحەممولکردنی کوردیش ڕەوینەوە. حکوومەتی ئیسلامی لەوە بوو حسابی بۆ بکردایە، بەلام لە نێوان ئەم کۆماری ساوای عەلمانیدا جگە لە دوژمنایەتیی شەڕخواز هیچی تر نییەو، تاکە پرسیار ئەمەیە: ئایا لەبارێکدا کۆمار بەردەوام بێ و هیچ شتیکی وا ڕوو نەدات کە لە بناغەوە لەگەڵیدا ناکۆک بێت زنجیرە یاخی بوون و سەرکوتکردنێکی تر ئەبینین؟ یان وەزعەکە بۆ تین و توانای حکوومەت زۆر گەورەیەو، کوردستان بەتەنیا لەگەڵ ئیدارە ناوخۆییەکەی و شێخ و بەگەکاندا، وەك ئەلبانیای زوو، دلڕەقانە فەرامۆش دەکرێ؟

٧-کۆپییەکی ئەم نووسراوە بۆ کۆمیساری بالای خاوەنشکۆ لە عێراق دەنێرم.

سەرکەوتووین.

ر.س.لیندسەی.

نوسینکەی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل:٤٣-٤٤، ژ: ٥٢

ژ:٢٧

مستەر ئۆستن چامبرلەین بۆ سێر. ڕ. لیندسەی (قوستەنتەنییە)

(ژمارە : ١١٥١)

ئۆفیسی دەرەوە، ٣٠ی نۆڤەمبەری ١٩٢٥

بەڕێز،

ڕاپۆرتی ژمارە (٧٨٥)ی (١٦)ی ئۆکتۆبەرتم پێ گەیشت کە لەدوا برگەیدا نووسیبووت هۆی بەهیز هەن وا لە ئەنجومەنی نەتەوەکان دەکەن بەهیچ جۆرێك گوشار، بۆ پەروەردەکردنی ناسیونالیزم لە کوردستانی باشووردا، بۆ هێزی منداتی سەر عێراق نەهێنێ.

٢-من بەتەواوی ئەو قسەیەت هەڵدەسەنگێنم کە دەڵێیت: پەیوەییەکانی بەریتانیا-تورکیا، ئەگەر ڕێگەی نەهێشتنی "هەڕەشەی ڕاستەخۆ بۆ سەر ناوەندی سیاسەتی تورکیا" کە لە پرۆژەی

دامەزراندنی جۆرێك لەنیشتمانی نەتەوەیی كوردی لە باكووری عێراقداو بەرامبەر بەسنووری باشووری خۆرهەڵاتی توركیادا هاتووە، بدۆزرێتەوە، ئەكرێ لەسەر بنەمایەكی پەسەند دابنرێت.

٣-حكوومەتی خاوەنشكۆ تا ڕاددەیەكی دیارو بەرچاو لەم مەسەلەیەوە گلاوە. ئەو لیژنەیەی كە ئەنجومەنی كۆمەڵە دیارییكردووە، لەدوا ئەنجامەكانی ڕاپۆرتەكەیدا وەك مەرجێكی بنەڕەتی بۆ یەكگرتنی هەموو هەرێمی باشووری هێڵی (بروسیلس–Brusels) لەگەڵ عێراقدا، ئەوەی چەسپاند كە "ئەبێ خواستی كوردەكان بۆ دانانی كارمەندی كورد لە فەرمانگەكانی ناوچەكەیاندا، دابەش كردنی دادوەریو خوێندنی قوتابخانەكانو، بەكوردی بوونی زمانی ڕەسمیی ئەو دەزگای خزمەتگوزارییانە" لەبەرچاو بگیرێن. كۆمسیۆنەكە پێی لەسەر ئەوە داگرت كە ئەگەر ئەو مەرجە جێبەجێ نەكرێ، یان پێویست بێ ساڵی (١٩٢٨)و كۆتایی ڕێكەوتننامەی ئێستای ئەنگلۆ عێراقی كۆنترۆڵی كۆمەڵەی نەتەوەكان دوایی بێ، باشترە ناوچەكە لەسایەی سەرداریی توركیادا بمێنێتەوە. ئاشكرایە، ئەنجومەنی كۆمەڵە نایەوێ ڕێنوێنییەكانی لیژنەكە كە بۆ مەبەستی ئاشكرای خستنە ڕووی "هەر زانیاریو پێشنیارێكی یاریدەدەری گەڵاڵەكردنی بڕیارێك" دەست نیشانی كردووە، فەرامۆش بكات. بەو پێیە مستەر (ئامیری –Amery) (٣٠) سیی ئەیلوول ئەنجومەنی ئاگادار كردەوە : "حكوومەتی خاوەنشكۆ بە خۆشحاڵییەوە دووپاتی دەكاتەوە ئەم سیستەمەی ئێستا كە تا ئاستێكی باش فەرمانی كۆمسیۆنە كە جێبەجێ ئەكات، بەردەوامو ئایندەیش كاریگەرتر دەبێ."

ڕۆژی دواییش (٤ی ئەیلوول) بەهەمان جیددیەتەوە وتی "ئێستا گەلی كورد ئۆتۆنۆمییەكی نەژادییان پێبەخشراوەو، ئەمانەوێ فراوانی بكەین." تێبینی ئەكەم نوێنەری توركیا لەهیچ كام لە قسەكانیدا نەیوتووە ئەگەر ئەو ناوچەیە بدرێتە توركیا، ئەوا وڵاتەكەی ئەو ئیمتیازانە دەداتە كوردان. بۆیە پێویست بوو بپرسم: ئایا حكوومەتی توركیا ئامادەیە كۆمەڵە دڵنیا بكاتەوە لەوەی كە ئەوە بداتە كوردان– ئەوانەی وا لە توركیا دان یان دەشێ بێنە توركیاوە– كە ئێمە پێمان بەخشیون؟ تۆفیق ڕۆشدی لە دوا وەڵامیدا ئەم خاڵەی ڕەتكردەوە.

٤–ئێستا حكوومەتی خاوەنشكۆ ناتوانێ لەم پەیمانانە پاشگەزبێتەوەو، بێگومان دیارە گەر ئەمە بكات یا ڕاگەیاندنی جنێڤ ڕەتكاتەوە، ئەوا وا لە ئەنجوومەن دەكات ئەو ناوچەی ناكۆكیە، بە پێی رینوێنی كۆمیتەكە ، وەك لەسەرەوە باسكرا، بداتە توركیا.

٥–قازانجی تایبەتی بەریتانیا لە ڕوانگەی دبلۆماسییەوە لە كەمكردنەوەی ئەو كوردانەدایە كەوا كاربەدەستانی عێراق بەرپرسی بەڕێوەبردنیانن‌و، لەرووی كارگێڕیشەوە دەستەی تێكدەری كوردی باكووری عێراق بەردەوام سەرچاوەی گێروگرفتن. هێشتنەوەی هەرێمی كوردان كە زۆرترین بەشی ویلایەتی مووسڵ پێكدێنێ مەرجێكی پێویستی هەر عێراقییەكە.

راگوێزانیشیان ئەو بارودۆخە ئەخولقێنێ کە مستەر ئامیری لە جنێڤ بەرچاوی خستووە:

((هەر سنوورێك عێراق لەناوچەی دانەوێڵەو بەشی پێویستی داهاتی‌و باشترین ماددەی مرۆیی بۆ هێزەکانی بێ بەش بکاتو، لەرووی عەسکەری‌و داراییەوە بەلاوازی و لەکێشەی پارێزگاریی ئەو سنوورەدا کە لە رووی ستراتیجییەوە بەرگریکردنی گرانە، بیهێڵێتەوە، ئەوا شتێکی بەسەردا ئەسەپێنێ کە لە وزەی ئەم بەدەرە. بۆ ئەمەیش کۆمەڵە نەیتوانیوە پێشبینی ئەوە بکات کە حکوومەت یان باجدەری بەریتانی خۆیان بە لێپرسراوی بزانن.))

٦-بێگومان دۆزینەوەی رێگەچارەی هێورکردنەوەی ترسی تورك لە کوردستانی نیمچە ئۆتۆنۆمی بۆ سەر سنوورەکەیان چ بۆ پەیوەندییەکانی تورکی - بەریتانی بە گشتی و چ دەستەبەرکردنی ئارامییەکی پەسندی سنووری ناکۆکی عێراق، مایەی قازانجە. پێم وایە سەبارەت بەو پرۆژەو پێشنیارانەی کە حکوومەتی خاوەنشکۆ بۆ بەرپرسیارێتی عێراق بە کۆمەڵەی نەتەوەکانی داوە، ناشێ بە سەندنەوەی ئۆتۆنۆمیی بەخشراو بەکوردی عێراق یان فراوانکردنی بەپێی روونکردنەوەکەی جنێڤی مستەر ئامیری ئەم ئامانجە بپێکین. سەرەرای ئەوەیش هیچ بیرێك بۆ دروست کردنی شێوە دەوڵەتێکی ئۆتۆنۆمیی کورد لە هەرێمی کوردنشینی عێراقدا یاخود ژیاندنەوەی ئەو بەرنامەیەی کە لە رێکەوتننامەی سیڤەردا بیری لێکرابووەوە، لە ئارادا نییە. وا بزانم هیچ بیانوویەك نییە لەکاتێکی شیاودا ئەمە بۆ تورك روونەکەیتەوە.

سەرکەوتووبن،

ئۆستن چامبرلەین.

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ٦١-٦٢، ژ: ٦٣

ژ:٢٨

مستەر هۆر بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین-(٢٢ی ئادار گەیشتووە)

(ژمارە : ١٢٠)

قوستەنتەنییە، ١٧ی مارسی ١٩٢٦

گەورەم،

خۆشحاڵم پێتان رابگەیەنم (٢٨)ی مانگی پێشوو ئەنجومەن خێراو بێ دوو دڵی پێشنیاری حکوومەتی بۆ درێژکردنەوەی ماوەی دادگەکانی سەربەخۆیی بۆ شەش مانگی تر پەسند کرد. ئەم دادگەیانە کە ئێستا لە ئەنگۆرەو ئەلعەزیزن بەردەوام ئەرکەکەیان بۆ نەهێشتنی هەموو جۆرە بەرهەڵستییەکی دژی حکوومەت جێبەجێ ئەکەن.

٢-تشرینی یەکەم کاتێك لە قوستەنتەنییە بووم دادگەی سەربەخۆیی‌ی ئەنگۆرە ڕایگەیاند: لێرە پیلانێکی بۆ دەرکەوتووە کەوا لق و پۆپێکی فراوانی لە ئەرزروم‌و مەرعەش‌و چەند شوێنێکی تردا هەن. قەشەیەکی پیری ئەستەمبوڵ کە وەك لە ڕاپۆرتی ژمارە (٩٣٩)ی (٣٠)ی کانوونی یەکەمی سێر ڕ.لیندسەیدا ئاماژەی پێکراوە، چەند ساڵێك لەمەوبەر نامیلکەیەکی دژی بیری ڕۆژئاوایی بڵاوکردبووەوە ئەم لەگەڵ موفتییەك کە لە چەند ڕوویەکەوە هاوڕای بوو، لەسێدارە درا. چەند کەسێك بە بیانووی ئاژاوەگێڕی: هاندانی کڵێسەو مزگەوتەکان بۆ دەرپەڕاندنی فەرمانبەرانی خۆجێیی‌و شکاندنی زیندانەکان‌و کۆنترۆڵکردنی شارەکەیان لە مەرعەش دەستگیرکران‌و، بیست کەسیان خنکێنران. بەهەمان شێوە ژمارەیەکیش لە برووسە گیران‌و چواریان بەتاوانی "کۆنەپەرستی" لەسێدارەدران. .... کە دەڵێن دوژمنی هەرە دیاری مستەفا کەمال پاشایە لەوێ، کتوپڕ بۆ دادگایی نێردرایە ئەنگۆرەو، بەپێچەوانەی ئەوەی وا چاوەڕێ دەکرا فەرمانی دوورخستنەوەی لە تەرابزوون درا[13]. نفوزی ئەم لەو ناوچەیەدا دادگای خستبووە گومانەوە، ئایا لەوێ وازی لێبێنێ یا لە سێدارەی بدات. هەروەها هۆی ئازادکردنی عەبدولقادر کەمالی بەگی ڕۆژنامەوانی ئازادیخوازی ئەدەنەو ژمارەیەکی تری هەمان شار نادیارە. ئاشکرا بووە بەکر سامی بەگ کە زووتر وەزیری کاروباری حکوومەتی کەمالی بووەو ئێستایش نوێنەریکی نادیارە، بەشداریی هەوڵی دامەزراندنی حکوومەتێك بووە کە کەم‌و زۆر نوێنەرایەتی خەڵك بکات. تەنها هەفتەیەك پێش ئێستا سەرۆکی شارەوانیی گوندی میلاس (Melas) ی ئەو پەڕی خوارووی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ‌و چەند کەسێکی تری ئەوێ خنکێنران‌و، هۆکەیشی ئاشکرانییە، بەڵام وا دەردەکەوێ نارەزاییان دژی ڕۆژئاوایی بوون‌و ڕژێمی کەمالی بەگشتی دەربڕیبێ.

٣-ئەو کەسانەی وا پەیوەندییان بە تورکە دوورخراوەکانی دەرەوەی وڵاتەوە هەبوو ئیجرائاتیان لەگەڵدا کرا. چەند ئەفسەرێکی خانەنشین کۆتایی کانوونی دووەم، بەهۆی پیلانگێڕان لەتەك ئەدهەم چەرکەسیی نەیاری کەمالیی بەناوبانگدا کە ئێستا لە ئەسینایە، لەسێدارە دران. هەفتەی دواتر ڕاگەیەندرا دووان لە ناپاکەکانی میسر، قوبرس، یۆنان، سووریاو... هتد (موفتی‌و نوێنەرێکی پێشوو) بێ ئاگا گەڕاونەتەوە بۆ تورکیاو گیراون، چونکە نامیلکەیەکی "دژە کۆمار" یان لە میسر بڵاوکردبووەوە. ئەمانە جارێ ئاکامیان نادیارە.

٤-...... لەم خنکاندنە ناو بەناوانەی نارازیانی سەرجەم چینەکان لە ئەنگۆرە کە هێزیان لەو ئیجرائاتانەوە وەرگرت کە پێیان وان بۆ قازانجی نەتەوە بن.......[14]. نوێکردنەوەی زیاتر کە ئێستا لە چاپەمەنییەکاندا تاووتوێ دەکرێ لە ئەلف‌و بێی ئەورووپی‌و تورکی‌و قورئانی تورکییەوە، نەك لەنوێژکەرانی عەرەبی ناو مزگەوتەکانەوە، وەرگێراوە. قورئانەکانی تورك هەردەم لەکڕین‌و فرۆشدا بوون‌و، ئەوەیش ڕاگەیاندرا کە نوێژکردن بەتورکی ، هەرچەندە بەزۆرنییە، بەڵام ڕێی پێدراوە.

٥-درزێوترین کوشتنی یاسایی دادگاکانی سەربەخۆیی ئەوی نیکۆلا یەڤگینۆپاولۆی ڕووس بوو کە نووسینگەیەکی زانیاریی بازرگانیی لەگالاتا (Galata) هەبوو و، زیاد لەپێویست زانیاریی لەسەر مەسەلەی قازانجی ئابووری و یاسایی و مێژوویی بۆ بازرگان و ڕۆژنامەوان و کەسانی تر دابین کردبوو. ئەم پیاوە بێ زیانە -وەك پەندێك بۆ تاوانبارانی ڕستەقینە- بەتاوانی سیخوڕی لە سێداری درا. دادگەی سەربەخۆیی لەهەوڵێکدا بۆ پینەکردنەوەی ئەم کارە نابەجێیەی خۆی، میهرەبانییەکی زۆری لە ئازادکردنی دوو یۆنانیی تری تاوانبارکراودا تەنها بەرەخنەگرتن لە خاپوورکردنی کڵێسەیەك لەلایەن شارەوانییەوە، نیشاندا.

٦-لەکاتێکدا یەکێك لە دادگاکان بەم جۆرە لە ئەنگۆرە سەرقاڵە، ئەویتریان لە ئەلعەزیز سەرگەرمی دەرەنجامەکانی یاخی بوونی باری کوردە. فەرمانی خنکاندن ناوبەناو دەردەکرێ. ڕۆژێك (١٨) کورد کە زیانی گەورەیان لە فەوجێك دابوو، لە سێدارە دران. حکوومەتی تورکیا پێویستیی بەم دادگایە بۆ ئەوەی کە کورد بەئارامی بهێڵێتەوە، بەهەمان شێوەیش ئەوی ئەنگۆرەی بۆ سەرکوتکردنی بەرهەڵستیی تورکان مەبەستە.

٧-کۆپییەکی ئەم نووسراوە بۆ جێگری کۆمیساری باڵا لە عێراق دەنێرم.

سەرکەوتووبن

ر.ھ.ھۆر

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٣/٤٢٤، ل: ٤٤-٤٥، ژ: ٤٥

ژ:٢٩

مستەر هۆر بۆ مستەر ئۆستن چامبرلەین - (٢٩ی ئادار گەیشتووە)

(ژمارە : ١٣٠)

قوستەنتەنییە ، ٢٣ی مارسی ١٩٢٦

گەورەم،

پێم خۆشە، ئاماژە بەبڕگەی پێش کۆتایی ڕاپۆرتی ژمارە (١٢٠)ی (١٧)ی ئەم مانگەم، ئاگادارتان بکەمەوە کە بەپێی چەند زانیارییەکی بەرچاو خراو ئەوەی وا ئاشکرایەو لەسەر دەستی کوردان بەسەر سەربازانی تورکدا هاتووە، کارەساتێکی مەترسیدارە. وا دیارە ئەمە دەوروبەری دوایی کانوونی دووەم یان (٥)ی شوبات ڕوویداوە. بە ڕەسمیش نکووڵی لەوە کراوە کە (٢٠٠) کەس تیا چووبن. لەگەڵ ئەمەیشدا ئەوە کە کوردەکان لە باتمان (نزیك حەزۆ) -نیوەی ڕێی نێوان بدلیس و دیاربەکر- داویانە بەسەر فەوجێکداو، فەوجەکە چەکەکانی لەدەسەت داوەو، ژمارەیەك کوژراوو بریندراو هەن و، زیاد لە (١٠٠) کەسیشی لەئاودا خنکاون، دانی پێدانراوە. وەك

دەردەکەوێ تەفروتوونا بوون. کەواتە هەچۆنێك بێ لەو کاتەدا جۆرە بەرەنگارییەکی ڕێکخراو لەکوردستاندا هەبووە. بەدڵنیاییەوە حکوومەت دەسەڵاتی بەسەر ئەو هەرێمەدا کێشاوەتەوە، چونکە دادگای سەربەخۆیی ڕایگەیاندووە: زیاد لە (١٠٠٠ هەزار) کەس گیراون و، هەروەها دەیەوێ بەو ناوچانەدا بۆ چارکردنیان بگەڕێ. ئەوەیش کە دوو مانگ و نیو پێش (١٥)ی شوبات زیاتر لە (٩٠٠) کەس نیوەیان بەبێ ئامادەبوونی خۆیان دادگایی کراون و (٥٧) یش لەسێدارە دراون، دانی پێدانراوە. بێگومان حکوومەت ئەبێ بۆ ماوەیەکی درێژخایەن بەتوندی کۆنترۆڵی ناوچە کوردییەکان بکات.

٢-کۆپییەکی ئەم ڕاپۆرتە بۆ کۆمیساری باڵا لە عێراق دەنێرم.

سەرکەوتووبن

ر.ه. هۆر

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٤/٤٢٤، ل: ٤٩، ژ:٥٢

ژ:٣٠

سێر ڕ.لینسەی بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین- (٥ی تەمووز گەیشتووە)

(ژمارە ٣٢٨)

نوێنەری قوستەنتەنییەی خاوەنشکۆ بەشی تەواوکەری ئیشەکەی خستە بەردەم سکرتێری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە، هەروەها کۆپیی بروسکەیەك و دوو ڕاپۆرتی کونسوڵی تەرابزوونی خاوەنشکۆ و کورتەی نامەیەکی ئەنگۆرەی مستەر نۆکسی سەبارەت بەبارودۆخی ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات نارد.

قوستەنتەنییە، ٣٠ی حوزەیرانی ١٩٢٦

* * *

هاوپێچی (١)ی ژ:٣٠

کۆپیی بروسکەیەکی تەرابزوون بۆ قوستەنتەنییە.

(ژمارە : ٢٢) ٢ی حوزەیرانی ١٩٢٦

لەسەرچاوەیەکی باوەڕپێکراوەوە بیستوومە (١٠) ڕۆژی پێشوو کوردانی بایەزید کە هاوڵاتیانیان لەئێرانەوە هێزیان بۆ دەنێرن، یاخی بوون و، تۆپخانەیەکیان تێکشاندووەو، فەوجیکی ناوخۆیان پەرەوازەکردووە.

* * *

هاوپێچی (٢)ی ژ: ٣٠

لەکونسوڵ (نایت)ەوە بۆ سێر ر.لیندسەی

(ژمارە : ٢٤)

تەرابزوون، ١٥ی حوزەیرانی ١٩٢٦

گەورەم،

هەموو ئەفسەرە بڕوا پێنەکراوەکانی پێشوو کە بوونەتە هاوڵاتیی تورک لەقارس و ئیگدیر (Igdir) و شارەکانی تری سەرسنوورەوە کە زووتر هی ڕووسیابوون بۆ قەستەموونی (Castamuni) دوور دەخرێنەوە. ئەڵێن نزیکەی دوازدە خێزان گەیشتوونەتە ئەو جێیەو، هەندێکی تریش بەڕێوەن و، ئەوانەی کەماون ئەبێ پێش (١)ی تەمووز ئەو ناوچانە جێبێڵن. ئەم ڕاگوێزانە کە لە هەلومەرجێکی ئێجگار سەختدا بەڕێوەدەچێ، دەرهاویشتەی ترسی تورکەکانە لەفرۆفێڵی بۆلشەڤیکەکان، یان بەپێچەوانەوە، لەژێر فشاری سۆڤیەت دایە.

ئاشکاریە شۆفێرانی ڕوسیای سپی لێرە ڕێیان دەدرێ بێنە ناوەوە، بەڵام ئەوانەی کە پارێزگاریی سۆڤیەتیان پەسند کردووە، مۆڵەتیان نادرێ. هەرچەندە گەشتیارانی ڕووسیای سپی بەئازادی لەسامسوون دادەبەزن، کەچی ڕووسانی هەڵگری پاسپۆرتی سۆڤیەت لە ڕێگەیاندا بەرەو باتوم نەهێڵرا لەوێ لابدەن.

سەرکەوتووبن،

و.ل.ک. نایت.

* * *

هاوپێچی (٣) ی ژ: ٣٠

لەکونسوڵ (نایت)ەوە بۆ سێر ر.لیندسەی

(ژمارە: ٢٥)

تەرابزوون، ١٦ی حوزەیرانی ١٩٢٦

گەورەم،

ئاماژە بە برووسکەی ژمارە (٢٢)ی (١٠)ی حوزەیرانم، ڕاپۆرتەکان لە بایەزیدەوە ئەوە ئەگەیەنن کە گرفتەکە هێشتا ماوە، بەڵام زانیارییەکی ئەوتۆ لەمەڕ ڕووداوکان نییە. دەڵێن فیرقەیەک کە لە قارس و ئەرزڕۆمەوە {لەگەڵ (١٢) تۆپی (٦)و (٨)ی (١٢) ئینجی بەجێ هێڵراوی ڕووسەکاندا} بۆ دامرکاندنەوەی ئەو یاخیبوونەی کە بۆ بەرەنگاریی ڕاگوێزان بەرپا بووە، نێردراوە. ئەم ئیجرائاتە جێی نارەزاییە، چونکە کوردەکانی بایەزید بەشدارییان لە یاخیبوونی پارساڵدا (نە؟) کردبوو.

گەشتیاران ڕاپانگەیاند ژمارەیەکی زۆر کوردیان بەخاوو خێزان و ماڵاتیانەوە، کە دەشێ بەرەو ئەنگۆرەو ئەنادۆڵی ڕۆژهەلات چووبن، بەدرێژایی ڕێگەی ئەرزڕۆم- ئەرزنجان بینیوە. سەرجەم گوندەکان ڕاگوێزراون و بازرگانی لە هەرێمێکی فراواندا پەکی کەوتووە.

لە سەرچاوەیەکی بڕوا پێکراوەوە زانیومە کارگەیەکی دروستکردنی گوللەی بڕنەوو تۆپ لە ئەرزڕۆمدا هەیە.

سەرکەوتووبن

و.ل.ک.نایت

* * *

هاوپێچی (٤)ی ژ:٣٠

کورتەی نامەی ئەنگۆرەی مستەر نۆکس

١٧ی حوزەیرانی ١٩٢٦

نوێنەری پۆڵەندی پێی وتم لە زمانی (سوریتز Surits)ەوە بیستوویە: لێپرسراوانی تورک لە ئیمزاکردنی ڕێکەوتننامەکەوە گفتوگۆیەکی باشیان بۆ چارەیەکی خێرای مەسەلەی کەمینەی کورد بە ڕێگە تەقلیدییەکان لەناو خۆیاندا کردووە. بەیدەر (Bader) خۆی داوای مۆڵەتی بۆ چەند کەسێك لە کۆمسیۆن (مفوضیة)ی پۆڵەندی لەتاران کردبوو کە بە بایەزیددا بۆ ئەوروپا بچنەوە، بەڵام داواکەی ڕاستەوخۆ (لەبەرهۆی سەربازی) ڕەتکرابووەوە.

١٩ی حوزەیرانی ١٩٢٦

دوێنێ لەکاتی وتووێژێکی کورت لەگەڵ سوریتزدا بوارم بۆ ڕەخساو لێم پرسی: ئەزموونەکەی لەکاری عەمەلیی کێشە خێڵایەتییەکانی سەرسنووری تورکۆ- ڕووسیدا چۆن بووە؟ ئەویش لە وەڵامدا وتی جێی خۆشحاڵی نەبووە. کۆمیتەی دیاریکردنی سنوور پێناچێ هیچ پێشکەوتنێکی بەدەست هێنابێ و،سەرەڕای ڕێکەوتنی ئێستای لەوەڕگاکان کە هێشتا وا دەردەکەوێ پێشێلکرابێ یا خرابێتە لاوە، بەردەوام لەسەر ئەو زەوییانە ناکۆك بوون. قسەکانی زۆر بەسوود بوون، بەڵام بەداخەوە گفتەگۆکەیان پێی بڕین.

ژ:٣١

سێر ڕ. لینسەی بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (١٢ی تەمووز گەیشتووە)

(ژمارە: ٣٣٩)

قوستەنتەنییە، ٥ی تەممووزی ١٩٢٦

گەورەم،

خۆشحاڵم، ئاماژە بـە ڕاپۆرتـی ژمـارە (٣٢٨)ی (٣٠)ی حوزەیـرانم تایبـەت بەمەسـەلەی کـورد ڕایبگەیەنم: مستەر نۆکس ئاگاداری کردوومەتەوە کە لە ئەنگۆرە لە نوێنەری ئەلبانیای بیستووە حکوومەتی تورکی لە هەوڵی ئەوەدایە کە لەگەڵ حکوومەتی سیرب-کروات-سلۆڤیندا ڕێك بکەوێ بۆ گواستنەوەی موسوڵمانە ئەلبانی نەژادەکانی هەرێمی کۆسۆڤۆ بۆ تورکیا.

٢-مەبەست لەمە ئەوەیە ئەم پەنابەرانە جێی ئەو کوردانە بگرنـەوە کـە بڕیـارە بـۆ ئـەنادۆڵی ڕۆژهەڵات ڕاگوێزرێت. ئەمە لەکاتێکدایە کە وەك دەوترێ زەویی بەگە ڕاگوێزراوەکانی تر بەخۆڕایی بەسەر جووتیاراندا دابەش کراون.

٣-کۆپیی ئەم نووسـراوە ڕاسـتەوخۆ بـۆ کۆمیسـاری بـاڵای خاوەنشـکۆ لـە عـێراق‌و نوێنـەری خاوەنشکۆ لە تاران ئەنێرم.

سەرکەوتووبن

ر.س. لیندسەی

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٥/٤٢٤، ل:٥، ژ:٤

ژ:٣٢

سێر ج.کلارك بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (٦ی دیسەمبەر گەیشتووە)

(ژمارە : ٦٢١)

ئەنگۆرە، ٢٤ی نۆڤەمبەری ١٩٢٦

گەورەم،

ئاماژە بە ڕاپۆرتی ژمارە (٦٢٠)ی ئـەمرۆم، یادداشتێکی سێر هـنری دۆبسـی کۆمیسـاری بـاڵای عێراقتان لەسەر چاوپێکەوتنی لەگەڵ وەزیری کاروباری دەرەوەو سەرکۆماردا بۆ دەنێرم.

٢-ئەترسم قسەکەی پاش نان خواردنی دوێ شەوی تۆفیق ڕوشدی بـۆ سێر هـنری دۆبس زۆر جێی بەو هاوسێیەتییە باش (حسن الجوار)ە لـەق کردبـێ کـە ڕەنگ بـوو ئـەم گفتوگۆیانـە هانـدەری بوونایە. قسەکەی تۆفیق لەو بارەیەوە بوو کە حکوومەتی تورکی سوورە لەسەر ڕامـاڵینی کـورد لـە دۆڵەکانیدا کە ئەمڕۆ دەوڵەمەندترین بەشی تورکیان‌و، جێگیرکردنی کشتیارانی تـورك لـەجێیاندا. بەڕێزی هەروەها وتوویەتی بەهەمان شێوەی ئەرمەنییەکان مامەڵەیان لە تەکدا دەکرێ.

٣-پێناچێ کورد هەروا بێ دەنگ‌و دەست بەستە ئەمە قبووڵ بکات، بەڵام ئەگەر لەوڵاتی خۆیان وەدەربنرێن، بەئەستەم ئەتوانن بەسەلامەتی خۆیان بگەیەننە عێراق یان ئێران. ئەو کێشەیەی کە لەم جووڵانەوەیەوە بۆ ئەو دوو وڵاتە دروست دەبێ، ئەگەرچی نازانرێ چەند کاریگەر دەبێ، دەشێ پێشبینی بکرێ. وا دیار بوو تۆفیق ڕوشدی ئەم قسانەی بەجددی دەکرد، بەڵام لەوە ناچێ بتوانرێ

ئەم نەخشەیە بە فراوانی جێبەجێ بکرێ. ئەگەر دەرفەت هەبوو هەوڵ ئەدەم وەزیری کاروباری دەرەوە زیاتر لەم مەسەلەیە ئاگادار بکەمەوە.

٤-پێویستە ئەوەیش بڵێم کە سەردانەکەی ئەنگۆرەی سێر هنری دۆبس سەرکەوتوو بووە. تورکەکان خۆشحاڵ بوون پەیوەندیی شەخسیی پێوە بکەن و، هەموو تین و توانێکیان بخەنە گەڕ. ئەمە لە کاتێکدایە کە ڕاشکاویی نەك هەر کارێکی باشی کردووە، بەڵکو بناغەیەکی دۆستانەی وای دامەزراندووە تا پەیوەندیی داهاتووی عێراق-تورکیا کە هەلومەرج ئاڵۆزی کردووە، وەك ئومێد دەکرا، بە نیازپاکییەوە لەلایەن هەردوو لاوە دانوستانی لەسەر بکرێ.

٥-کۆپییەکی ئەم نووسراوە بۆ بەغدا دەنێرم.

سەرکەوتووبن

جۆرج ڕ.کلارك

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٥/٤٢٤، ل: ٥٠، ژ:٤٦

* * *

هاوپێچی ژ:٣٢

یاداشت

نیوەڕۆی ٢١ی تشرینی دووەم، بەر لەوەی سەرۆك ببینم، وتووێژێکی کورتم لەگەڵ وەزیری دەرەوەدا کرد.

تۆفیق بەوە دەستی پێکرد کە بەپەرۆش بووە بۆ ناسینم، چونکە چەندین ڕووداو بەردەوام لەسەر سنووری عیراق-تورکیا دەقەومێن و، دیارە هێورکردنەوەی بارودۆخێکی لەم جۆرەیش ئەگەر کەسی ئەو دیو پەیوەندییەکە بناسرێ، ئاسنتر ئەبێ. هەروەها هیواداربوو ئەو ڕووداوە بچووکانە هەرچی زووە کەم ببنەوە. حکوومەتی تورکی فەرمانێکی توندو تیژی لەپێناوی کۆنترۆڵکردنی خێڵەکاندا بۆ کارمەندەکانی خۆی دەرکردبوو و، لەو زانیارییە گەیشتووانەی عێراقیشەوە زانیبووی ئیدارەی ئەوێ دەسەڵاتی تەواوی بەسەر خێڵەکاندا هەیە. خۆزگەی خواست من دەرك بەوە بکەم کە وەزعی حکوومەتەکەی ئەو قورسترە لەوەی ئیدارەکەی عێراق، چونکە حکوومەتی تورکی سیاسەتی مامەڵەی ڕاستەوخۆ لەگەڵ تاك و تێکشاندنی هێزی سەرۆك هۆزەکانی گرتووەتە بەر، بەڵام عێراق توانیویە مامەڵە لەتەك سەرۆکەکاندا بکات و دەسەڵاتیان بەسەر تیرەکانیاندا بەکاربێنێ. تورکیا بۆیە ئەم سیاسەتەی ئێستای گرتووەتەبەر کە ڕێی پڕوپاگەندەی ڕووسەکان لە وڵاتەکەی بگرێ-هەڵبەت ئەوەنا کە بەئارەزوو دژی دەسەڵاتدارییەتی ئەم وڵاتە دەیانکرد، بەڵکو تەنها سیستەمی سۆڤیەتی لەسەر سنوورەکەی، ئەگەر بەسیاسەتی

لیبراڵو دیموکرات کاریگەرییەکەی لەخۆی دوور نەخستایەتەوە، ئەوا ڕۆڵی پڕوپاگەندەیەکی شۆڕشگێڕانەی دەبینی.

ئاشتی قازانجی هەرە گەورەی تورکیایەو، ناوبراو دڵنیا بوو لەوە کە هی بەریتانیای مەزنیشە کە وا ئێستا خواستی سەرەکییەتیو، ئەتوانێ بەرژەوەندییەکانی ئێستای پتەوبکات. ئەو سەرنجی بۆ ئاکامە نایابەکانی باش لێکگەیشتنی تورکیاو فەرەنسا سەبارەت بە سنوور ڕاکێشام. لەو کاتەوە کە ئامادەکاری لەگەڵ مسیۆ دوژوڤونێل (de Jouvenel) دا کراوە، تورکیا ئەرکەکانی خۆی لەسەر سنووری سووریا دەزانێو، سەرەنجام ئێستا حەڵەب و باشووری سووریا تاکە ناوچەن کە فەرەنسییەکانیان تێدا ئارامە.

لەوەڵامدا وتم خۆشحاڵبووم ئەم خواستو ئاواتە دۆستانەیەمان بۆ ئایندە دەربڕیو، وتووێژمان لەسەرکردن. زانیم دڵەراوکێیەك لەبارەی سیاسەتی ئیدارەی عێراقەوە بەرامبەر بەکورد لە دامودەزگاکانی حکوومەتی تورکیدا هەستی پێ دەکرێو، من بە شێوەیەکی تایبەتی ویستم لەم مەسەلەیە دڵنیای بکەمەوە. بەرێزی لە ڕێنوێنییەکانی ئەنجومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان سەبارەت بەو کوردانەی کە خرابوونە سنووری کارگێڕی عێراقەوە ئاگادار بوو. عێراق ئەبێ بە هەموو تینو توانێکەوە ئەو ڕێنوێنیانە جێبەجێ بکاتو، هەروەها بەرنامەی دامەزراندنی فەرمانبەری کورد، تابکرێ، لە ناوچە کوردنشینەکانو، ڕێدان بە بەکارهێنانی زمانی کوردی پێڕەو بکات.

بەڵام ئیدارەی عێراق دژایەتیی هەموو جۆرە ئۆتۆنۆمی یان ڕەگەزنامەیەکی جیایی خوازی کوردی، جا ئێرانی بێ یا تورکی، کردووەو دانی بەوەداناوە کە کوردان ناتوانن یەك بگرنو، سەربەخۆییشیان دەبێتە مایەی چەتەییو تاڵانچییەتی لە هەرێمە سنوورییەکاندا.

تۆفیق وتی بەم دڵنیا کردنەوەیە دڵخۆشەو، ئێستا حکوومەتی تورکیا گومانی لە کوردی عێراق نییە، بەڵام ترسی لە کوردەکانی ئێرانە کە هەرەشەن بۆ سنووری شەمزینان کە کۆنترۆڵی ئێرانی تێدا زۆر کزە. ئەمجا لەبارەی ژێرخانی سوپای ئێرانەوە درێژەی بەقسەکانی داو، پێی وابوو ناتوانێ ئاسایشی ناوخۆ سەقامگیرو کەمترین بەرگری لەبەرامبەر هێرشی دەرەکیدا بکات. هەروەها وتی نەتەوەیەکی وەك فارس نەیتوانیوە دەرك بەو قوربانییە ترسناکانەی وا سوپای نوێ بەهۆی زیادە پارێزییەوە دەیانداو سێ یەکی داهاتی تورکیای تێدا خەرج کراوە، بکات.

پاشان پرسیم: ئایا بە وتووێژەکانی لیژنەی هەمیشەیی سنوور کە لە زاخۆیە ڕازییە؟ وتی: بەڵێ. دەرەنجامی نایاب بەدەست هاتووەو، نوێنەری تورك ڕایگەیاندووە کە نوێنەری عێراق زۆر دۆستانە هاتووەتە پێش. بەقسەی ئەو، تەنها یەك شت بە ناجێگیری مابووەوە، ئەویش هەرچەندە زۆر ڕوونی نەکردەوە، بەڵام خۆم تێگەیشتم کە مەسەلەی بازرگانیی ترانزێتی نێوان تورکیا و ئێرانە

بەناو عێراقدا. هەروەها وتی: ئەبێ جارێ چاوەڕێ بکەین تا عێراق و ئێران لەمەڕ ئەم مەسەلەیە ڕێک دەکەون.

من وتم چارەی ئاوارە کوردەکانی (گۆیان–Goyan) بۆ عێراق زۆر گرنگە. ئاسان نییە ئەم وڵاتە بە زەبری هێز ئەو ژمارە زۆرە لەسنوور ڕامالێ و، بوونیشیان لەوێ هەڕەشییەکە بۆ ئاسایشی سنوور. ئێمە بێ هیوابووین ، چونکە تورکیا نەیدەویست وەریانگرێتەوە. تۆفیق وتی ((بەداخەوە ناتوانین خۆزگەکانتان بۆ ئەم مەسەلەیە بێنینە دی))و، هیچ پاساوێکیشی نەهێنایەوە، بەڵام دڵنیا بوو لەوە کە باری ئابووری وردە وردە ئاوارەکانی گۆیان ناچار دەکات دوور لە سنووری تورکیا و لە دەشتەکانی عێراقدا بژێویی خۆیان پەیدا بکەن. بەم جۆرەیش پێدەچێ کێشەکە نەمێنێ. من وەڵامم دایەوەو وتم : لەوانەیە ئەمە ڕاست بێ، بەڵام پرۆسەیەکی خاوەو، هاوکات ئەترسم ببنەمایەی سەرئێشەی هەردوو حکوومەت. جا لەبەر ئەوەی کە ئەمزانی خۆیان بەبێ ئاگاداریی ڕەسمیی دەسەڵاتدارانی تورک کەم کەم دەکەونە گەڕانەوە بۆ تورکیا، ئیتر زۆر لەسەر ئەمە نەڕۆیشتم.

لە تۆفیقم پرسی: کە هێڵی ئاسنی عێراق گەیشتە مووسڵ، ئایا هیچ کارئاسانییەک بۆ بازرگانیی نێوان قوستنتەنییەو نسێبین دەکرێ؟ ئەمە پرسیارێکی گرنگ بوو. ئەو وتی: پەرەپێدانی هێڵی ئاسنی نسێبین–حەڵەب، بەهۆی کێشەی دارایی‌ی ئەو کۆمپانیا فەرەنسییەی وا ئەو بەشەی هێڵەکە بەڕێوە دەبات، تەواو سست بووە.

ئەمجا تۆفیق بەڕقێکی زۆرەوە لەویستی هاوچەرخی عەرەب دووا. بەقسەی ئەم ئەوان هێشتا سروودەکانی سەردەمی عومەر دەڵێنەوەو، پێیان وایە ئەتوانن شکۆی هارونە ڕەشید هەڵسێننەوەو، دەست بەسەر ئاسیادا بگرن. ئەوان چەندین سەدە لە دواوەن. تاکە فەرمانڕەوای عەرەب (ئیبن سعوود Ibn Saud)ە کە ئەم پەیوەندیی توندوتۆڵی لەگەڵدا هەیە. ئیبن سعوود ئەزانێ هێزەکەی لەبەرامبەر سوپای نوێدا کەڵکی نییەو، بۆیە ئەبێ تێ و توانی خۆی بۆ نیوە دوورگەکەی کەم بکاتەوە. سیاسەتیشی، بەهۆی شوێنی جوگرافیی لەگەڵ بەریتانیای مەزن و کاری ماددی و مەعنەویی تورکیاوە کە تا ئێستا لەو ناوچانەدا هەیەتی، بریتییە لە دامەزراندنی پەیوەندیی دۆستانە لەگەڵ ئەم دوو وڵاتەدا.

دوایی تۆفیق بە ئۆتۆمبێلەکەی بردمی بۆماڵی سەرۆک و، بەوی ناساندم. سەرۆک بەتورکی و منیش بە فەرەنسی قسەم دەکردو، تۆفیق ڕۆڵی وەرگێڕی دەبینی. دانیشتنەکەمان نزیکەی دوو سەعاتی خایاندو، هەر سەرۆک قسەی دەکردو، منیش جار جار بەقسەی کورت هەڵمەدایێ و دەمبزواند.

سەرۆک زۆر دڵخۆش دیار بوو، ناو بەناو زەردەخەنەیەکی دەگرت. ئەویش ، وەک تۆفیق، بە باسی قازانجی ناسینی شەخسی دەستی پێکرد. پاشان تۆفیق ناوەڕۆکی ئەوەی کە تایبەت

بەسیاسەتی کوردی وتبووم بۆ ئەوی دووپات کردەوە. سەرۆك وتی: ((خۆشحاڵم ئەمە ئەبیستم)). ئەکرێ زۆر لەسەر مافی چارەنووس و مافی کەمینەکان بڕۆین بەڵام ئەبێ لە مافەکانی زۆرینە جیابن. کورد، بەقسەی ئەو، بۆچەند نەوەیەکی تریش ناتوانێ خۆی بەڕێوەببات. ئەمجا هەمان ترسی تۆفیقی لەمەڕ مەترسیی کوردانی ئێران بۆ سەر سنووری شەمزینان دەربڕی. لێرەوە کەوتە نیشاندانی سیاسەتەکەی. سەرۆك پێی وابوو هەڵەی ڕۆژهەڵات ئەوەیە باوەڕی بە تیۆری هەیەو لە ڕاستییەوە دوورە. ئیمپراتۆریەتی تورکی بە باوەڕە خەیاڵییەکەی کە کۆکردنەوەی هەموو گەلانی موسڵمان بوو لە یەکێتییەکی سەرتاسەریی ئیسلامیدا، هەرەسی هێنا. ئەمەیش گومانی لای هێزەکانی تر دروستکرد. جا بۆ ئەوەی کە ئەم بێ عەقڵییە دووبارە نەبێتەوە، خەلافەتی هەڵوەشاندەوە. هەمیشە زۆر لەپێش شەڕەوە وتوویە پێویستە تورکیا لە ئەلبانیو بولگاریو عەرەب دوور کەوێتەوەو، زیاتر خۆی بگونجێنێ. ئەم پێشکەوتنانەی دوایی زادەی سیاسەتەکەی ئەمن، بەڵام ئەمە وەزعێکی سەرەوژوورو سەختە. مێژوونووسێکی ئینگلیزی وتوویە ئیمپراتۆریەتی تورکی هێندەی ماوەی نێوان مەسیحو محەمەد لەدواوەی گەلانی ڕۆژئاواوەیە. ئەو کاتە لەدەست چووەیش ئەبێ ئێستا قەرەبوو بکرێتەوە. ئەمە مەسەلەی هێڵی ئاسنو کارگەو تەلەگراف نییە، بەڵکو هی گۆڕانی ڕیشەییی بیرو هۆشی خەڵکە. سەرۆك پێی وابوو تورکیا ئەو یارمەتییە خێرخوازییەی بەریتانیای بەو برە زۆرەی داوا دەکرێ، پێدەگات.

من وتم دەکرێ بەرێزی هەڵوێستی بەریتانیای مەزن لە زاری باڵوێزی ئینگلیزەوە بزانێ، بەڵام بەش بەحاڵی خۆم بەپچڕانی پەیوەندیی کۆنی ئەنگلۆتورکی زۆر نیگەران بووم و، بەم بوژانەوەیەی دوایی دڵخۆش بووم. ئەبێ بەپێی توانایی هەموو هەلێك بۆ پتەوکردنی ئەم دۆستایەتییە بقۆزمەوە.

پاش چەند قسەیەکی تر مۆڵەتم خواستو بەجێم هێشت.

ﻫ.دۆبس،

کۆمیساری باڵا لەعێراق،

ئەنگۆرە، ٢٢ی نۆڤەمبەری ١٩٢٦

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٥/٤٢٤، ل: ٥٠– ٥٢، ژ:١/٤٦

ژ:٣٣

سێر ج.کلارك بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین–(١٧ی کانوونی دووەم گەیشتووە)

(ژمارە : ٢١)

ئەنگۆرە، ٤ی کانوونی دووەمی ١٩٢٧

گەورەم، لەراپۆرتی ژمارە (٦٢١)ی (٢٤)ی نۆڤومبەردا لە ڕاگەیاندنی ئەو سیاسەتە توندەی دژی کوردان کە وەزیری کاروباری دەرەوە لـە گفتوگۆیـەکدا لەگـەڵ کۆمیسـاری بـاڵای عـێراقدا باسـی کردبوو، ئاگادارم کردنەوە.

٢-دوێ شەو لە دیداری تۆفیق ڕوشدیدا ئەمەمان خستە بەرباس و، وەك ئەو کاتەی کە قسەی لەگەڵ سێر هنری دۆبسدا کردبوو، هەر ئامادە نەبوو تەنازول بکـات. ئـەو ئامـاژەی بـە تیۆریـی فەلسەفە مێژووییەکەی کرد: بەندوڵە کە لەنێوان سەردەمی ئیمپراتۆریەتی یەکگرتوو (فیدرالی)و هی نەتەوەو ڕەگەزە سەربەخۆکاندا دێ و دەچێ. تەنها ئیمپراتۆریەتی بەریتانیا لە مێژوودا لە ڕووی سیاسییەوە ژیر بووەو، لەگەڵ گەشەکردنی هێزە جیایی خوازەکاندا خۆی گونجاندوەو، بەمەیش پێکهاتەی خۆیی پاراستووە. ئێستا بەندوڵە کە بەرەو نەتەوە تاك و جیاکان لەو پەڕی گوژمیدایەو، ئەگەر ئمپراتۆریەتەکان نەبن، تێبینی گەڕانەوەشی بۆ لای گروپەکان دەکرێ. پرۆسەکەیش شتێکی حەتمییە، بەڵام ئەبێ چەند یەکەیەکی بچووکی نیشتمانی لەم ڕێیـەدا تیـابچن یـاخود بەشـلۆقی ڕزگاریـان ببێ، چونکە بەکارهێنانیان لەلایەن یەکێ لەهاوسێ بەهێزەکانیانەوە واتە شـەڕ لەگـەڵ ئەوانی تـردا، بۆیە لێرەدا سـەربەخۆیی میللەتـە بچووکـە یـەك دوو ملیۆنییـەکانی وەك ئـەلبانیا هەرگیز شیاو نییە. کەواتە کوردەکـانیش بێبـەش دەبن، سەرەڕای ئەمـەیش ئاسـتی ڕۆشنبیرییان هێندە نزم و عەقڵیان لەدواوەیە کە ناتوانرێ لەبونیادی سیاسیی گشتیی تورکیـادا بەشداربکرێن. خـۆ ئەمانـەیش، وەك بـەڕێزی وتـی ((هندۆسـەکانی ئـەمریکا)) کـە دیـار بـوو مەبەسـتی هندییـە سوورەکان بوو، دەبڕێنەوەو، لەرووی داراییەوە لە کێبەرکێی تورکە ڕووناکبیرو پێشکەوتووەکاندا کە لە هەرێمە کوردیەکاندا جێگیر دەکرێن، شەڕی ژیانیـان پـێ ناکرێ. دوای هـەموو ئەمانەیش ، ئەمڕۆ کەمتر لە ((٥٠٠٠٠٠ پێنج سەد هەزار)) کورد لە تورکیادان کە دەتوانرێ زۆرتریـن ژمارەیان لێ بنێردرێنە عێاق و ئێران و، ئەوانی تریشـیان بـە پرۆسـەی سڕینەوەی لایەنـە نەشـیاوەکانیاندا تێپەڕن.

٣-سەختە بڕوا بکرێ کە ئەمە ڕاوبۆچوونی وەزیرێکە، بەڵام من باوەڕم وایە. سەیرتر لە کەم عەقڵێتی ئەمانە ئەوەیە کە بەسووکی سـەیری گرفتـەکانی تورکیا ئەکـەن. (٥٠٠٠٠٠) کوردەکـەی تورکیای لای تۆفیق ڕوشدی، بە هەموو پێوەرێکی بڕواپێکراو، زۆر لە ژمارە ڕاستەقینەکە کەمترە. ڕۆژانی ڕابردوو فەرمانڕەوایەکی قەیسەری پێی وتم پێش شەڕ بەلای کەمەوە (٢,٥) ملیۆن کورد لە تورکیادا بوون و ئێستایش ناشێ (١,٥) ملیۆن کـەمتری تێدابێ و، تـورك هـەرگیز ناتوانێ کۆتاییان پێبێنێ. ئێمە لەوەی وا لە کوردستاندا ڕوو دەدا بێئاگاین، بـەڵام ئـەزانین تورکیا سوپایەکی لەوێ

مۆڵداوەو، ڕێژەیەکی زۆر داهاتی تێدا خەرج دەکات و، هیچ نیشانەیەکی لەناو چوونی کوردیش نییە.

کۆپیی ئەم نووسراوە بۆ بەغداو تاران دەنێرم.

سەرکەوتووبن

جۆرج ڕ.کلارک

ژ: ٣٤

سێر ج. کلارک بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (١٧ی کانوونی دووەم گەیشتووە)
(ژمارە: ٢٢)

قوستەنتەنییە، ١٢ی کانوونی دووەمی ١٩٢٧

گەورەم،

پێتان ڕادەگەیەنم دادگای سەربەخۆیی ئەنگۆرە بەم دواییە ڕاپۆرتێکی کورتی سەرژمێریی کارەکانی بڵاوکردەوە کە جێی بایەخ پێدانە. ئەمە خویندنەوەیەکی توندەو، پێدەچێ وا هەست بکرێ تاوانکارانی سیاسی زۆر زیارتبن لەوەی کە دانی پێدا نراوە.

٢-ڕاگەیاندرا لە سەرەتای ئاداری (١٩٢٥)ەوە کە دادگەکە کەوتووەتە گەڕ، زیاتر لە (١٠٠٠ هەزار) کەس بە گوناهی سیاسی و (٨٠٠) یش بە دزیو جەردەیی تاوانبارکراون، بۆیە ئەشێ هاوڵاتییەکی ئاسایی بەوەی کە ئەم دادگا تەمەن کورتە کارێکی بۆ کەم کردنەوەی جەردەیی، کە برینێکی تورکیای زوویش بووە، کردووە دڵخۆش بێ، بەڵام بەهەمان شێوە ترسیشی لە لێکۆڵینەوەو بەدواداچوونە سیاسییەکان هەبێ. ئەمیش چونکە ئاسایشی ڕۆژئاوای تورکیا هەرگیز وەك ئێستا باش نەبووە. هەرچەندە ئەندامانی دادگای سەربەخۆیی بۆ هەر شوێنێك چووبن خەڵك بە هەموو جۆرێك مل کەچییان بوون، بەڵام خەڵك خۆشیان ناون. زۆربەی خەڵك، ئەگەر وەك تورکیش (سلبی)بن، لەوانەیە تازەگەرییان بە ڕێگەی خۆیان پێ باشبێ. دادگای سەربەخۆیی ئەنگۆرە بۆ ئەوە هاتووەتە گۆڕێ کە بزانێ ئایا تورك لەسەر شێوازەکەی غازی -ئەو پرۆسەیەی کە ئەم ساڵ خنکاندنی (١٢٥) و زیندانی کردنی زیاتر لە (٥٠٠) کەسی پێویست کرد- خۆیان چاك دەکەن؟

٣- ڕای تایبەتی غازی ئەوەیە کە وڵات پێویستیی بە فەرمانڕەوایەکی ستەمکاری چاك و پێداگری حکوومەتێکی کۆماری هەیەو، ئەو شتانەی سەرەوەیش کە دەشێ بەکەم بگیرێن، دەرهاویشتەیەکی ئەم بۆچوونەن. ئەمەیش ئەوە ناگەیەنێ کە شتێك نییە بۆ ئەم سیاسەتەی بووتری. ئەگەر وڵات بەدەستێکی بەهێز بەڕێوە نەبرێ، ئەوا ڕێیتێدەچێ ململانێیەك کە هەر دوو

لای تێدا زەرەرمەند دەبن، خۆ ئەگەر بێگانەیش نەمێنێتە وڵاتەوە، هەروەك دادگاكانی سەربەخۆیی، ببێتە مایەی نەهامەتییە ڕاستەقینەكانی مرۆڤ.

٤-دووری وای كردووە هیچ شتێك لەبارەی كارەكانی دادگای سەربەخۆیی ئەلعەزیزی نزیك خەرپووتەوە كە بە شێوەیەكی سەرەكی كوردنشینە، نەزانین. دان بەوەدا نراوە كە كاری هێوركردنەوە هێشتا زۆری ماوەو، تا كوردە نادڵسۆزەكان ڕیشەكێش دەكرێن دادگاكە پێویست دەبێ. لەبەریەك هەڵوەشاندنی خێڵەكانو چەككردنی هەموانو، هەر چۆنێك بێ، ڕاگوێزانی سەرتیرەكان هەر بەردەوامە. یاسای عەسكەری لە ویلایەتەكانی ڕۆژهەڵاتدا بۆ (٢٣)ی تشرینی دووەمی داهاتوو درێژكراوەتەوەو، نزیكەی نیوەی سوپا بۆ ئەم بەرنامەیە تەرخانكراون. مانگی ڕابردوو چاپەمەنییەكان، بۆ لێدانی خێڵی (قۆچ-ئوشاغی، Kotch-Ushaghi) ی دەرسیم كە بە ئاشكرا بەرەنگاری هەوڵەكانی لێپێچانەوەی كاربەدەستە عەسكەرییەكان بوو بوونەوە، دەستخۆشییان لە سوپا كرد.

٥-لیستێكی تایبەت بە جێگیركردنی خێزانە كوردە ڕاگوێزراوەكانی بایەزیدو ناوچەكانی تر، یا ئەوانەیان كە لە پرۆسەی ڕاگوێزاندا ماون، لە ئەنادۆڵی ڕۆژئاوادا پێشكەشی ئەنجومەن دەكرێ. بەڵام لەبەر ئەوەی كە تەنها ٢٠٠٠ كەس لەخۆ دەگرێ، ئەوە دەگەیەنێ كە یان سەربازەكان نەیانتوانیوە زۆرێك لە كوردە ئاژاوەگێڕەكانیان چنگ بكەوێ، یاخود ئەوانەی كە هەر جۆرە پەیوەندییەكیان بە یاخییەكانەوە هەبوەو ڕزگاریان بووە، زیاترن لەوانەی وا گیراون.

٦-نیشتەجێكردنی پەنابەران بۆ پڕكردنەوەی ئەو بۆشاییەی كە ڕاماڵینی كورد لە هەرێمە كوردییەكاندا دروستی كردووە، بیری لێ كراوەتەوە. بەهیوان پەنابەری موسڵمانیان لە یۆگۆسلاڤیاو بولگاریاو دۆبروجا (Dobruja)و قوبرسو قەوقاسەوە دەست بكەوێ. بەڵام ئەگەر حكوومەتی ئەو وڵاتانە فشاریان نەخەنە سەر، پێناچێ ئەم هیوایە بێتە دیو، لەوانەیشە خوێنێكی زۆری تیدا بڕژێ. تاقیكردنەوەی نیشتەجێكردنی موسڵمانانی یۆنان لە توركیا، هاندەرنین. پێناچێ ئەو كشتیارانەی كە لە زەویی گاورەكاندا گوزەرانیان باشەو ڕەنگە فێسەكانیان لەسەر بنێنو، بێ هیچ سووكایەتی پێكردنێك نوێژەكانیان بكەن، بۆ دەست پێكردنی ژیانێكی نوێو لەبەرگێكی ڕۆژئاواییدا، خوازیاربن لە هەرێمی سەختی كوردستاندا نیشتەجێ بكرێن. توركیا ئێستا ناتوانێ وەك دارولئیسلامەكەی زوو خەڵك بۆ خۆی ڕابكێشێ.

٧-كۆپییەكی ئەمە بۆ كۆمیساری باڵای خاوەنشكۆ لەبەغدا دەنێرم.

سەركەوتووبن،

جۆرج ڕ.كلارك.

ژ:٣٥

سێر ئۆستن چامبرلەین بۆ سێر ج.کلارک– (قوستەنتەنییە)

(ژمارە ٧١)

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٨ی کانوونی دووەمی ١٩٢٧

بەڕێز،

ئەمڕۆ باڵوێزی تورکیا بۆ یەکەمجار دوای گەڕانەوەی لە ئەنگۆرە، سەردانی کردم.

ئەو خۆشحاڵیی حکوومەتی تورکیی بۆ دامەزراندنی بەڕێزت و ئەو پەیوەندییەی کە کردووتە پێیانەوە بەگەرمی باسکردو، کە سەرنجیدا دەزانم چەندە بەپەرۆشەوە حەز بە دەست پێکردنی دۆستایەتیی ئەنگلۆ–تورکی دەکات، دەربڕی دڵی بەو نیشانانەی هەستی تورک بەرامبەر ئێمە خۆشە کە بە وتووێژ لەگەڵ سەرکۆمارو سەرۆکی ئەنجومەنو وەزیری دەرەوەدا بۆی دەرکەوتبوون.

ئەمجا داوای لێکردم داواکانی تورکیا بۆ هەڵگرتنی قەرزەکان کە ڕوون بووەتەوە پەسند کرنیان بەراستی لە قازانجی بەڵێندەرانی ئینگلیزدا نییە، وەرگرم. هەروەها لە گفتوگۆیەکانی پاریسیەوە زانیبووی ئێستا کێشەکان نەك لەفەڕەنساوە کە گەورەترین قازانجی دەست کەوتووە، بەڵکو لە (سێر ئادەم بلۆك Sir Adam Block)ەوەن. ئەو تەواو دانی بەوەدانا کە سێر ئادەم بلۆك کارمەندی حکوومەتی بەریتانیا نییەو،کۆنترۆڵی بەدەست ئێمە نییە، بەڵام جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە حکوومەتی تورکی تا ئێستا داوای بەڵێندەرانی پەسندنەکردووەو، زۆر جێی داخ دەبێ ئەگەر ڕێك نەکەون. ئەوەیشم بەبەڕێزی وت: تۆ شتێکت لەسەر ئەمە بۆ نووسیبووم، منیش داوایەکم هەبووەو، بۆ ئەوەی کە لە شوێنی خۆیدا دڵنیا بکرێتەوەو بزانرێ ئایا ئەتوانین بەشێوەیەکی بەسوود هیچ ئامۆژگارییەك بکەین، لەگەڵ گەنجینەدا ڕاوێژی لەسەر کراوە.

پاشان باڵوێزەکەی داوای زانیاریی لەبارەی جیاوازییە دەرکەوتووەکانی نێوان حکوومەتەکانی یۆگۆسلاڤیا و ئیتالیاوە لەسەر ڕێکەوتنی تیرانا کرد. ئەمجا چووە سەرباسی سەردانی مستەر چەرچڵ بۆ ڕۆما و دانووستانی لەگەڵ سینیۆر (مۆسۆلینی)دا. گفتوگۆکانی ئەمان ئاگاییەکی گەورەیان لەتورکیادا وروژاندووەو ترسێکیان هێناوەتە ئاراوە کە قسەی جارجاری سینیۆر (مۆسۆلینی) لەمەڕ پێویستی بوارێك بۆ فراوانکردنی دانیشتوانی ئیتالیا و ئیشارەتکردنی بە ((ئاسیا یا ئەفریقا)) بۆ ئەم مەبەستە دروستیان کردووە. ئەم قسانە، نائاسایی، حکوومەتی تورکیایان وریا نەکردەوە کە ناچاربو ئامادەکارییەکی دیاری عەسکەری بکاتو پارەیەکی زۆر لەم مەبەستەدا بەخەرج بدات، کە دەشیا بۆ ئامانجێکی بەسوودتر تەرخانیبکردایە. من بەباڵوێزەکەم وت گەشتەکەی مستەر چەرچڵ تەنها بشووەو، لەسەر داوانامەی هاوڕێیەکی دێرین بووە کە ئێستا

فەرماندەیی گەلەکەشتیی بەریتانی لەدەریای ناوەڕاستدا دەکات. مستەر چەرچڵ کارێکی سیاسیی نەکردووەو، هەرچەندە کە گەڕایەوە لەم بارەیەوە قسەم بۆ دەکات، بەڵام قسەکانی ئەسیناو ڕۆمای بەو جۆرە نین کە هیچ ڕاپۆرتێکم لەسەریان بۆ بنێریێ. ئەوەندەی کەمن لەقسەکانی ڕۆمای بزانم، هی چاوپێکەوتنی چاپەمەنییەکان بووە کە لە ڕۆژنامەکانی ئیتاڵیادا ڕایگەیاندووە.

باڵوێزەکە وتی، بێ هیچ داوایەی ڕەسمی، خۆشحاڵە بزانێ ئایا ڕازی ئەبیت بەدەست نیشانکردنی کونسوڵی گشتیی تورکیا لە بەغدا؟ پێیشی لەسەر ئەو ڕاستیە داگرت کە نایەوێ لە مووسڵ دایبنێ، چونکە وتی کارێکی لەو جۆرە پێدەچێ گومان دروست بکات‌و ئاکامی سیاسیی خراپی لێ بکەوێتەوە. تورکیا قازانجی ئیش‌و کاری لەبەغدادا هەیە. بەردەوام دەیپرسی: ئایا هیچ میکانیزمێکی گونجار نییە کاری پێبکرێت؟ هیواداریش بوو پێی بڵێم ئایا ئەگەر داوای ڕەسمی هەبێ، پەسند دەکرێ؟ بەڵێنم دایە لەم بارەیەوە لە ئۆفیسی کۆلۆنییەکان بپرسم کە بێ گومان پەیوەندی بە حکوومەتی عێراقەوە دەکات‌و دواتریش وەڵامەکەی بدەمەوە.

باڵوێز وتی دوو سێ شتی تر هەن، لەبەر ئەوە کە کارێکی خراپیان کردووەتە سەر مێشکی حکوومەت، دەیەوێ نارەسمی‌و بەگیانێکی دۆستانەوە ئاماژەیان پێ بکات. ئەو داوای هیچ ڕوونکردنەوەیەکی لەسەر ئەم مەسەلەیە نەکرد، بەڵکو تەنها ویستی سەرنجم بۆ ئەم خاڵە بچووکانە ڕابکێشێ: یەکەمیان ئەوەبوو کە کاتێك حکوومەتی فەڕەنسی بەیەك چاو سەیری بیانی (رعایا)ی هێزەکانی ئەوروپاو تورکیای لەسووریادا دەکرد، ئەم ڕێکەوتنە بۆ میسرو عێراق کە بەریتانیا نفوزی تێیاندا هەیە، ڕەتکرایەوە. من وتم زانیاریم لەم بارەیەوە نییە، بەڵام لیکۆڵینەوەیەکی لەسەر دەکەم.

خاڵی دووەم کە بەڕێزی باسی کرد ئەوەبوو کە تورکیا دەخوازێ باڵوێزخانەکەمان لە ئەنگۆرە بێت. من لەوەڵامدا وتم گرفتی مادییمان لەڕێی ئەم گۆڕانەدا هەیە. ئەنگۆرە جێیەکی پەسند نییەو، گوزەرانی باڵوێزیش دیاریکراوە. بەڕێزیشت وتت ئەتەوێ زیاد لە ئاسایی‌و جاران لە ئەنگۆرە بیت‌و، منیش وام حەز دەکرد، ئەشێ ساڵانی ئایندە چەند چاکسازییەك لە گوزەرانی تۆدا بکرێ، بەڵام ئێستا باری داراییمان بەهۆی کێشە پیشەسازییەکانی دوازدە مانگی ڕابردووەوە زۆر خراپەو، گەنجینە هەموو ڕێژەکانی بۆ کەمترین ئاست دابەزاندووە.

دیسان بلۆێزەکە پرسیی: ئایا لەگەڵ ئەم کێشە مادییانەدا، هیچ ڕێکەوتنێك لەم بارەیەوە لەنێوان ئێمەو حکوومەتی فەڕەنسیدا نییە؟ وتم: بێ گومان وایە، بەڵام ڕێکەوتنێکی وا کە هەر دوو لا بۆ هەمیشە پێکەوە ببەستێ، لەئارادا نییە. ئەو بەپێویستی زانی پێش ئەوەی کە هەر گۆڕانێك ڕوو بدات، ڕاوێژ بە حکوومەتی فەڕەنسا بکەم. بەپێویستی نازانم لەمەڕ هۆکانی بەگوڕخستنی ئەم

ڕێکەوتننامەیە وەك هەنگاوی یەکەم بدوێم. پێم وایە باشتر بێ. ئێستا لەهەر گۆڕانێکدا پێ لەسەر گرفتە ماددیەکان دابگیرێت.

دواجار وتی: زانیویەتی چاپکراوێك بڵاوی کردووەتەوە کە کارمەندانی کونسوڵخانەمان لە خۆرئاوای ئێران هانی بیری دژی تورکیان لەناو کورداندا داوە. من وتم ئەم گومانە هیچ بنچینەیەکی نییەو، بەپێچەوانەوە دەزانم کارێکی لەم جۆرە پەیوەندییە دۆستانەکانمان کە لە پەیماننامەی مووسڵدا دامەزراوەتەوە، دەخاتە بەر مەترسیو، لە جیاتی کێشەنانەوە لەناو کوردانیدا، ئەمانەوێ بەئاشتیو بەختەوەری لەسایەی فەرمانڕوایی‌ی تورکیادا بیانبینین، چونکە دەزانین تورکیا چەند بەم بابەتە حەساسەو، چەند لەسەرپێیە کە هەر تەنگو چەڵەمەیەك ڕوویاندا لێمان بەگومانبێو، ئەم گومانەیش چەند زیان لەو پەیوەندییە باشانە دەدات کە مەبەستمانە بیانپارێزین. بە باڵوێزم وت: ئەتوانێ ئەم دڵنیاکردنەوەیە بە ڕەسمی وەك سیاسەتی حکوومەتی خاوەنشکۆ بۆ حکوومەتەکەی دووپات بکاتەوە.

سەرکەوتووبن

ئۆستن چامبرلەین

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٦/٤٢٤، ل:٢٢-٢٤، ژ:٧

ژ: ٣٦

سێر ج.کلارك بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین (٢٥ی نیسان گەیشتووە)

(ژمارە : ١٩٢)

قوستەنتەنییە، ٢٠ی نیسانی ١٩٢٧

گەورەم،

خۆشحاڵم لەڕاگەیاندنێکی ئەمڕۆی ڕۆژنامەی (وەقت) ئاگادارتان بکەمەوە کە دەڵێت حکوومەت داوای لە حکوومەتی ئێران کردووە هێرشەکانی سمکۆ لە ئێرانەوە بۆ سەر خاکی تورکیا ڕاگرێت. ئەگەر ئەمە ئەو ڕاپۆرتەی گوشاری تورك نەبێ کە پاشکۆی سەربازیی ئێران لای ڕائید هارێنك (بڕوانە نووسراوی ژمارە (١٢٢) ی (٥)ی مانگی ڕابردووی ڕائید هارێنك [15]) گازندەی لەسەر کردبوو، وا دەردەکەوێ تورکەکان هەوڵی ئەوە بدەن وا لە فارسەکان بکەن بکەونە شەڕی کوردەکان.

٢-ویلایەتەکانی ڕۆژهەلات هێنا بەرووی گەشتیاراندا داخراونو، هەواڵی سەرکەوتنەکانی سیاسەتو ڕێبازەکانی تورك بۆ هێمنکردنەوەی کوردستان زۆر کەمن. ((میللییەت)) لەسەرگوتاری (١٧) ی ئەم مانگەیدا زۆر کەم لەسەر ئەم بابەتەی نووسیبوو، بەڵام لەکاتێکدا شتەکان ((لەچاو ساڵانی پێشوودا)) زیاتر پشت ڕاستکەرەوەن نەیتوانیبوو بارو دۆخی گشتیی ویلایەتەکانی

ڕۆژهەڵات بداتە ناسین. ئەمەیش ئەو گومانەی من نیشاندەدات کە لە هەلومەرجەکەم هەیە. واتە : ناوچەیەکی بەرفراوان هەیە کەحکوومەت سەرەڕای کۆششەکانی نەیتوانیوە دەسەڵاتی خۆیی بەسەردا بسەپێنێ. دەڵێن (١٢٠٠٠) کەسی ئەندامی ئەو بنەماڵانەی کە یاخی بووبوون نێردراونە هەندێ شوێنی ڕۆژئاوای دوورتـرو (٣٠٠)ی تریش دەنـێردرێن. ئاساییە بڕیاریك هەبێ -وەك بەئاشکرا هەبوو- بۆ ئەوەی کە هیچ فەرمانبەرێکی کورد لەویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتدا کاری پێنەکرێ. چاپەمەنییەکان بڵاوی دەکەنەوە: ئەبێ ئۆجاغ (یانە)کانی تورك کە ڕۆڵی گەورەیان لە تازەگەرییی کوردان خۆیاندا هەبوو، کوردیش بکەنە هاوڵاتیی باش. سێ مانگ لەمەوبەر دەنگی لێبودرنێك بۆ کوردستان لەناودا بوو، بەڵام هیچ لەئەنجوومەنەوە دەرنەچووە. بێگومان وا هەست دەکەن هێشتا کاتی ئەم جۆرە کارە زووبێ.

٣-پێویستە تێبینی ئەوە بکرێ کە سەرگوتاری لەسەرەوە باسکراوی ((میللییەت)) گلەیی لە سنووربڕین بەگشتیو بەتایبەتیش هی سنووری سووریای کردووە.

٤-کۆپیی ئەم ڕاپۆرتە بۆ کۆمیساری باڵای خاوەنشکۆ لە بەغداو باڵوێزی خاوەنشکۆ لەتاران دەنێرم.

سەرکەوتووبن

جۆرج ر.کلارك

ئۆفیسی دەرەوە، ٢٦٦/٤٢٤، ل: ٥٥، ژ: ٣٢

ژ:٣٧

سێر ج.کلارك بۆ سێر ئۆستن چامبرلەین - (٢٧ی حوزەیران گەیشتووە)

(ژمارە: ٣٢١)

تیراپیا، ٢٢ی حوزەیرانی ١٩٢٧

گەورەم

ئەو برگەیەی (٢٠)ی حوزەیرانی ڕۆژنامەیەکی تورکیا لەسەر بڕیاری حکوومەتی تورك بۆ داخستنی سنوور بە ڕووی خێڵەکانی عێراقدا (وەك لە ڕاپۆرتی ژمارە (٢١٣)ی (٤)ی مایسدا ئاماژەمپێکردبوو) کە لیرەدا هاوپێچم کردووە[١٦]، شایەنی گرنگی پێدانە.

ئەم یاسایە بەکردەوە ئەو دەسەڵاتە بە حکوومەتی تورکیا دەبەخشێ کە ژمارەیەکی نەزانراو کوردو ڕەگەزی تر کە بە سەرپێچی کاربەدەستانی ئەنگۆرە دادەنرێن، لەویلایەتەکانی ڕۆژهەڵات ڕاگوێزێ. واتە حکوومەت بەپێی ئەم یاسایە (٢٠٠٠) خێزانێکی یاخی لەناوچەکانی کوردستان بەگشتیو بایەزید (نەك دەرسیم کە ڕۆژنامەکە بەهەڵە نووسیویە) بەتایبەتی ڕادەگوێزرێ.

حکوومەتی تورکی وەك لە ڕاپۆرتی ژمارە (١٩٢)ی (٢٠)ی نیساندا هاتووە دژی کوردەکان کەتووەتە جێبەجێکردنی ئەو سیاسەتەی کە لە ساڵی (١٩١٥) بەسەرکەوتوویی لەدەست ئەرمەنییەکان ڕزگاری کرد، کە ئەمەیش شەڕکردنە دژی کوردەکان. ئەمە فێڵێکی سەیری چارەنووسە کە ئەبێ کوردەکانیش کە بزوێنەرو هاندەری سەرەکیی ڕاگوێزانی ئەرمەنییەکان بوون، پاش دوازدە ساڵ، بەرەو ڕووی مەترسیی هەمان چارەنووسی ئەوان ببنەوە. هیچ هۆیەك نییە کە وا هەست بکەین حکوومەت هەوڵ ئەدات بەهەمان پێوەری ساڵی (١٩١٥) بکەوێتە ڕاگوێزان.

٣-ئەنجوومەنی نیشتمانیی مەزن یاسایەکی دەرکرد کە مافی داوا کردنی حسابی موڵکەکان ئەداتە ڕاگوێزراوان، بەڵام کەمیی ئەو ماوەیەی کە پێیان دراوە، بەهای ئەم ئیمتیازەی پووچەڵ کردووەتەوەو، نایشتوانم بڵێم ئایا داواکان تا چەند گوێیان لێدەگیرێ؟

٤-هیچ ئاماژەیەك نەکراوە کە بۆ چ هەرێمێك دەنێردرێن‌و دەیشکرێ بپرسین: ئایا چەند لە هەژارەکان دەگەنە جێوشوێنی دیاریکراویان؟

٥-مانگی پێشوو زمانحاڵی ڕۆژنامەی حکوومەت جارێکی تر لەباسی ویلایەتەکانی ڕۆژهەڵاتدا ئەوەی ڕەتکردەوە کە کەمیی بودجەی دیاریکراو، جێبەجێکردنی پرۆگرامی چاکسازییەکەی ڕاگرتبێ. هەموو ئەم شتانە هەر لە ڕێکخستنی دەستەی پشکنیاران‌و دەست بەسەر داگرتنەوەی چەك‌و ڕێکخستنەوەی دادگا یاساییەکانەوە تا سەرژمێری‌و دامەزراندنی تۆمارگەی زەوییەکان‌و هەڵوەشاندنەوەی تیرەو هۆزەکان- کە بێگومان ئارەزووی حکوومەتن- پارەیان پێویستە، بۆیە مەحموود بەگ وتی: ئاساییە وا هەست بکرێ کە ڕیفۆرمەکە بەهێواشی بەڕێوە دەچێ. سەرەرای ئەوەیش کە ئاژاوە لە ناوەوەو دەرەوەی تورکیا پێش‌و دوای دامەزراندنی ڕژێمی ئەنگۆرە بەرپابوون، هەستێکی نەتەوەپەروەریی وا چ تورکی بێ یان کوردی لەناوچە کوردییەکاندا نییە کە جێی لێدوان بێ، لەبەر ئەوە پێشوازیی خواستی وەزیری پەروەردەی کرد بۆ بەڕێوەبردنی قوتابخانەکانی ڕۆژهەڵات بەو مامۆستایانەی کە مێشکیان بەبیری نوێی تورکی زاخ دراوە.

٦-لیستی لێبوردنی کوردان بۆ ماوەیەك لەدەست کۆمسیۆنی یاسایی پەرلەماندا بوو، بەڵام ئێستا وا دیارە تەنها بۆ تاوانەکانی پێش یاخی بوونە. ئەمە بەگشتی ئەوە دەگەیەنێ کە حکوومەت زیاتر سەرگەرمی دەست بەسەردا گرتنەوەی چەکەکان‌و ڕیشەکێشکردنی بنەماڵە دەسترۆکانە، نەك نواندنی هەندێ لەنەرمیی وەك مەسەلەی قوتابخانەکان‌و دادگا یاساییەکان‌و تۆماری زەوییەکان.

سەرکەوتووبن،

جۆرج ڕ.کلارك

ئۆفیسی دەرەوە، ٤٢٤/٢٦٦، ل: ٨٥-٨٦، ژ: ٤٩

پەراوێزەکان

١١- چاپ نەکراوە

١٢- "کش کردن" وشەیەکی شەترەنجدا بەکار دێت ، نووسەر لە بەکارهێنانی ئەم وشەیەدا مەبەستی "ترس خستنە بەر"ە.

١٣-ئەم رستەیە ناتەواوە.

١٤-ئەم رستەیەش ناتەواوە.

١٥- ئەم نووسراوە چاپ نەکراوە.

١٦- ئەم راپرتەیش چاپ نەکراوە.

سەرچاوە:

Ingiliz Belgeleriyle
TURKIYDE KURT SORUNU
1924 - 19398

شاری کۆیە

بەشی یەکەم
بەندی یەکەم
لێکۆڵینەوەیەکی (مێژوویی-جوگرافی-کۆمەڵایەتییە)

(١-٢)

نووسینی سەفین جەلال فەتحوڵلا

شاری کۆیە یەکێکە لە شارە کۆن و دێرینەکان و خاوەن مێژوویەکی شارستانی دێرینی کوردستانی باشورە. نزیکەی سێ هەزار ساڵە بە ئاوەدانی ماوەتەوە. لەوەتەی کورد شارنشین بووە کۆیە شارە، نوسراوو شوێنەوارە کۆنەکان دەیسەلمێنن کە هەر لە کۆنەوە شار بوە.

لەسەردەمی گۆتیەکان کۆیە ناوچەیەکی ئاوەدانی بووە، محمد زەکی بەگ لە پەرتوکی پوختەیەك لە مێژووی کوردو کوردستاندا نووسیویەتی (ناوچەی کۆیەو رووباری کۆیە مەڵبەندی سەرەکی گۆتیەکان بووە کە لە ناوەڕاستی سەدەی ٢٦پ.ز بەسەر ناوچەکانی وڵاتی ئەکەدو سۆمەردا زاڵ بونەو ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی خۆیان فراوانتر کردووە، بەڵام دواتر لە ساڵی ٢٤، ٢٥پ.ز گۆتیەکان بە هۆی بەهێزبوونەوەی ئەوەی دواتریان ناچار دەکرێن بکشێنەوەو بگەڕێنەوە وڵاتی ئەصلی خۆیان کە ناوچەی زێی کۆیەو ارێخا-کەرکوك بووە[1]

کاتی فەرمانڕەوایی ئوری سێیەم و لەسەردەمی شولکی کوری ئورنمو ٢٠٩٥-٢٠٤٨ پ.ز و لەساڵی ٢٢ هەمینی فەرمانڕەوایی خۆیدا زنجیرە هێرشێکی سەربازی بۆ ئەم ناوچەیە ئەنجام داوە کە اوربیلوم وئالتون کوپریشی گرتۆتەوە[2]

بەمەبەستی مسۆگەرکردنی رێگای بازرگانی کە بەم ناوچەیەدا تێ پەڕیوە لەسەردەمی مەملەکەتی اشنونا ٢٠٣٨ پ.ز زۆر لەم رێگایانە کۆنترۆڵ کراون ،بەڵام ئەم کۆنترۆڵ کردنە زۆری نەخایاند پاش ئەوەی شمش اددی یەکەم هێرشەکانی بەدرێژایی زێی دەست پێ کردو گەیشتە کەرکوك و بەم شێوەیە ناوچەکە بوە مەیدانی ململانێی نێوان اشنونا و ئاشور[3]

دواتر ئاشورییەکان دەسەڵاتیان بەسەر ناوچەکەو زۆربەی باکوری عێراق چەسپاند ئەم دەسەڵاتەش تا رۆژئاوای هەولێر بوو[4].

دواتر فەرمانڕەوایی ناوچەکە کە وتۆتە ژێر

شوێنی کۆیە لە کوردستاندا

دەسەڵاتی کاشیەکان (١٥٩٥-١١٦٢) بەڵام ئەمەیان دوبارە لەلایەن عیلامیەکان و ئاشوربیەکانەوە دوچاری هێرش بوونەوە.

دواتر ناوچەکە کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی میتانیەکان کە دەسەڵاتیان لە دەریاچەی وان لە باکورو دەریای ناوەڕاست لە ڕۆژئاواو تا کەرکوک و دەشتی هەولێر بوو لە باشور(٥).

لەناوەڕاستی سەدەی ١٢ پ.ز کۆچێکی تر بۆناوچەکە دەستی پێکرد ئەویش میدیەکان - مادی بوو(٦) دواتر لە ساڵانی ٦١٥پ.ز میدیەکان هێرشیان کردۆتە سەر ئاشوریەکان و ناوچەکەیان داگیر کردون(٧).

ئاسکی کۆیە یەکێك لە پاشماوەی مادەکانەو ناوچەکەو کۆیە شارستانیەکی سەرەکی لێ بوەو قەیسەری و دوکان و بازاڕو هاتوچۆی ڕۆژهەڵاتی بەسەرەوە بوو (شامۆمن) لە دوای کوشتنی براکەی حوکمرانی شوێنەکەی کردووە تا ئێستاش شوێن و قەڵاو قۆنگرەکانی ماون، ئەم مادانە زۆر جار لەبەر هێرشی بیانی خۆیان لە قەڵاتەکانی ئاوەگرد پاراستوە بۆ کۆکردنەوەی ئاویش لە هاویندا

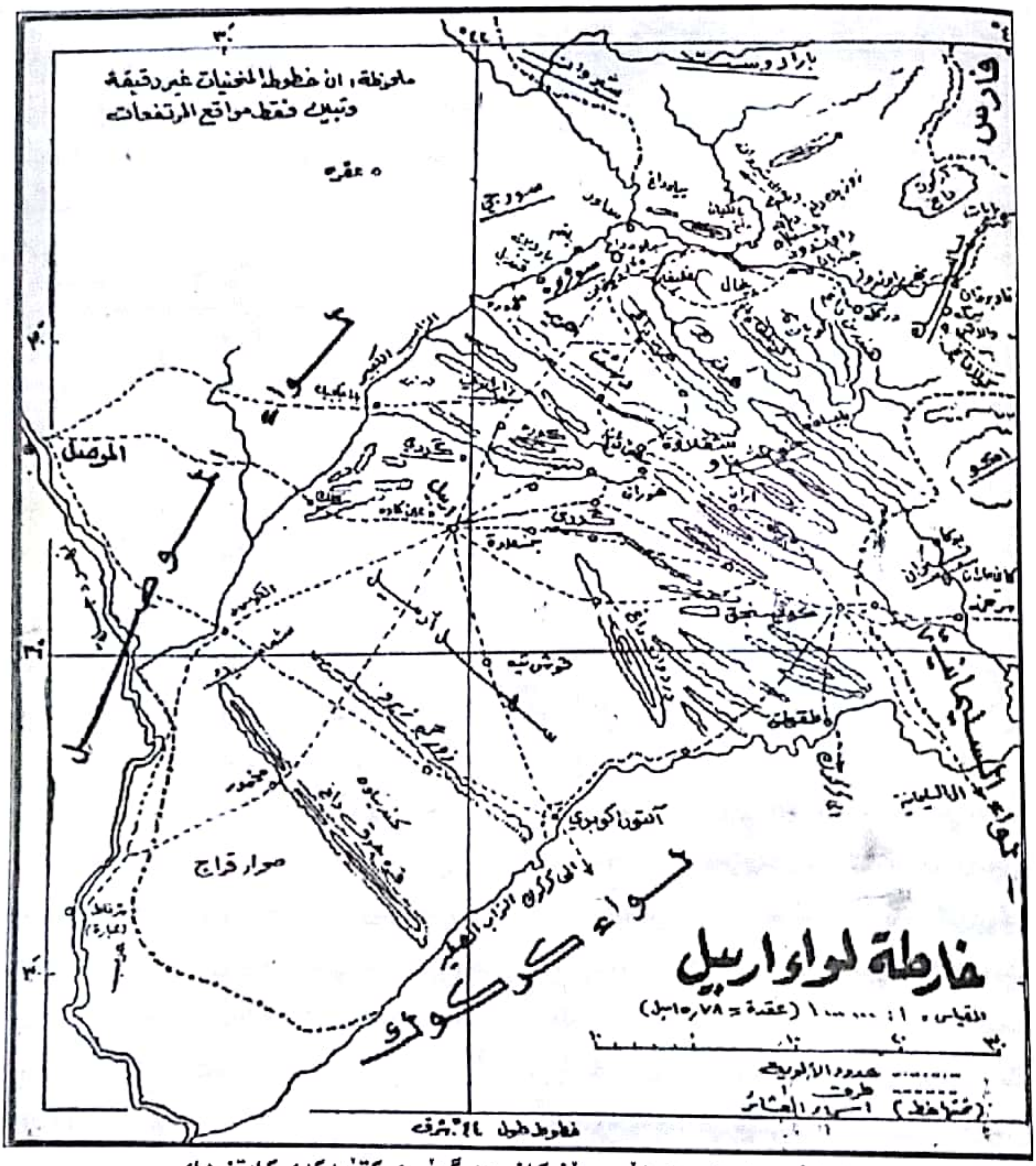

نەخشەی لیوای هەولێرو هۆزەکانی بە گوێرەی کتێبەکەی کابتن های.

سەرچاوە: كابتن هاى ، سنتان في كردستان ، ترجمة فؤاد جميل ، بغداد ، ١٩٧٣، ص ٢٢٣.

کۆلیاری بەردیان بە قووڵایی ٢,٥ متر دروست کردووە[٨].

لەشوێنەواری پێش مادەکانیش قەڵای ساتوقەڵای* کۆیەیە کە لەبەردو خشت دروست کراوەو بە خەتی مسماری لەسەری نوسراوە کە پێش مادەکان پاشانشین بوە[٩].

لەساڵی ٥٥٠ پ.ز دەوڵەتی فارسی دامەزراو تەواوی ناوچەکەی کۆنترۆڵ کرد کە

پاشا کۆرش چەندین هێرشی هێنایە سەر میدیەکان.

دواتر فرثیەکان دوای سەردەمی سلوقییەکان ناوچەکەیان داگیرکرد و دەسەڵاتیان یەکجار فراوان کرد لە ساڵانی ٢٢٣-٦٣٧ م دەسەڵاتی بنەماڵەی ساسانی فارسی لەسەر دەستی ئەردەشێر دامەزرێنراو دواتر ناکۆکی و ململانێی نێوان ساسانی و رۆمانیەکان لەناوچەکە دەستی پێکردو لە ساڵی ٥٨٩م هێزی رۆمانی بۆ بەربەرەکانێی هێزەکانی کیسری هاتون و هێزەکانی بهرام تێدا شکا[١٠] هەر لەو کاتەوە ناوچەکە بۆتە مەیدانی شەڕو کوشتاری نێوان رۆمان و ساسانیەکان.

دواتر هرقل توانی فراوان بونی ئێران و دەسەڵاتی سەربازی هێزی کیسری رابگرێ و ناوچەکە لە ساڵانی ٦٢٣-٦٢٤ داگیربکات[١١].

چەند جارێك شاری کۆیە بەهۆی جیا جیا (شەڕو ئاژاوەو گرانی و نەخۆشی) وێران بوەو دروست کراوەتەوە، بەڵام هەر جارەی لە شوێنێکدا دروست کراوەتەوە کە تا رادەیەك لە شوێنی پێشووتری جیاواز بوە*

بیروڕای مێژوونوسەکان وای بۆ دەچن کە منوچەهری کوڕی کیکاوسی ئێرانی دواجار شاری کۆیەی دروست کردبێتەوە، بەڵام ئەگەر ئەمەش راست بێت ئەوا ساڵی دروست کردنەوەکە دیار نی‌یە[١٢] کاتی هاتنی ئیسلام بۆ کوردستانی عێراق (کۆیە) شار بووەو لەسەر ئایینی زەردەشت بووە، ئەمەش پاش ئەوەی موسڵمانەکان بەسەرکردەی عقبە بن فرقد دوای گرتنی موسڵ و مرج و حیتون و حیانە نزیك بونەوە لە (تل الشهارجه) پاشان لە (السلق) کە دەکاتە (سێ لق) کە چیای (سێلك)ی ئێستاکەی سەرووی هەولێری نێوان رێگای کۆیە-کەسنەزانە هەروەها لە خانزادەوە بەرەو گوندی سیەکەی بەرامبەر سەری رەش رۆیشتوە لە هەمان کاتدا لە ساڵانی ٢٠، ٢١ك لەدەربەندی گۆمەسپان بەرەو کۆیە روویان کردووە[١٣]، بەر لەوەی بگەنە کۆیە موسڵمانەکان بە سەرکردایەتی مەغدید ئەسوەد کندی کە بە ئەسحابە رەش بەناوبانگە لەدەوروبەری گوندی شیلە توشی شەڕێکی قورس دەبن، قەڵای شیلە دەگرن و قەڵاکە دەسوتێنن[١٤]. دواتر هێرش دەکەنە سەر هەرمۆتەو تۆبزاوە کە ئەو کاتە زۆر ئاوەدان بووەو دانیشتوانەکەی لەسەر بەخێوکردنی مەڕوماڵات و کشتوکاڵ ژیاون.

لەگوندی هەرمۆتە* کە گوندێکی مەسیحیەو قیطان کوڕی حفا کە حاکمی شارەکە بوە لە گەڵیان دەکەوێتە شەڕو شەڕێکی قورس دەقەومێ پاش ئەوەی مەسیحیەکانی ئەم گوندە رەفزی ئاینی ئیسلام یان کردوەو سەرانەیان نەداوە.

بۆ کۆتایی هاتنی شەڕوگرتنی شاری کۆیەو هەرمۆتە پیاوێکی ناودار کە خەڵکی ناوچەکە بووە کە مەزارەکەی بە (شێخ محمدی دێری) ناو دەبەن لەنێوان ئیسلام و مەسیحیەکان زۆر هاتوچۆ دەکات تا بە

دیمەنی کۆیە لە ساڵانی سی‌یەکاندا

ئاشتی و بێ کوشتار لێکیان نزیك کاتەوە، چونکە ئیسلامەکان سوربون لەسەر ئەوەی کە بەزەبری چەك یان موسڵمانیان بکەن یا سەرانەیان لێ وەربگرن بەڵام شەوێك ئەم شێخ محمدی دێریە کە لەناو دیانان بە (ماربین قدیشە ناسراوە) ** بەرکەمێن دەکەوێت و شەهید دەبێت و شەهید بونیشی لەپیناو ئاشتیدا دەبێت بەم شێوەیە شەڕێکی خوێناوی لە هەرمۆتە دەقەومێ و کوشتارێکی زۆر لە هەر دوولا دەکەوێ بە تایبەتی لە مەسیحیەکان ئەمە جگە لە بەدیل گرتنی ٧٠٠ کەس لێیان. دواتر هێزەکەی موسڵمانان بەرەو شاری کۆیە یاخود (کوهسار) دێن کە ئاینی زەردەشتی تیادا بڵاوبۆتەوە بەبێ شەڕ شاری کۆیە دەگرن.

مێژووی شێخ محمدی دێری بە دوو شێوە باس دەکرێت یەکیان بەستراوەتەوە بە مێژووی ماربە هنام ی نزیك موسل پاش ئەوەی لەم شوێنەی (موسل) توشی هێرشی مەخول دێن گشتی رەبەن و قەشەکان دێنە ئەم شوێنە.

لەسەر دیواری ناوەوەی دێرەکە نوسراوە کە وا لە ساڵی ١٧١٤ ی یۆنانی بەرامبەر ١٤٠٣ زاینی (کینموا ئوغان) گەورە پیاوی هەرمۆتە ئاوەدانی کردۆتەوەو نوسینەکەی بە زمانی کلدانی بوە، لە لایەکی دیوارەکە

نوسراوە(نوێژ بۆ من و بۆ خۆتان بکەن بە گشتی) ئەم شوێنە لە ساڵی ١٩٨٨ لە شاڵاوی ئەنفال بە T.N.T تەقێندارایەوە بەڵام لە ساڵی ١٩٩٦ لەسەر ئەرکی خێرخوازێك و دواتر کەسانی تریش دروست کرایەوە(١٥).

ئەرك و زەحمەتێکی کە پیاوە ئاینیەکانی زەردەشت بەناوی دینەوە خستبویانە سەرشانی خەڵکەکە یەکەم هۆی بەرەو پیرچوونی کوردەکان بوو بۆ ئاینی ئیسلام، زەردەشتی* بەدینێکی ئاسمانی لە قەڵەم درابو وەك عیسایی سەیر دەکرا، لەلایەن سوپای ئیسلامەوە، کوردەکان دەیان توانی وەك دیانەکان لەسەر دینی خۆیان بمێننەوە بەڵام وا دیارە هاتنی حوکمێکی نوێ و بەدینێکی نوێوە هەلێك بوەو هەڵکەوتوە بۆ زۆربەی خەڵکەکە کە خۆیان لەدەست پیاوە بێ رەحمەکانی زەردەشت قوتاربکەن(١٦).

مستر جاکسن Jackson.A.V.W کەلە مەزهەبی زەردەشت لێ کۆڵینەوەی کردوە دەڵێ زەردەشت لەنیوەی دووەمی سەدەی (٧) پێش میلاد هاتۆتە دونیاو لە نیوەی ئەوەڵی سەدەی شەشەمدا وەفاتی کردوە مستر هۆڵ بە دەقیقی دەڵێ لە ساڵی ٥٩٩ پێش میلاد هاتۆتە دونیاوە. خەڵکی بۆ ناسینی خودا دەعوەت کردوە دواتر لەناو خەڵکدا بە ارشاد مشغول بوە، دینی زەردەشت بەناو توران و ئێران و هیندو ئاسیای بچوکدا بڵاوبووەوە.

بەگوێرەی کتێبی (ئاوستا) دونیا لەسەر دوشت پەیا بوە، رووناکی و تاریکی ئەم دوو هێزەش لەشەڕدان جارجار بەسەریەکدا زاڵ ئەبن لە سەر ئەم ئەساسە عالەم بۆ دووبەش دابەش دەبن لەشکری روناکی و لەشکری تاریکی، یەکێك لە مبادئی زەردەشت کە ئیشی هەرە باشی ئینسان زراعەت و ماڵیات پێکەیاندنە، تا ئەو رادەیەی زەردەشت رۆژوگرتنی لە جوتیاران قەدەغە کردبو بۆ ئەوەی بێ هێز نەبن لەم دینە ئاو هەواو ئاگرو خاك چوار عنصری مقدس و پاکن و نابێت پیس بکرێ(١٧).

بەم شێوەیە ئیسلامەکان ئاینی ئیسلام لە کۆیە بڵاودەکەنەوەو هەموو شارەکە دەکەن بە ئیسلام تەنها بەشێك لە گەڕەکی بفرقندی و جولەکە نەبێت کە جولەکە بون سەرانەیان داوە.

مزگەوتی کۆیە جمعەی گەڕەکی هەوای ئێستا کە پێشتر کەنیسەی دیانان بوە لەم سەردەمەدا عبدەڵڵای کوڕی عومەری خطاب دەیکاتە مزگەوت و دواتر بە مزگەوتی عەبدوڵا عمەران ناسرا.

لەدوای شاری کۆیە هێزی موسڵمانان هەندێکیان بە رێگای ئەیوب سلطان (هیبت سلطان) روو دەکەنە میرزا رۆستەم کە ئەو کاتە شار بوەو سەرۆکەکانی سەر بە پاشای مەرگە بونە، لەشکری ئیسلام کە دەگاتە مەرگە لەگەڵ کوردەکان دەکەونە شەڕێکی قورس قەڵاتەکەیان داگیر دەکرێ و پاشاکان بۆ چیای قەندیل دەکشێنەوەو موسڵمانەکان بەدەربەندی رمکان تێ دەپەڕن.

بەشەکەی تری هێزی موسڵمانان لە کۆیەوە روەو میرسیدو فقییانو باواجار رودەکەنە سماقولیو خۆشناوەتی ، لە دۆڵی ئەسحابان هەمویان بەرەنگاری لەشکری کۆیە دەبنو لەشەڕێکی قورسدا ژمارەیەکی زۆر لەهەر دوولا دەکوژرێن، ئێستاکەش پاشماوەی گۆڕستانی موسڵمانەکان لەم دۆڵە هەر ماوەو کەڵەکە بەردیان لەدەور کۆکراوەتەوەو ئاڵای سپیو سەوزیان لەسەر هەڵداوەو خەڵك بەمەبەستی هاتنەدی خواستەکانیان سەردانیان دەکەنو دۆڵەکە بە دۆڵی شەهیدانو ئەصحابان ناو دەبررێت.

لەهەمان کاتدا دەڵێن کاکۆی برای پاشای شیلە کەپێش کۆیە موسڵمانەکان هێرشیان کردبوە سەری ، بە قاچاخی بە چیای باواجی و تاوە گرد گیرسابوەوە کەمینیان لە دۆڵی ئەسحابان نابوەوە لەگەڵ نزیك بونەوەی تاقمی مەغدید ئەسوەد کندی موسڵمانەکان کەوتنە بەر نوکی رم و تیرباران کردنی کوردەکانو لەیەکەم دەست رێژدا زۆر لە موسڵمانەکان دەکوژرێنو شەڕ گەرم دەبێتو لەشکری ئیسلام دەشڵەژێو شەویان بەسەردا دێت[١٨].

واقیدی لە (ولاتگیری رەشەخاکی عێراق) دەڵێ دوای داگیرکردنی کوردستان عەرەبەکان بەرەو عەرەبستان گەڕانەوە (رێگایان بەسەر سماقوڵی) رائەبوارد خەڵکی سماقوڵی کەبیستیان سوپای عەرەب بەرەو سماقوڵی دێن خۆیان قایم کردو هێرشیان بردە سەریانو ١٥٠ کەسیان لێ کوشتن بۆیە تا ئێستا ناوی ئەسحابە کوژ بەسەر خەڵکی سماقوڵیدا براوە[١٩].

هەر چۆنێك بێت خەڵکی ناوچەکەو کورد بە گشتی ئەو کاتە نە دەربارەی ئەم ئاینە نوێیە هیچیان ئاراستەکراوە نەهیچیشیان لێ زانیوە بۆیە دواتر وردە وردە لە خودی ئاینەکە دەگەنو وەری دەگرنو باوەڕی پێ دەکەنو دەرژێنە ناو ئیسلامەوە.

بە مردنی عەلی کوڕی ئەبی تالیب حوکمڕانی کوردستان ئەم دەستو ئەو دەست دەکات لە دەستی ئەمەویەکان دواتر عەباسیەکان و لە سەردەمی سەدەی دوانزدەهەمی زایینی دەکەونە ژێر دەسەڵاتی سەلاحەدینی ئەیوبی کە دەوڵەتێکی گەورە لەمیسرو شام و یەمەن و کوردستان دروست دەکات تا شاری ئەمەد- دیاربکر لە دواییدا کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتی هەردوو دەوڵەتی (قەرەقۆینلوو- ئاق قوینلوو) لە دوای ئەمەش هەردوو بنەماڵەی غەزنەویو سەلجوقی لە ئێران دەردەکەون لە عێراقیشدا بنەماڵەی عەباسی لەم کاتەدا روەو بوژانەوە بون، بەڵام بە سلبی بەسەر کورد دەرئەنجامەکەی شکایەوە عوسمانیەکان بەدەر دەکەونو سەرجەم کوردستانی باکور و باشور دەخەنە ژێر رکێفی خۆیان.

بەر لەوەی شاری سلێمانی بنیاد بنرێ لە هەموو ئەو ناوچانەی خواروی کوردستان کە دەکەوێتە رۆژهەلاتی هەولێرو کەرکوك و

ڕۆژئاوای سابلاغ و سنە تاکە یەك ئاوایی کورد هەبوبێ لەشاربچێ کۆیە بوە[٢٠].

شاری کۆیە لەسەردەمی میرنشینە کوردییەکاندا زۆر جار ئەم دەست و ئەو دەستی کردوەو زۆر جاریش میرنشینی سەربەخۆ بوە.

لەساڵی ٦٠٦ کۆچی کۆیە لەناو سنوری ڕۆژئاوای حکومەتی ئەردەڵان دا بووە کە ئەو کات لەلایەن (کلول بگ) ەوە حوکمڕانی دەکرا، دواتر لەسەردەمی (خضربگی کوڕی الیاس بەگ کە کەیفی بەشەڕو ئاژاوە نەدەهات بەشێك لە وڵاتەکەی خۆی بۆ دەوڵەتی عوسمانیبەجێ هێشت کە (شارباژێڕو هەولێرو کۆیە و حریرو عامادیەو ڕواندوز بوو)، لەساڵی ٨٦٢ کۆچیشدا (مأمون بەگی کوڕی منزر بەگ) فەرمانڕەوایی ئەو شوێنانەی گرتە دەست کە (خضر بەگی دووەم) لەدەستی چووبوو پاش ئەوەی کە لەدەوڵەتی عوسمانی ستاندەوەو نزیکەی ٣٨ ساڵ حوکمی کرد. لە ساڵی ٩٠٠ ك وڵاتەکەی بەسەر هەرسێ کوڕەکەیدا دابەش کردو ناوچەی کۆیەش بەر (محمد بەگ) ی کوڕی دەکەوێت، دواتر سرخاب بەگی کوڕی مامون بەگی یەکەم بەیارمەتی (شاە طها سبی صفوی) لەساڵی ٩٤٧ لە ڕۆژی ٢٤ ڕەجەبدا سنوری وڵاتی ئەردەڵان لە شارەزورەوە تاوەکو (قەڵای نوێ) کەدەکاتە کۆیەی ئێستاکە دەیهێنێ و فراوانی دەکات، لە ساڵی ٩٨٦ تەیمور خانی کوڕی سلطان عەلی بگ حکومەتی ئەردەلان لە مامی دەسێنێتەوەو لەگەڵ سلطان مرادخانی عوسمانی پەیمان دەبەستێت و وڵات بەسەر چوار کوڕیدا دابەش دەکات (کۆیە و قەرەداغ و حریر) بەر (بەیداق بەگ) ی کوڕی دووەمی دەکەوێ[٢١].

لەساڵی ٩٦٩ ك- ١٥٦٢ز(محمد پاشای بلطچی) پەلاماری پایتەختی ئەردەلان دەدات و داگیری دەکات، لەو کاتەوە ناوچەکە دەکەوێتەوە دەست عوسمانیەکان[٢٢].

دوای ئەم مێژووەو هاتنی بەگەکانی سۆران، بەگەکانی سۆران توانیبویان تا ساڵی ١٧٣٠ ز سەربەخۆیی خۆیان لە کۆیە بپارێزن، بەڵام دواتر لەسەردەمی خالید پاشاکۆیە بوە تابیعی بابانیەکان[٢٣].

لەبابەت بنەمای بنەماڵەی سۆرانییەکانەوە مستر (ریچ) دەڵێ: ((عائلەی بابانییەکان و گەلێکی دی لەسەر میراتی سۆرانییان پێ گەیشتن کە وەختی خۆیی دەرەبەگەکان هەموو لەژێر ئەمری فەرمانڕەوایی سۆرانییەکان بوون، وەیەك لەم عائیلانە ، عائیلەی (کویسنجق) کە وەختی خۆی لیوای سنجاقێکی سۆرانی بوە، وە لەو وەختەیەوە ئەم بنەماڵەیە لە کۆیسنجق دەرکران، وەتا ئێستا لە ژێر دەستی بابانیەکانە[٢٤].

لەساڵانی ١١١٣هـ - ١٧٠١ م ئەو کاتە کۆیە لیوا بوەو ئەم لیوایەش تابیعی ولایەتی شارەزوور بوەو (عەلی پاشا) متصرفی شاری کۆیە یاخود کویسنجق بوو[٢٥].

دواتر سلیمان پاشا متصرفی بابان کە ئامۆزای سلیم پاشا بوو ئیمارەتی (بابانو کۆیەو حریرو هەولێر) بۆ ئەوەی کەس جۆی پێ لەق بکات لە ساڵی ١١٦٤ ھ تا ساڵی ١١٧٤ ھ لەبەردەست دا بوو، دواتر ناوچەکە بە تەیمور پاشای کوڕی عوسمان پاشا کە لە میرەکانی کۆیەو سۆران بوو دەدرێت.

ساڵی ١١٦٤ ھ سەلیم پاشا دووبارە یاخی بوونی خۆی بە هاوکاری لەگەڵ عوسمان پاشای سۆران متصرفی (کۆیەو حریر) ڕاگەیاند[٢٦] (جوڵانەوەی ئەوانە هەر لەسەردەمی نادر شاە جێگای گومان بوو بۆیە لە ڕۆژەکانی دواتریش لەگەڵ متصرفی کۆیە عوسمان پاشا بڕیاری جودابونەوەو سەربەخۆییان ڕاگەیاندو هەریەکێکیان دەستیان بە جوڵانەوە کردو شوێن بە شوێنو ناوچە بەناوچە دەسەڵاتی خۆیان فراوان دەکرد، ئەم کارەش وای لە سلێمان پاشای والی بەغدا کرد کە خۆی سەرکردەی هێرشێکی سەربازی بکاتو ئەم کارانەیان رابگرێت، هەر بۆیە سلیم پاشا نەیتوانی هەڵ بێت بە هۆی دووبەرەکی لەگەڵ ئێرانەوە بۆیە خۆی لە چیای (ئاوەگرد) خوارووی چیای سەفین قایم کرد، بەڵام هێرشی والی بەغدا هەربەردەوام بوو تا توانرا عوسمان پاشاو براکانی ئیبراهیم بەگو سلێمان بەگ و کوڕەکەی حەسەن بەگ بگرنو سەریان ببڕنو بییاننێرن بۆ ئەستانە[٢٧].

دواتر وەزیر سلیمان پاشای لەسەر ئیمارەتی بابان داناو فەرمانڕەوایی کۆیەو حریرو هەولێرو مقاطعەی کوپریو قەرە حەسەنو جەحان ی پێ راسپێردرا. بەڵام لەسەردەمی وەزیر عەلی پاشا هەڵگەڕایەوەو ناچار پاش کۆکردنەوەی هێز لەلایەن عەلی پاسا، سلێمان پاشا بۆ کرمانشاە هەڵات و دەسەڵاتی ولایەتی شارەزوور درا بە ئەحمەد پاشا[٢٨].

دوای مردنی عەلی پاشا والی بەغدا عومەر پاشا ١١٧٧-١٧٦٣ م دەسەڵاتی بەغدای گرتە دەست، والی نوێ زۆری رق لە ئەحمەد پاشای بابان دەبۆوە بەڵام زیاتر بەلای براکەی سلێمان پاشای هەڵتوودا دەچو هەر بۆیەش ناوبراوی بەفرەمانرەوای بابان لە کۆیەو حریرو هەولێرو ئاڵتون کوپریو قەرەحەسەنو جصان و بدرە دانا.

بەڵام دواتر ئەحمەد پاشا لادراو گەڕایەوە حمادیەو دواتر موسڵ دوایی دەگەرێتەوە بەغداو لەو کاتەدا سلێمان لەسەر دەستی فقە ئیبراهیم دەکوژرێو ئەحمەد پاشا بانگ دەکرێتو لیوای کۆیە و قەرەداغی پێ دەسپێردرێ، لە ساڵی ١٧٧٢ م طاعون لە ناو بابان بڵاودەبێتەوە ئەحمەد پاشا ئەمە بە هەل دەزانێو هێرش دەکاتە سەر کۆیەو هەر دووبراکە لەسەر زێی بچوك بەیەك دەکەن، بەڵام شەڕەکە بە ڕێکەوتنێکی ئاشتی کۆتایی دێت، محەمەد پاشا براکەی ئەحمەد پاشا لە کۆیە دادەنێ بەڵام دواتر متمانەی لێ

دەسێنێتەوەو برا بچوکەکەی مەحمود بۆ بەغدا دەچێتەوە[29].

دواتر تەمەر پاشا (تەیمور پاشا) کە متصرفی کۆیەیە بڕیاری عصیان دەداتو دەگیرێو ئەحمەد اغای کوڕی مەحمود خلیل ی سەرکردەی هێزەکانی کەرکوك دێتە کۆیەو سەربازگە دادەنێ[30].

پاش تێك چونی پەیوەندی نێوان والی بەغداو (سلێمان پاشای گەورە) مەحمود پاشای بابان، وەزیر حەسەن بەگ بە فەرمانڕەوای بابان دادەنێو نازناوی پاشای پێ دەداو مەحمود پاشای کوڕی تەمەر پاشای بەفەرمانڕەوای حەریرو کۆیە دادەنێت.

پاش زانینی مەحمود پاشا بەم لادانە هەندێك لە میرانی کوردستانو پیاوە ناودارەکان دەنێرێتە لای والی ئەویش ڕەزامەندی ئاشت بونەوەی نیشان دەدا بەمەرجێ واز لەشاری کۆیە بهێنێو ئەو زەرەرو زیانانەش بداتەوە کە لێی کەوتوە. بەڵام مەحمود پاشا پەیمانەکەی شکاندو هێرشی کردە سەر کۆیەو حریرو مەحمود پاشای ال تمر پاشای بەند کردو هەربۆیە هێزێکی عوسمانی گەورە بەرەو کۆیە هاتن بەڵام کاتێك گەیشتە کەرکوك بەندکراوەکانی کۆیە ئازادکرانو داوای لێ بوردن لەوالی عوسمانی کرا، دواتریش ئیبراهیم بەگ ال ئەحمەد پاشا بە متصرفی کۆیەو حریر دانرا[31].

پاش شەری بلباس عەبدولڕەحمان پاشا بە هۆی محاولەکردنی بۆ هێرش کردنە سەر زەوی‌و زارەکانی دەوروپشتی هەولێرو کەرکوك لەلایەن وەزیرەوە دورخرایەوە[32].

ساڵی (١١٧٨ه) ١٧٧٣م (عومەر ئاغای کەهیە) لە بەغداوە ناوچەکە ئەداتەوە سلێمان پاشای بابان، پاش ساڵێك سلێمان پاشا ئەکوژرێت[33] و ناوچەکە ئەدرێتە محمد پاشای بابان ئەویش براکەی کە ئەحمەد پاشایە دەنێرێتە لیوای (کۆیە قەرەداغی) دەداتێ. بەڵام ساڵی ١١٩١ (عەبدوڵا پاشای کەهیە) ئەحمەد پاشا دەباتە لای خۆی لە بەغدا کە ئەو کات وەزیری بەغدا بوە[34].

لەساڵی (١٢٠٠ه) ١٧٨٥ ئیبراهیم پاشا متصرفی لیوای (بابانو کۆیەو حریر)ی وەرگرتوە. دواتر دوای کوژاندنەوەی شۆڕشی مصطفی ئاغای کوردی لە ساڵی (١٢٠٣ه) ١٧٨٨ م لیوای کۆیەو حریر درایە (مەحمود پاشای کوڕی تەمەر پاشا). لەساڵی ١٢٠٤ه ١٧٨٩ عەبدولڕەحمان بەگی کوڕی مەحمود پاشا دەبێتە متصرفی لیوای کۆیەو حریر[35]. عبدالرحمان پاشای بابان لە دەوروبەری ساڵی ١٢١٠- ١٢١٢ز دێتە کۆیەو هەموو زاناکانو پیاوە ناودارەکان کۆ دەکاتەوەو ئەنجومەنێکیان پێ دەبەستێ*.

لە ساڵی ١٢٤٨ ه ئەحمەد پاشای بابان پاش ناخۆشی لەگەڵ بەگزادەی جافەکانو شەڕی لەگەڵ نجیب پاشا. لە کۆیە دەردەچێتو کۆتایی بابان دێت[36] دواتر

لەلایەن نجیب پاشا تەشکیلاتی بەرێوە چونی وڵات دامەزراوەو کۆیە کرا بە مدیریەت و خرایە ژێر متصرفیەتی شارەزوورو مامورێکی بۆ دامەزراو هەرگەرەکەو ئاغایەکی بۆ دانرا(٣٧).

لەساڵی ١٢٥٩هـ ١٨٤٣م تاوەکو ١٩١٨م کۆیە راستەوخۆ لەلایەن عوسمانیەکانەوە ئیدارە کراوە. لە ساڵی ١٨٧٩ م شاری موسڵ بو بە ولایەت و دوو لیوای پێ درا کە لیوای کەرکوك و سلێمانی بوو شارەکانی (کۆیە هەولێر، رەواندوز، رانیە، کفری) قەزا بوون و درابون بە کەرکوك(٣٨).

شاری کۆیە لەسەردەمی عوسمانیدا ناوچەیەکی گرنگی بازرگانی و سەربازی بوو، بۆ ئەم مەبەستەش (قشلەیەکی سەربازی) کە بە تورکی (ئیچقە لایان)* پێ دەگوت لەسەرگردی (کە کۆن) دروست کرد.

کۆیە لەم سەردەمەیدا سەرەڕای ئەوەی جێگایەکی بازرگانی بوو رێگایەکی گرنگی هاتووچۆش بوو، پێش ئەوەی رێگای هەولێر، رواندوز، رایات بکرێتەوە ئەوە رێگای قەڵادزێ و سلێمانی لەسەر رێگای کۆیە تێ دەپەڕی کە دەگەیشتنە ئێران و رۆژانە دەیان کاروانی پیادە هاتوچۆی تیادا دەکرد.

دوای ئەوەی قەزای کۆیە خرایە سەر لیوای کەرکوك ئەوا دوو ناحیەش بە کۆیە درا ئەوانیش (بالیسان و شەقڵاوە) بوو.

بەڵام بەهۆی کەمی باران بارین و ناردنی خەڵك بۆ سەربازی و کوشتن (گرانی گەورە) ساڵی ١٨٧٥ گرانی گەورە کۆیەی زۆر ناڵەبار کردبوو، خەڵکێکی زۆریش رووی لەشار کردبوو کە لە بازاڕو کۆڵانەکاندا دەکەوتن، رۆژانەش ١٠-١٥ کەس دەمردن، بەهۆی ئەو نەبونییەو قات و قڕی رێژەی مردن تا ساڵەکانی ١٩١٠ بۆ ١٩١٨ هەر بە رێژەیەکی زۆر بوو.

مامۆستا مەسعود محمد لە کتێبی حەمە ئاغای گەورە دەربارەی ئەو کاتەی کۆیە نوسیویەتی و دەڵێ (گوزەرانی کۆیە لە بنەڕەتدا بەند بوە بە تیجارەتی ترانزێت و مامەڵەی لەگەڵ دراوسێیەکانی کە کێشاوەتیەوە بۆ پەیدابونی وردە سەنعەتی پێویست بۆ ژیانی ئەو سەردەمانە وەکو چنین و چەخماخسازی و زیندروویەتی و ئاش و نانەواو دەباغچییەتی و ئیتر، کە کۆیە هەرێمێکی پان و بەرینە بگرە لەبەری کەرکوك ەوە هەتا سەردەشت و دیوی ئێران و بەو ئاتاجانە تەیارکردوەو تیجارەت و خوێندن و مزگەوت و دیوەخانەو خانەقاو تەکیەی بەدوای خۆیدا هێناوە کە شەڕ دەستی پێ کرد ئەو بازاڕە لە خۆوە کزبووە چونکە بازرگانی بڕاو لافاوی پەنابەران لە ئێرانەوە هات و هەم بەرهەمی کشتوکاڵی کەم بۆوە لەبەر نەمانی جوتیارو سەپان هەم قات و قڕی و گرانیشی بەسەردا هات(٣٩).

قشلە: یاخود قشلاغ یەکێکە لە شوێنەوارە دێرینەکانی شاری کۆیە لەسەرگردی کە کۆن

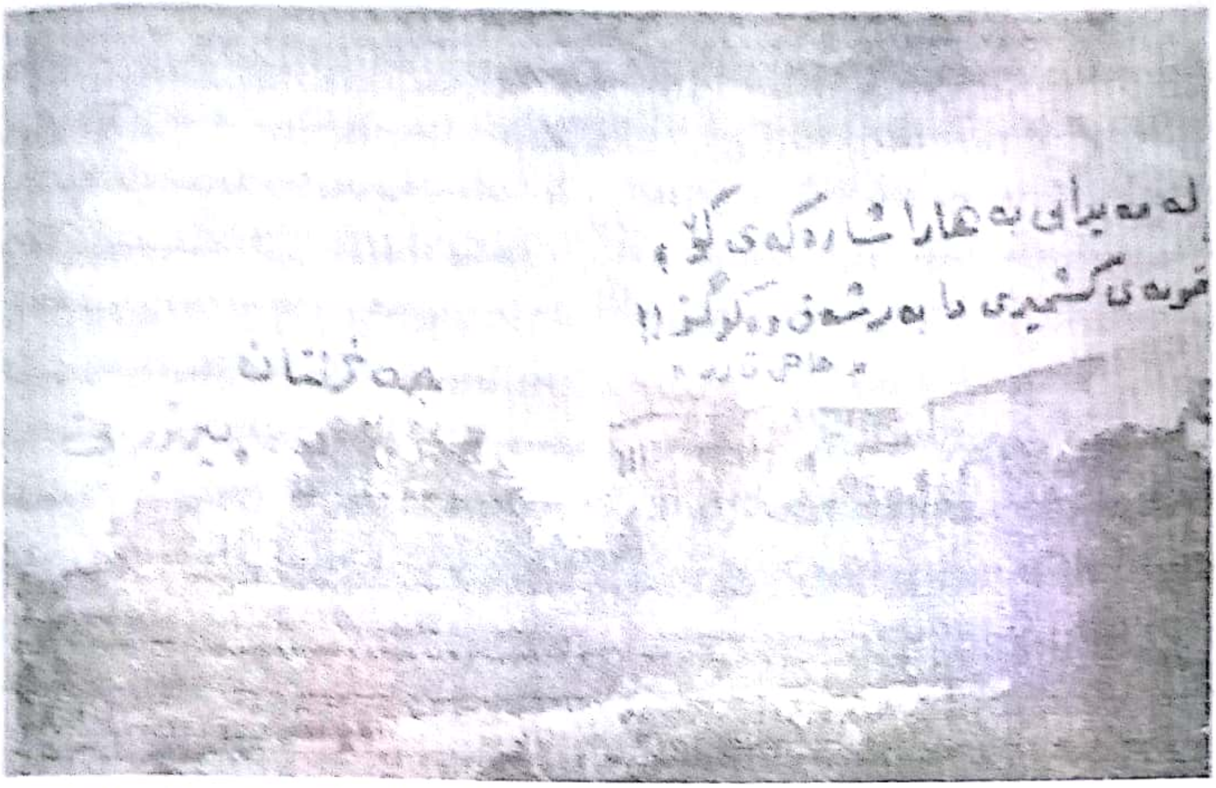

قشلەی شاری کۆیە (لەسەر گردی کەکۆن)

پردی ئازادی لە گەڕەکی ئازادی

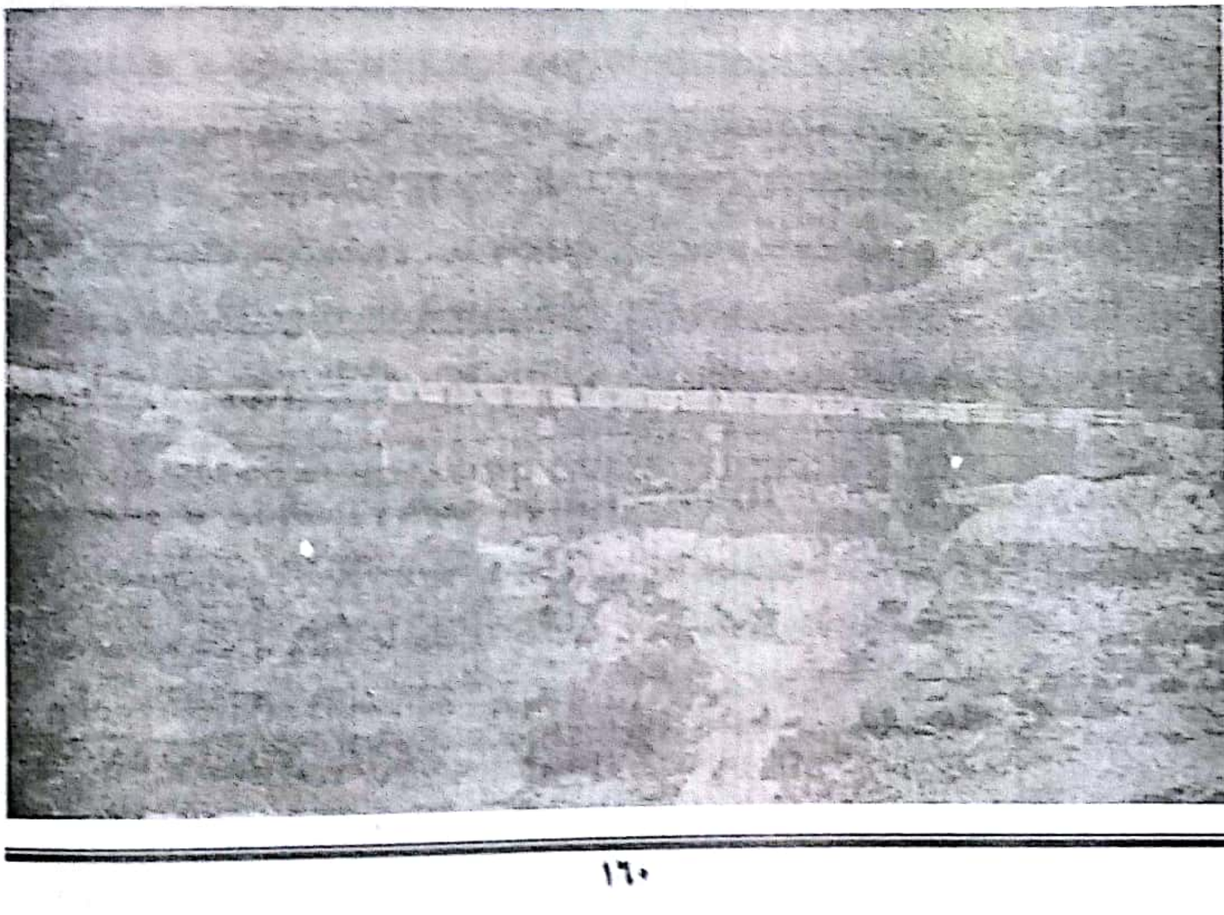

کە شوێنێکی بەرزە و بەهەموو لایەکی خۆیدا دەڕوانێت دروست کراوە.

سەبارەت بە دروست کردنی قشڵە وا دەوترێت کە لە ساڵی ١٢٢٥ ھ لەسەردەمی حکومەتی محمد بەگی رومی دروست کراوە، ئەم زانیاریەش لە نوسراوێکی فارسی‌یەوە زانراوە کە لەم شوێنە دۆزراوەتەوە.

بەڵام بیرورایەکی تر هەیە کە دەڵێ قشڵە لەسەردەمی وەسمان پاشای قۆچاغ لە ساڵی ١٣٥٠ زایندا دروست کراوە لەم سەردەمەشدا کۆیە بەسەردەمی زێڕینی لە قەڵەم دراوە، دواتریش کە سوڵتان مورادی عوسمانی کۆیە داگیر دەکات قەڵای کە کۆنی کردۆتە ئۆردوگای جەندرمەو هێستر سوارەکان.

شێوازی دروست کردنی قشڵەکە شێوازێکی هەندەسی رێکی هەیە کە چوار قوڵغی هەیە، هەر یەکێکیشیان بە شکڵێکی هەندەسی جیا دروست کراوەو ناوەوەی قوڵغەکان بۆشن، روبەری گشتی قشڵە کە ٩٠٠٠ مەتر چوار گۆشەیە بە درێژی ١٠٠ مەترو پانایشی ٩٠ مەترە. شورەو قوڵغەکان پێکەوە دروست کراو کە لە مادەی بەردو قشڵ بە ئەستورییەکی نزیکەی مەترێك دروست کراوە هەر یەك لە قوڵغەکان جێ‌ی سێ تۆپیان هەیە دیواری شورەکە لەسەرەوە بەریز سێ کونی تێدایە پێ‌یان گوتراوە (مەتەرێز) لەوێوە لولەی تفەنگیان دەرهێناوەو لە کونێکیشا سێرەیان لێ گرتوە.

بناغەی شورەی قشڵە بەسەر کۆنە قەبران دا رۆیشتوە (قەڵاکانی پاشای کۆرە (میری گەورە) لەسەر ئەم شێوەیە دروست کراون) بەڵام لە کوردستاندا قشڵەی لەمە گەورەتر دروست نەکراوە.

لەکاتی داگیرکردنی عوسمانیدا کۆشکەکەی سەر دەرگەی قشڵە دروست کراوە، لەبەفرە ئەستورەکەی ساڵی ١٩١١ دوو برای وەستا لە بەغدا کە سەرباز بونە ستونە پاڵە رانەکانیان (الاعمدة المساندة) لەروکاری پێشەوە بەبەرشورەکەداوە.

هەر لەم کاتەدا چەند طابورێکی سەربازی لەم قشڵە دابوە ئەمە سەرەڕای تەویلەی وڵاغان و قاویشی سەربازی، قوڵغی لای سەید جامی مزگەوت بوە، لەنا و قوڵغی بەرەو شار لە غەمێك هەیە بە قادرمە بۆی دەچێتە خوار، لە کاتی تەنگانە ئاویان لەوێ وە هەڵکێشاوە قولەتێنی بۆ سەربازەکانی قشڵە لە خوارەوە بەلای باکوردا دروست کراوە.

قەبرستانی قشڵە لە قشڵەکە زۆر کۆنترە (گۆڕی باپیر فەقێ ئەحمەد) لە حەوشی قشڵەیەو گونبەتی لەسەر کراوەو چوار قەبر لەنا و ئەم گونبەتەدا بوەو گۆڕی دایکی باپیر فەقێ ئەحمەد (دایە خەجێ) لە تەنیشت باپیر فقی ئەحمەدە بە دیوی دەرەوەی دیواری قشڵە.

لەموسوعەی تورکی دا کە لە دەوروبەری ساڵی ١٣١٤ ھ دا نوسراوەتەوە لە بابەت قەزای کۆیەدا هاتوە:

(کۆیە ژمارەی دانیشتوانی ١٨٠٠٠ کەسە، لەمانە ٥٠٠ کەسی کلدانیو ١٦٠ کەسی جولەکەو ئەوانی تر موسڵمانن و کوردن شارەکە بۆ خۆی دانیشتوانی ١٠٠٠٠ کەسە، قەڵایەکی کۆنو ١٠ مزگەوت و ٣ مدرسەی علمیو ٦ سوختەخانەو ٣ تەکیەو ٣٤٠ دوکانو ٣ حەمام و ٨ ئاشی ئاوی تێدا بوە، بە ناحیەی شەقڵاوەوە ٢٥٢ گوندە[٤٠].

جەنگو ئاژاوە هەموولایەکی گرتبۆوە، گرانی هەموو کەسی شپرزکردبوو عوسمانیەکان لە هەموو لایەك دەکشانەوەو تەواو لاواز ببون. ئینگلیزەکان سەبر سەبر بەرەو باکور دەکشانو دەهاتنە پێشو دەسەڵاتیان لەناوچەکە فراوان دەکردو کەرکوك دەگرنو دەگەنە ئالتون کوپری دواتر کاپتن های ئینگلیزی لە ڕێگای بروسکەیەکەوە لە بەرپرسیاریەتی بەریتانی لە عێراق رادەسپێردرێت کە بچێتە شاری کۆیەو وڵاتەکە ڕێك بخاتەوە.

بەم شێوەیە کابتن های نامەیەك بۆ حەمە ئاغای غەفوری دەنێرێتو ئاگاداری دەکاتەوە لە هاتنیان بەم شێوەیەش لە ١٩١٨/١٢/١٥* کابتن هایو سەربازانی دەگاتە کۆیەو حەمە ئاغا بە حاکمیی شار دادەنێت لەشار دەمێنەوە دوای گەیشتنی کابتن های یەکەم ئیشی ڕێکخستنەوەی کاروباری حوکمڕانی بوو لە شارو ناوچەکەی کۆیە هەر بۆیە هەستا ئەم کارو خەرمانانەی بەسەر کەسە ناسراوەکانی بنەماڵەکانی غەفوریو حوێزیو جەلی زادە دابەش کرد بە شێوەیەك کە حەمە ئاغای غەفوری حاکمی شارو، جەمیل ئاغای حوێزی جێگری حاکمی شار و مەلای گەورە بە قازی شەرعو مەلا ئەحمەد ئاغای سمایل ئاغای غەفوری بە حاکمی صولحو عەبدول فەتاح ئاغای عەولا ئاغای غفوری بە سەرۆکی شارەوانیو مەلا حوێز ئاغای غفوری مەئموری مەرکز پۆلیسی پیادەو حاجی جەلیل ئاغای حوێزی مەئموری مرکز پۆلیسی سوارە و حاجی عەولا بەگ لە بنەماڵەی قوچ پاشا بە مەئموری ئەوقافو مەلا سدیق ئەفەندی نازەنینی بە مەئموری تاپۆ.

دوای وەفاتی حەمە ئاغا جەمیل ئاغا بوە حاکمی شار لەم کاتەدا یاخی بونێکی چەکداری لە شارەکەدا لە دژی یاریدە دەری سیاسی ئینگلیز بەرپا بوو دەستەیەك لە چەکداری لاو لەشەوی ١٩٢٠/٩/٢ بەرەنگاری پۆلیسو پاسەوانی قشڵە بونەوەو کە گەنجینەو قاسەی حکومەتی لێ بوو، دواتر بەو یاخی بوانە ووترا بەلشەویك کە دوای هاتنەوەی ئینگلیز بۆ شاری کۆیە دەرکەوت کە ئەمانە بوون:

١. ڕەسول ئاغای حاجی جلا ئاغای حوێزی
٢. عومەر ئاغای حمد مستەفای غفوری
٣. عەدەی دورسن
٤. صالح ئاغای عەولا ئاغای غفوری
٥. عدەی مام شێخ
٦. سمایلی ڕەسول کێشکە

٧. کەریمی گۆدە
٨. حەسەنە خڕە
٩. مەعروف ڕەسوڵ
١٠. ڕەزا فەقێ عەبدوڵا
١١. فتاح فقی عەبدوڵا
١٢. ڕەشید شەوگێڕیو چەند لاوێکی دیکە[41]

بەر لەم مێژووانەش کە شێخ مەحمودی حەفید بۆ یەکەم جار لە ١٩١٨/١١/١٥ حکومەتێکی کوردی لەناوچەی سلێمانی دامەزراندو دەسەڵاتی تا ڕانیەو پشدەرو کۆیەشی گرتەوە لە کۆیە پشتگیری و پیرۆزبایی ئاراستە کرا بۆ دواتر لە حوزەیرانی ١٩١٩ تاقیکردنەوەکەی شێخ مەحمود لەلایەن ئینگلیزەوە لەناو براو شێخ مەحمود بۆ هیندستان دوورخرایەوە.

بەڵام کاتێك کە باری کوردستان بە هەڵگیرساندنی بزوتنەوەکەی ئوزدەمیر کە لەلای ڕەواندوز بەسەرکردایەتی میر ئالای عوسمانلی عەلی شەفیق ی چەرکەسی ناسراو بە ئۆزدەمیر بەرپا بوو (ئەم پیاوە کۆنە سەربازێکی عوسمانی بوو چەند سەربازێکی تری عوسمانی و ئەفسەری لەگەڵ دابوو دەیویست ویلایەتی موسل لە کوردستانی باشور بدرێتەوە تورکیا* . بەم شێوەیە سوپای ئینگلیز لە پشدەرەوە بەرەو ڕانیەو لەوێ بۆ کۆیە و بۆ کەرکوك ڕاونراو کشایەوە. بۆشاییەکی سیاسی لەناوچەکە پەیدا بوو.

لەم کاتەدا بۆ بەڕێوەبردنی شار لیژنەیەك پێك هات لەم کەسانە:

١. مەلا حەمدی جەلی زادە (مەلای گەورە) قازی شەرع /سەرۆك
٢. جەمیل ئاغای حەویزی قائیمقامی کۆیە/ ئەندام
٣. عەوڵاغای حاجی تاهیر اغای حەوێزی/ ئەندام
٤. مەلا ئەحمەد ئاغای سمایلاغای غەفوری / ئەندام
٥. کەریم ئاغای واحید ئاغا/ ئەندام
٦. ڕەسوڵاغای کەریم ئاغای غفوری ئەندام[42]

ئەم لیژنەیە کاروباری کۆیەی هەڵسوڕان تا هێزێکی ٧٠ کەسی لە چەکدارانی ئوزدەمیر لە ڕانیەوە بەسەرکردایەتی ئەفسەری تورك ڕامز ناوێك گەیشتە کۆیەو لە شوێنی جمیل ئاغا خۆی کردە قائیمقامی کۆیە[43].

سەرکردەی هێزەکانی بەریتانیاش لە هەولێرەوە ئینزاری خەڵکی کۆیەی کرد لە ڕێگای بەیاننامەیەکەوە کە بەزمانی فارسیو بە ئیمزای فەرماندەی گشتی حەرکات نوسرابوو بە هۆی فڕۆکەوە بەسەر کۆیەدا بلاوکرایەوە. کە تیایدا هاتبوو:

((ئەی خەڵکی کۆیە با لاتان ڕوونو ئاشکرا بێت کە تاقمێك لەپیاو خراپان دزەیان کردوە بۆ ناو سنوری ولایەتی موسڵو هەر وا خەریکی پیلان نانەوەن، بۆیە دەوڵەتی بەریتانیای مەزن هەڵمەتێکی سەربازیان بۆ

دیمەنێکی گەڕەکی بفرقندی و قەڵات لە ساڵانی ٤٠ دا

ناو بازاڕی کۆیە لە ساڵی ١٩٥٢ دا

ساز دەکات تاکوو لەناوچەکەیان وەدەرنێ، بۆیە هەرکەسێك سەلامەتی خۆی دەوێ با دوور کەوێتەوە لەپیاو خراپان، دەنا خۆی توشی گەورەترین سزا دەکات)) [٤٤].

سەرکردەی گشتی حەرەکات هەفتەیەك مۆڵەتی بە خەڵکی کۆیەدا پاش ئەم هەفتەیەش کە مۆڵەتەکە تەواو بوو فرۆکە جەنگیەکانی بەریتانیا بۆ ماوەی ٦ رۆژ شاری کۆیەیان بۆمباران کرد و گەلێك زیانی گیانیو ماڵی بە خەڵکەکە گەیاند. بۆیە خەڵکەکە هێزی تورکی ناچارکرد کە لە شار بکشێتەوە لەبەرامبەر ئەمەشدا (رەمزی) سەرکردەی هێزەکانی عوسمانی داوای هەندێ پارەو ئازوقەی کرد تا لە کۆیە بکشێتەوە ، بەم جۆرە شارەکەیان چۆڵ کردو سوپای ئیگلیز بۆردومانی راگرتو لە هەولێرەوە بەرەو کۆیە بەرێ کەوت [٤٥].

دوای نەمانی چەکدارانی تورك لە کۆیە سوپای بەریتانیا بە چەند فەوجێکی لیڤیو سیك و گورگەوە بە چەکی قورسو تۆپ بەرەو ناوچەکە گەڕایەوەو هاتنەوە کۆیە.

دەبێت ئاماژە بەوەش بکرێت کە دوای دامەزراندنی یەکەم وەزارەت لە حکومەتی عێراقدا بە سەرۆکایەتی عبالرحمن ئەلنەقیب لە ١٩٢٠/١٠/٢٥ بۆ مانگی ئاداری ١٩٢٢ بە رەسمی بە فەرمانی ژمارە ٢٦٥٢ رۆژی ١٩٢١/٣/٢٦ ی وەزارەتی ناوخۆ جەمیل ئاغای حەویزی بوە قائیمقامی کۆیە، لە کاتێکدا هەر لە ساڵی ١٨٩٤ ەوە کۆیە قەزاربوە و شەقڵاوە سەر بە کۆیە بوە کە ئەوسا سەر بە لیوای کەرکوك لە ویلایەتی موسل بوە.

ئەگەر سەرنجی مێژووی ئەو ساتانەی شاری کۆیە بدەین دەبینین کاتێکی زۆر ناخۆش بوە چونکە جارێك تورك جارێکی تر ئینگلیز ئینجا تورك ئینجا ئینگلیز یەك بە دوای یەکدا دەستیان بەسەر شارەکەدا گرتووە.

لە ساڵی ١٩٢٠ تا ساڵی ١٩٣١ جمیل ئاغا حوکمڕاتی شاری کۆیەی بەڕێوە بردووەو تا رادەیەك شارەکە ئارام بوو لەم بارەیەوە س.ج. ئەدموندس [٤٦] کە وەك بەرپرسێکی بەریتانی لە ساڵی ١٩٢١ سەردانی کۆیەو رانیەی کردووە نوسیویەتی (ناوچەی رانیەو پشدەر پشێویان پێوە دیارە بەڵام کۆیە لە سایەی کارگێریەتی زۆر هێمنو ئارام راگیراوە.

هەر لەم کاتانەشدا تا دەهات هەستی نەتەوایەتیو داواکردنی مافی گەلی کورد لەناو خەڵکیدا پەرەی دەستاند ئەوەبوو بزوتنەوەی (رزگاری کوردستان لە سلێمانی دا لە رێگای چەند کەسانێکەوە لەوانە صالح فقیانو عزیز محمد ئەحمەد فخریو عەلی شوقی هاتە کۆیە، لە ساڵانی ١٩٢٠-١٩٢٥ لقی کۆمەڵەی خۆیبوون لەگەڵ کۆیەکان پەیوەندی پەیدا کرد و دروشمو بڵاوکراوەیان بڵاو دەکردەوە.

لە ساڵەکانی ٣٠-٣٢ دا زۆر لە قوتابیە خوێن گەرمەکانی کۆیە بە تایبەتی ئەوانەی لە شارەکانی تر دەیانخوێند بەناوی لاوانی کوردەوە گەلێ هەڵوێست ووتارو هەستی نەتەوایەتیان نیشان دەدا لە ساڵی ١٩٣٦ دا گەلێ چالاکی لەدژی جکومەت بڵاوکرایەوە هەر لەم ساڵەدا یاسین الهاشمی سەرەك وەزیران و رەشید عالی گەیلانی بۆ گەرانێك بۆ باکوری عێراق بە ناوی تەفتیش کردن سەردانی کۆیەیان کرد کە ئەو کات رەمزی یعقوب قائیمقامی کۆیە بوو.

رابردووی پڕ شانازی کۆیە یەکەم هاندەری خەڵقەکەی بوو تا لە کۆڕی خەبات دوانەکەوێ. بەئەرك و زەحمەتێکی نەفس بڕ کۆیەی دابڕاو لە کاروانی دەرامەت و گوزەران خەباتی سیاسی خۆی لە ریزی هەرە پێشەوەی خەباتی گشتی عێراق و تایبەتی کورد دەئاژوا[٤٧].

لە ساڵەکانی ٤٠ و ٥٠ کاندا گەر چاوێك هەڵێنین لە خەباتی سیاسی کوردەواریدا دەبینین بەشێکی زۆری لە ئەندامانی قیادەی پارتە شۆڕشگێڕەکان گەنجی کۆیین.

کۆیەش چەند جار بەقەدەر توانای خۆی قورسایی خەباتی دەگرتە بەر یەك لەبەر بەسەهوو چون لە خۆهەڵسەنگاندن بەڵکو لەبەر تاکە هۆی سەرنەکردنەوە لە کۆڵ دان[٤٨].

لەسەرەتای جەنگی جیهانی دووەم دا چەندین رێکخراوی کوردی لە ساڵەکانی ١٩٣٩ وە بەدەرکەوتن کە گیانی کوردایەتی جۆش دەدا لەوانە دامەزراندنی حیزبی هیوا بوو. کە گۆڕانێکی نوێی لە گۆڕەپانی سیاسی هێنایە پێشەوەو روناکبیرانی کۆیە ئاشنایان بوون. هەرە بۆیەش هەندێك لەمانە لە کۆیەوە بۆ باشوور دورخرانەوە.

لەدوایدا چەندین حزب و رێکخراوی تر هاتنە گۆڕەپانەکەو خەباتیان دەکرد لەیەکەم کۆبوونەوەی ئاشتی خوازی عێراق لە ساڵی ١٩٥٤ دا تەنها نائیبێکی ئەوسای کورد کە بەشدار بوبێ نائیبێکی کۆیی بو کە (کاکە زیاد) بو ئەم مێژوو و رووداوانە یەك لە دوایەکەی بەسەر کۆیەدا هاتوە هەردەم لە دژی شارەکە بوون هەربۆیەش زیادی نەکردووە (لە لێکۆڵینەوەی ژمارەی دانیشتوان دەبینن کە هەر لە ساڵی ١٩٤٧-١٩٥٧ تەنها ٥٠٠ کەس لە کۆیە زیادی کردووە. هەر بەهۆی سڵ نەکردنەوەی کۆیە لە کۆڕی خەباتدا زۆر نەهامەتی بەسەردا هاتوە حکومەتە یەك لە دوای یەکەکان دایان مرکاندۆتەوەو زۆر لە خەڵکەکەیان دەست گیر کردوەو ئازار دراون.

خەباتی شاری کۆیە لە ساڵەکانی شەست و حەفتا و هەشتاکاندا خەباتێکی بێ وچان بوە چەندین راپەڕین و خۆپیشاندانی بە خۆیەوە بینیوە لە هەموو شۆڕشەکاندا بەشداری کردوەو خەباتی بە ئەنجام گەیاندوە چالاکی رۆڵەکانی مایەی رێزو باس کردنی خەڵکی کوردستان بوە، لە شوباتی ١٩٧٣ طە

شەکرچی لە ڕێگای حرس قومیەکانیەوە کەوتە وێزەی خەڵکی شاری کۆیە پاش کوتان و گرتن چەندین کەسی لە دنگەی شار بەستەوەو گوللەبارانی کردن .

گەلێ هۆکار بون بەتەگەرە لە گەشەکردنی کۆیە، لەمانە جێگە جوگرافی و ستراتیجی شار کاری کردۆتە سەر ئەوەی لە دوای ڕوداوەکانی ١٤ تموزی ١٩٥٨ ەوە تا ئەمڕۆ دەسەلآتی جیا جیا فەرمانڕەوایی بکەن.

هەر لەگەڵ هاتنی ڕژێمی بەعسیش دا ئەم ڕژێمە هەوڵی دژایەتی کردنی ئەم شارەی داوە ئەمەش بە هۆی ڕەورەوەی خەباتی ئەم شارە دژی ئەم ڕژێمە بۆیە خۆپیشاندانەکانی ساڵی ١٩٨٢ بەڵگەیەکی نەویستی دیاری ڕەت کردنەوەی ڕژێمی داگیرکەری بەعس بوو، ڕژێمی بەعسیش ئەوەی پێ‌ی کرابێت دژی میللەتی کورد و شاری کۆیە درێغی نەکردووە بگرە بچوکترین منالی ئەم شارەی بە دژوارترین دووژمنی خۆی دەزانی، شاری کۆیە شاری خەبات و شەهیدانە بێ گومان ئەم نازناوەش بەرێکەوت بەم شارە نەدراوە بەڵکو لە ڕێگای شەهید بوونی چەندین ڕۆڵەی کە لەپێنا و خەباتی ڕەوای گەلی کورد پێشکەشی کوردستانی کردووە.

لە دوای تەواوبوونی جەنگی عێراق- ئێران لە ساڵی ١٩٨٨ دا سوپای عێراق هەموو هێزو توانای سەربازی خۆی بۆ لە ناوبردنی کورد بەکارهێناو هێرشە بەدناوەکەی ئەنفالی دەست پێکردو تیایدا هەموو گوندەکانی کوردستان و ناوچەکەی خاپور کرد، دەشتی کۆیەش یەکێك بوو لەمەرامە گلاوەکانی ڕژێم بەر ئەم شالاوە کەوت و هەتا خودی ناو شاری کۆیەش هەندێ کەسی لێ ئەنفال کرا. بۆ دواتریش ڕژێم بڕیاری بچوك کردنەوەی ئیداری شاری کۆیەی‌دا لە قەزاوە بۆ قریە عصریە ، چونکە ڕژیم نیازی لە ڕاگواستن و خاپور کردنی کۆیە هەبوو بۆ ئۆردوگا زۆرە ملێکان، بەلآم داگیرکردنی کوێت ساڵی ١٩٩٠ و ڕاپەڕینە جەماوەریەکە ئەم نەخشەو پیلانە گلاوانەی هەڵوەشاندەوە ئەوەبوو دوای ڕاپەڕین لە ١٩٩٢/٥/١٩ هەڵبژاردن ئەنجام دراو لە ١٩٩٢/٧/٥ یەکەم حکومەتی هەرێمی کوردستان بۆ یەکەم جار کە لە لایەن خەڵکەوە هەڵبژێردرا بوو دامەزرا.

کۆیە لەسەردەمە مێژووەکانی خۆیدا بەرەو کزی هەنگاوی ناوە هەرچەندە مەڵبەندێکی گرنگ بوە بەلآم ئەنجامەکەی لە شارێکی پەراوێزدا خۆی بینییەوە.

شاری کۆیە هەر لەو کاتانەیەوە کە میرنشینی سەربەخۆ بوە، بە شورەیەك دەورەدرا بوو کە شورەیەکی قایمی ئەستور بوەو بە گەچ و بەرد دروست کراوە بەلآم نەزاندراوە لە چ سەردەمێك و لە لایەن کێوە دروست کراوە.

نیپۆریش لە ساڵی ١٧٦٦ سەردانی عێراقی کردوە لە گەشتەنامەکەیدا دەربارەی کۆیەو شورەکەی نوسیویەتی. کۆیە بارەگای پاشایەکی کوردە و سەر بە پاشای بەغدایە،

Irbil
Kirkūk
As Sulaymānīyah
Rawanduz
Kani Rash
Sidakan
Galala
Shaqlawa
Dukan
Qaladiza
Chamchamal
Tuz Khurmatu
Taqtaq
Koysinjaq
Chwarqurna
Rania
Penjwin
Halabja
Said Sadiq
Sangasar
Bitwen
Mawat
Kani Dolan
Darbandikhan
Arbat

هەولێرو ئالتون کوپری بۆ ماوەیەك سەر بەم پاشانشینە بوین، ئەم میرنشینە چەشنی میرنشینەکانی سەدەکانی ١٦، ١٧، ١٨، ١٩، شورەیەکی سەخت و قایمی هەبوە کە پێنج دەرگای هەبوو) [٤٩]

ئەوەی گومانی تێدا نیە زۆر جار ئەم شورەیە نوێ کراوەتەوەو لە هەندێ شوێندا دروست کراوەتەوە. ئەم شورەیەش کە شارەکەی کۆکردۆتەوەچوار دەرگای هەبوە:

١. دەرکی قۆنگر: لە گەڕەکی هەواو بۆ رێگای سلێمانی و بناری حاجی قەڵا و دوکان بوە.

٢. دەرکی شێخی شێخ موسێ: لەنێوان گەڕەکی هەوارە بەفرقندی‌یە ئەمەش بۆ کاروانی کەرکوك و دەشتی کۆیە بوە.

٣. دەرگی گەردی (گەروی سورکی) لەگەڕەکی بفرقندی‌یەوە بۆ دەشتی کۆیەو کەرکوك و التون کوپری.

٤. دەرکی خۆشناوان: لە گەڕەکی بایزانی بۆ وڵاتی خۆشناوەتی‌یە لە گەڕەکی قەلاتیش دەرگایەکی تایبەت بە خۆی هەبوو کە تایبەت بوو بۆ رێگای هەولێر. ئەم دەرگایانە چەند قوڵغێکی هەبو کە بۆ پاسەوانی بەکاریان دەهێنا لەوانە، سەرباسکان، ئاشی پیسکان، سەرشاخان، گردی شێخ مصطفی تەمتەمان، سەرشوران.

ئەم شورەیە لە گردی کۆنە قەلات بە گردی کە کۆن دەنوساوە بەرەو قۆشخانەدا چویتە تەمتەمان و سەر قەبرۆکان و خۆی لە دەرگای خۆشناوان داوە لەوێ سوراوەتەوە حەمامی پیسکان (لەدەرەوەی شورە بووە) مزگەوتی حاجی ملا اسعد (ئەویش لەدەرەوەی شورە بووە) بۆ قولغی قۆنگرێ سوڕایتەوەو راست رۆیشتوە بەلای گۆری شێخی شێخ موسی (لەدەرەوەی شورە بوو) بۆ لای ئاشی پیسکان (لەدەرەوە بوە) بۆ گردی مەلا مەحمود (سەرباسکان) بۆ دەرکی گەروێ و بۆ سەرشوران و خۆی لێك داوەتەوە.

شورەی شارەکە بۆ خۆی بە تەنها داستانێکی دارایی و بە هێزی و گەورەیی و ژیاری شارەکەمان بۆ دەکێرێتەوە، وەك دەزانرێ بونی دەرگە پاسەوان و چاودێری کردن و داخستن و کردنەوەی دەوێ، سەرەڕای نوێ کردنەوەو گۆڕین و چەندین ئەرکی قورسی دیکە کە تێکرای ئەم ئەرکانە بە حکوومەت نەبێ ناکرێ، کەچی کۆیە حکومەتی وەك بابان و سۆران و ئەردەلان و ئامێدی نەبوە، قورسایی کارەکە دابەش کراوە بەسەر خەڵکی هەموو بە خەرج و مەسرەف و کارێکی بەرگری لەکیسەی دانیشتوانی کۆیە دەرچوە[٥٠].

لەسەردەمی محمد ئاغای باوکی بەکر ئاغای شازادەیەکی ئێرانی بە عەودالی

دوژمنانی عەبدولڕەحمان پاشای بابان هێرش دێنێتە سەر کۆیە، لە ئەنجامی نەتوانینی گرتنی شارەکە لەبەر مەحکەمی شورەکەی و چالاکی خەڵقەکەی لە دیفاع کردندا ئابلوقەی شارەکە دەداو بەلام کۆیە تەسلیم نابێ و شازادە بۆ ئێران دەگەڕێتەوە(٥١).

لەدەرەوەی شورەی شاریش ئاوەدانیەکی زۆر هەبوە کە ڕەنگە هی دەرەوەی شورە پتر بوو لە هی ناوشورە چونکە حەمامی پیسکان لە تەنیشت شورەی شار بوە بەلای دەرەوە، مێژووی دروست کردنیشی بۆ سالی ١١١١ کۆچی واتا ١٧٠٠ ی زاینی دەگەڕێتەوە، ئەم حەمامەش بۆ لایەنی گەورەبالغی شار لەو کاتەدا شایەدی ئەوە دەدات ، چونکە عادەت وایە حەمام لەناو شاردا دروست بکرێ نەك لە دەرەوەی شار، دیارە ئەم قەڵەباڵغیەش لە دەرەوەی شورەی شار هەبوە کە حەمام لە نزیکیەوە دروست بکرێ (٥٢).

شاری کۆیە لە زۆر ڕووەوە پایەی تایبەتی خۆی هەبوە لە ژیانی کوردەواریدا ، بەلام ئەم پایەیە بەسەرنج دان و لێ وردبونەوە نەبێ خۆی دەرناخا هەرچەندە لەواقیعیشدا بە قەدەر چیاکەی هەیبەت سوڵتان و سەرچاوەکەی حەماموك و گردۆلکەکەی باسکی عەرەبیان تەواو کەری شەخصیەتی کۆیەیە.

بەڵگەیەکی تری گەورەباڵغی و فراوان بونی شوێنی شاری کۆیە ئەوەیە کە بەشێکی زۆری گەڕەکی بایزاغا و گەڕەکی قەلات و دەرکی خۆشناوان و گردی شێخ مصطفی و سەرقەبرۆکان و بەرکە کۆن تا ئەو شوێنەی بە گردی قشلەی نوساوە قەبرستان بوە بۆیە ئێستاکەش زۆر قەبر کە هەندێکیان بە پیاوچاکەکان ناو دەبرێت لە ناوەڕاستی گەڕەکەکانی بایزاغاو قەلات دەبینرێت و لەبەر پایەی ئاینی تێك نەدراوەو وەك خۆی ماوەتەوە(٥٣).

بەڵگەیەکی دیکەی گەورەیی کۆیە ئەوەیە لەسەرچاوەی ئاوی حەماموك تا لەشار دەچویتە دەرێ یەك لە دوای یەك ئاشی ئاو دروست کرابوون، ئەم هەموو ئاشە بۆ شارێکی بچوك دەست نادەن، هەر ئاشەوانەکان بەخێو ناکات.

ناوی شاری کۆیە یاخود (کویسنجق).

پێویستە لەم بەشەدا باسی چۆنیەتی و واتاو ڕەچەڵەکی وشەی (کۆیە) یاخود کویسنجق بکەین.

هەرچەندە لەم بارەیەوە سەرچاوە گەلێك کەمن و باس نەکراوە بۆیە ناچار کە بە شێوەیەکی باش پشت بە نوسراوەکانی پەرتوکی مێژووی کۆیەی مامۆستا طاهر ئەحمەد ببەستم(٥٤).

سەبارەت بەناوی شاری کۆیە یاخود کویسنجق زۆر بۆچوون هەیە، لەوانە.

١- هەندێك دەڵێن کۆیە بە زمانی تورکی بە واتای گونددێت وە کویسنجق واتا لیوای گوند یاخود شای گوندان یاخود گوندی بەیداغ.

٢- دەڵێن کۆیە چەند گوندێکی لێک نزیکو بڵاوبوە، گەورەیەکیان لێ پەیدا بووە، لە ترسی دوژمنان گوتویەتی وەرن کۆببینەوەو سنوریان لەدەوری شارەکە کێشاوەو خانووەکان گەیشتونەتەوە یەک.

٣- لەسەردەمی سلجوقیەکان، شاری کۆیە شارێکی زۆر گرنگ بووە خاوەن تەپڵو سەربازو ئاڵا بووە، ئاڵاو بلۆکی هەموو کوردستان لەکۆیەوە دەردەچو بۆ شارەکانیتر، بۆیەش پێی گوتراوە کویسنجق هەر جێیەکی چوار بلۆک* سەربازی لێ ببایە پێیان گوتووە سنجق، کۆ کەش کۆی ئەم سنجاقانە بوە لە کۆیە[٥٥].

٤- هەندێک دەڵێن عەرەبە موسڵمانەکان یان عوسمانیەکان (ئاڵا: سنجق) پێغەمبەری شەریفیان هێناوەتە کۆیەو لە قەڵاتی قوچ پاشا- لەکاولە سەرای نزیک ئاشی الیاسیان چەقاندوەو لە پێشان ناوی کۆشار بووە کەلیمەیەکی زەردەشتیە، هەر لەبەر ئەم بەیداغە ناویان نا کویسنجق.

٥- هەندێک دەڵێن کۆیە لە کوهسارەوە هاتووە کە لە سەردەمی فتوحاتی ئیسلامیدا ناو دەبردرا کوهساریش بە واتای جێگایەکی شاخاوی دێت کە بەردو تەلانی زۆر بێت.

٦- دەڵێن کۆیە وەختێکی ناوی (کۆی سان) بوە، کۆی سانو کۆسرەت برابوون، کۆی دیارە بەمانای کۆکردنەوە دێتو سان (کورت کراوەی سلطان)ە.

٧- لەشەڕی چاڵدێران ئەمیرە کوردەکان بە هۆی (شێخ حکیم الدین ادریس بدلیسی) ساڵی ٩٢٠ ه ١٥١٤ م یاریدەی عوسمانیەکانیان دژی فارسەکان داوە بەرامبەر بەم ئیشەیش سوڵتان سەلیم لە پاش ساڵێک بە فەرمانێکی شاهانە ١٧ بەیداغ (سنجق) ملمو ٥٠٠ خەڵاتی شاهانەشی بۆ ناردن کە بەسەر حکومەتو ئیمارەتە کوردەکاندا دابەش بکرێت، شێخ ئیدریس (دیاربکر، رەهاو موسڵ) ی کردە چەند (سنجق)ێک، وە کۆیە (سنجق:لیوا) یەکی سۆران بوە[٥٦].

٨- لەدوای داگیرکردنی بەغدا لەلایەن سوڵتان سلێمانی قانونی عوسمانیەوە ؛ دەستە لەشکری بۆ هەموو شارە بەناوبانگەکانی ولایەتەکان نارد کە ئەو وەختی پێیان دەگوت (سنجق بگی)[٥٧].

٩- کۆیە (کویسنجق) ٢-٣ هەزار ساڵ پێش زاین لەسەرو بەندی رەگەزە ئاری نەژادەکانی (گوتیو لۆلۆ، میتانی، ماد:میدیا... هتد) لەناوچەی زاگرۆس کزردستانی ئەمڕۆ بەناوی (کوثەر، کوثار، کۆسان) لە دواتر دوای فتوحاتی ئیسلامی و سەلجوقیەکان بەناوی (کوسار، کۆی سنجق) سەری هەڵداوەو کەوتۆتە رەوتی شارستانیەت وەک مەزنە شارێک وەک پایتەختێک هەر لەو رۆژگارە کۆنانەوە هەتا سەردەمی میرنشینەکانی ئەردەڵانو بابانو سۆرانو دواتریش[٢٨].

١٠- ناوی کویسنجق کۆنترە لە حوکمی عوسمانی، ڕەنگە بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی (ئیلخانی) وە یا لەویش کۆنتر بۆ دەوروبەری فەرمانڕەوایی نەوەکانی هۆلاکۆ لەو سەردەمە کۆنانەدا (سنجق) هەر واتایەکی ڕاگەیاندبێ (کۆیێ) ئەوسا هەبوە(٥٩).

١١- قەڵای کەکۆن، قەڵای شیلە، کێلە خوارە حەمامۆك کە ئاوەدانی کۆیە پێشتر لەوێ بوە، ئەسکی کۆیە بە هۆی هێرشێکی مەغۆلەکان تاڵان کراوەو سوتێنراون، بۆیە ئەم شوێنەیان بەجێ هێشتوەو هاتونەتە شوێنی ئێستای کۆیە لەگەڵ ئاوەدانیەکانی دەوروبەری کۆیە کۆبونەتەوەو هەر بۆیەش ناویان ناوە کۆیە(٦٠).

گومان لەوەدا نی‌یە کە کەمو کورپەکی زۆر لەسەرچاوەکان‌و بەڵگە مێژوویەکانی تایبەت بە شاری کۆیە دا هەیە، هەر بۆیەش زۆر لەسەردەمە مێژوویەکان نادیار ماونەتەوەو زانیاری تەواومان دەربارەی دەست نەکەوتووەو سەرچاوەکان کەم کەم و پەرش‌و بڵاون. هەر بۆیەش بۆمان دەردەکەوێت کە تاکو ئێستا مێژوویەکی نوسراوی نەپساوی نی‌یە کە باس لەپاش یاخود پێش ئەم کاتە (مراحل) مێژوویانە بکات.

هەر بۆیەش بەمەبەستی تیشك خستنە سەر چۆنیەتی پێش کەوتنی شارەکە لە لایەن گەشەپێدانی دانیشتوان و پێکهاتنی کارێکی پێویستە لە بابەت‌و شوێنی جوگرافی و ئاوو هەوای شارەکە دەوری کاریگەری هەیە بۆ زانینی ئەم پێشکەوتنە کە لە بەشەکانی تردا لێی دەکۆڵینەوە.

پەراوێزەکان:

١-محمد امین زەکی بەگ، خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، جلدی دووەم، چاپی دووەم، چاپخانەی دار السلام، بغداد، ١٩٦١، ص ٣

٢-جورج روود، العراق القديم، ترجمة حسين علوان، وزارة الثقافة والاعلام، بغداد، ١٩٨٤، ص ٢٣٣

٣-جورج روود، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ص ٢٦٣-٢٧٣

٤-طه باقر، مقدمه في تاريخ الحضارات، ت، بغداد، ١٩٥٢ ص ١١٣-١١٩

٥-زبير بلال اسماعيل، تاريخ اربيل، مطبعة الثقافة . اربيل، ١٩٩٨ ص ٤٦

٦-/R. Ghirshman : IRAN/ harmedsworth 1954 /P.91 119

٧-جورج روود، هەمان سەرچاوەی پێشوو،ص٥٠٤

٨-بەشێکی شاردراوە لە مێژووی کۆیە، عوسمان مام یحیی، گۆڤاری هەولێر ژمارە ٤، پایزی ١٩٩٩، چاپخانەی ڕۆشنبیری، ص ١٣٣

* ساتوقەڵا: گوندێکە سەر بە ناحیەی تەق تەق

٩-عوسمان مام یحیی، بەشێکی شاراوەی کۆیە، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٣٥

١٠-ئەمین زەکی بەگ، خلاصەیەکی تاریخی کوردو کوردستان، سەرچاوەی پێشوتر ص ١٢٥-١٣٢

١١-کریستین، ایران في عهد الساسانيين، ترجمه يحيى الخشاب، القاهره، ١٩٥٧، ص ٤٣١

*شاری کۆیە لەسێ جێگا دروست کراوەتەوە پاش ئەوەی بۆ چەند جارێك تێك چوە:

١-کاولە کۆ: لە ئاشاناوە دەست پێ دەکات هەتا سەروچاوی ئاوی حەمامۆك کە کەوتۆتە ژووری کۆیە.

٢-ئەسكی كۆیە: كە گوندێكی نزیك كۆیەیەو دەكەوێتە رۆژهەڵاتی‌یەوەو لە نزیك سیوەسەن.

٣-فتنەكۆ: كە شوێنی ئێستای كۆیەیە كە لە دامێنی گردی كە كۆنەوە پەیدا بوە.

١٢-طاهر ئەحمەد حوێزی، مێژووی كۆیە، بەرگی یەكەم مطبعة الوفاء، بغداد ، ١٩٦٢ ، ص٢٦

١٣-بلاذری، فتوح البلدان ، مراجعە رضوان محمد، مصر، ١٩٥٩، ص ٩٨-٢٢٨

١٤-عوسمان مام یحیی، بەشێكی شاراوەی مێژووی كۆیە، سەرچاوەی پێشوو ص ١٣٥

*هەرمۆتە/ لە گوندە هەرە كۆنەكانی كوردستانە بە گوندی دیانان ناسراوەو كەوتۆتە رۆژاوای شاری كۆیە. خەڵكی هەرمۆتە هەر خۆیان بە كورد زانیوەو لەم پێناوەدا خەباتیان كردوە، بەپێی ئەو كەلاوەو شوێنەوارو گۆرستانانەی لە دەوروبەری هەرمۆتە هەن ئەو راستیەمان بۆ دەردەخات كە شارێكی گەورە بووە لە بناری باواجی تا ناراستەی گوندی تۆبزاوەو گوندی شیلە كەلاوەی چەندین دێری بچوك‌و ئاشی گەورە سەرنجمان رادەكێشێت لەوانە دێرە گچكەو خەرابۆك‌و چوارباخ ناوی هەرمۆتەش دەڵێن لە رەزی هەناری ناوچەكە هاتوە (بەسریانی هەرمۆتە واتا هەنار) بە واتای خاكی مەركش دێت كە بە هۆی شەڕوشۆڕو نەخۆشی‌و گرانی و قاتی‌و قڕیەوە بێ

** مربینە قەدیشە بە شوێنەوارێكی پیرۆز دادەنرێت لە لایەن موسڵمان‌و مەسیحیەكانەوە و ساڵانە خەڵكێكی زۆر دەچنە سەرئەم مەزارە، شێخ محمدی دێری یاخود مەربینە قەدیشە دەكەوێتە ناوچەیەكی زوورك‌و گردوتەپۆڵكە

١٥-مربین قدیشە (شێخ محمدی دێریّ) ی گوندی هەرمۆتە ، نوسینی جمیل عیسا كریم ، رۆژنامەی هامون، ژمارە ١٧ ساڵی ووەم ئەیلولی ١٩٩٩ ص٧.

١٦-حاجی قادری كۆیە، مسعود محمد، لە چاپكراوەكانی كۆڕی زانیاری كورد، بغداد، ١٩٧٣ بەرگی یەكەم ، ص٣٧٨

١٧-خلاصەیەكی تاریخی كوردو كوردستان ، جلد١، محمد امین زكی ، ١٩٣٠ ، مطبعة دار السلام، بغداد ، ص ٢٧٤-٢٧٦

١٨-عوسمان مام یحیی، ژمارە ٤ هەولێر ، مێژووی كۆیە ، ص١٣٥

١٩- ولاتگیری رەشەخاكی عێراق، واقیدی، وەرگێڕانی ج رۆژ بەیانی، ص ١٢٢

٢٠-مسعود محمد، حاجی قادر، بەرگی یەكەم، سەرچاوەی پێشوو ص ٣٢٢

٢١-اية الله شێخ محمد مردوخ كردستانی، تاریخ مردوخ، ص ٩٥-١٠٧

٢٢-الشرفنامە، ترجمە ملاجمیل رۆژبیانی (بالغە العربیە) ص ١١٣

٢٣-سلیمان الصائغ، تاریخ الموسل، ١٩٢٣ ص ٢٧٨/١

٢٤-رحلة ریچ الی العراق عام ١٨٢٠ كلودیوس جیمس ریچ ممثل شركة الهندیة الشرقیة والمقیم البریطانی في العراق (بغداد) واوائل قرن ١٩ نقلها الی العربیة بهالدین نوری ١٩٥١ ، بغداد، ص ١٠٩

٢٥-عباس العزاوی، تاریخ العراق بین احتلالین، جلد الثانی، ١٩٤٩، بغداد ص ١٥٤-٢١٩

٢٦-رسول الكركوكلی ، دوحة الوزراء في تاریخ وقائع بغداد الزوراء، ترجمة التركیة موسی كاظم نورس، بیروت ١٩٦٣ ص ١١٥

٢٧-ستیڤن هیسلی لونكریك، اربعة قرون في تاریخ العراق الحدیث، ترجمة جعفر الخیاط ط٢، بغداد، ١٩٦٨ ص ١٩٧-١٩٩

٢٨- رسول الكركوكلی ، دوحة الوزراء ، هەمان سەرچاوەی پێشوو ص ١١٧-١١٨

٢٩-اربیل ڤ العصور التارخیە ص ١٧١

٣٠- رسول الكركوكلی ، دوحة الوزراء ، هەمان سەرچاوەی پێشوو ص١٧٨-١٧٩

٣١-رسول الكركوكلی ، دوحة الوزراء ، هەمان سەرچاوەی پێشوو ص١١٧

٣٢-رسول الكركوكلی ، دوحة الوزراء ، هەمان سەرچاوەی پێشوو ص٢٥٦-٢٥٧

٣٣-لونكريك ، ستيفن هيسلي: اربعة قرون من تاريخ وقائع العراق الحديث ، ترجمةجعفر الخياط، ط٤، بغداد ١٩٦٨ ص١٧١

٣٤-الكركولكلي رسول: دوحة الوزراء في تاريخ بغداد الزوراء ، ترجمه عن التركية موسى.

٣٥-كاظم نورس ، بيروت، ١٩٦٣، ص ١٤٦-١٤٨

٣٦-العزاوي عباس، تأريخ العراق بين الاحتلالين، الجزء السادس، ١٩٥٤، ص ٢٣٤-٢٥١

٣٧-محمد امين زكي، تاريخ السليمانية وانحائها، ترجمه عن الكردية محمد جميل بندى الروز بياني، بغداد ١٩٥١، ص١٦٠-١٩١

٣٨-طاهر ئەحمەد الحويزی، مێژووی كۆيە بەرگی يەكەم ص ١١٠

*مسعود محمد، حەمەغای گەورە، بغداد ، مطبعة سومر، ١٩٨٦ ، ص١١.

٣٩-مسعود محمد، حەمەغای گەورە، بغداد ، مطبعة سومر، ١٩٨٦ ، ص٥٩.

٤٠- المنشئ البغدادي، محمد بن احمد الحسين، رحلة المنشئ البغدادي، ترجمها عن الفارسية عباس العزاوي، بغداد، ١٩٤٨، ص ٩٨-٩٩

*لە ١٩١٨/١٢/١٥ تا ١٩١٩ معاونی حاكمی سیاسی كۆیە كابتن های بوو، لە شوباتی ١٩١٩ تا مایسی ١٩١٩ نەقیب بێل بوو، لە مایسی ١٩١٩ تا مارسی ١٩٢٠ راندیل سینی برادسۆ هاتونەتە كۆیە.

٤١-مێژووی كۆیە، طاهر ئەحمەد حوێزی، بەرگی دووەم، بغداد، چاپخانەی نمیر ١٩٨٤ ص ١٤٣.

كريم شارەزا، تطور الحركة الادارية والسياسية في كويسنجق، زاكروس.

٤٢-مجلە زاكروس، العدد ٣، ايلول، ١٩٩٧ ص ٣٧

٤٣-مجلە زاكروس، هەمان سەرچاوە ص ٣٧

٤٤-مێژووی كۆیە، طاهر ئەحمەد حوێزی، بەرگی دووەم ، سەرچاوەی پێشوو ص١٥٠

٤٥-كارگێڕو پیاوی سیاسی كورد جمیل اغای حوێزی، كریم شارەزا، هەولێر ، ژمارە ٥ زستانی ٢٠٠٠ ص١٤٢

٤٦-س.جی.ئەدمۆندس، كوردو تورك‌و عەرەب، ترجمە جرجیس فتح الله ، اربیل ١٩٩٩ ص ٢٠٨

٤٧-مسعود محمد ، حاجی قادری كۆیی/ بەرگی یەكەم ، ص ٣٤٢

٤٨-مسعود محمد ، هەمان سەرچاوە ص ٣٤٣

٤٩-ئیمارەتی كۆیە، جواد حمەد بەگ ، رۆژنامەی هاوون، مایسی ٢٠٠٠ سالی سێیەم ژمارە ٢٣

٥٠-مسعود محمد ، حاجی قادری كۆیی بەرگی یەكەم ، ص٣٦٩

٥١-مسعود محمد ، هەمان سەرچاوە ص٣٧

٥٢- حاجی قادر ، بەرگی یەكەم ص ٣٢٥

٥٣- هەمان سەرچاوە ص ٣٢١

٥٤-طاهر ئەحمەد الحویزی، مێژووی شاری كۆیە بەرگی یەكەم ص٢٥

٥٥-طاهر ئەحمەد الحویزی، مێژووی كۆیە بەرگی یەكەم ص٢٥

*بلوك : واتە (سریە) بە عەرەبی

*ئالای : بە واتای فەیلەق بە عەرەبی دێت.

٥٦-خلاصەیەكی تاریخی كوردو كوردستان، جلدی یەكەم، ترجمە محمد عەلی عونی ل ١٧٥

٥٧-ستیفن هیسلی لونكریك، اربعة قرون في تاريخ العراق الحديث، هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٣٧٧

٥٨-عوسمان مستەفا خۆشناو، دیوانی مەرگ‌و لە دایك بوونەوە، هەولێر، چاپی یەكەم ، چاپخانەی زانكۆی صلاح الدين، ١٩٩ ص ٦

٥٩-مسعود محمد ، حاجی قادری كۆیی بەرگی یەكەم ، ص٣٦٣

٦٠-عوسمان مام یحیی، چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی كۆیە، گۆڤاری هەولێر، ژمارە٤ ، ١٩٩٩ ، هەولێر ص ١٣٧

گەرمی و ساردی و ڕووناکی لە مۆزەخانەکاندا*

نووسینی: علی ناصر النقشبندی
وەرگێرانی: هاشم حەمە عەبدوڵا

کارتێکردنی کەش و هەواو شێ و ڕووناکی لەسەر تووش بوونی کەلوپەلە ئاسەوارییەکانی ناو دۆڵابەکانی مۆزەخانە بەهۆی کەش و هەوا و شێ و ڕوناکی مۆزەخانە، بەناوی (Rathgen)ە، بۆچارەسەرکردنی ئەم حاڵەتە، کەلوپەلە ئاسەوارییەکانی بەماددەیەکی کەتیرەیی دژ بەژەنگ ڕوو کەش کرد، بەڵام پاشان بۆی دەرکەوت بەو شێوەیە چارەسەرناکرێت و ناتوانرێت وەك ڕێسایەك بەکاربهێنرێت. تاقیکردنەوەو لێکۆڵینەوە لەتاقیگەکاندا لەسەر کەلوپەلە ئاسەوارییەکانی ئەنجام دراو کاریگەری ئاوو هەوای لەسەر تاقیکرایەوە. دەرکەوت چەند خوێی کلۆریدی لێ بکرێتەوە هێشتا بڵقی بچووکی لەسەر دەمێنێ و ڕەنگەکەی سپی یان خۆڵەمێشی دەبێ و لەسەر ئەو چینە ژنگاوییەی بەکانزاکەوە لکاوە دەکەوێتە ڕوو. ئەگەر بەر شێیەکی زۆر بکەوێت کارلێکردن ڕوو ئەدات. ئەو گازانەی لەهەوادا بڵاوبوونەتەوە، هەرچەندە ڕێژەیان کەم بێ کاتێك لەهەڵمی ئاودا دەتوێنەوە ترشەڵۆکێك پێك دەهێنێ و لەگەڵ پێکهاتەی ئاسەوارەکاندا کارلێکردن پەیدا دەبێ و ژەنگ دروست ئەکات. هەروەها ڕوناکی وزەیەکی تیشك دەوری هەیە و ڕێگە خۆش کەرە بۆ دروست بوونی ژەنگ کە بەژەنگی ڕوناکی ناسراوە. هەورەها دۆڵابەکان بەهۆی بەکارهێنانی کەرەسەی پاکردنەوە و بەرگ تێگرتنەوە هەڵماوی دەبن بەو کەرەسانەی کە لەپێکهاتەیاندا توخمی کبریتی تێدایە. ئەم پێکهاتەیە هەڵمی ترشەڵۆکیان هەیە و کارلێکردن لەگەڵ پێکهاتەی پارچە ئاسەوارەکاندا ڕوودەدات و ژەنگ دروست ئەکات. لەمەوە دەردەکەوێت کە ئەو هۆکارانەی دەبنە مایەی داخوران و دروست بوونی ژەنگاوی، جگە لە خوێی کلۆرید،

هەوای پیس و گازو هەڵمی ئاوو تەپ و تۆزو تیشکی رووناکییە، هۆکاری یارمەتیدەر بۆ کارلێکردن و ژەنگ بوونی ئاسەوارەکان رادەی شێ و پلەی گەرمییە. زانا (تۆمسن) دڵنیا بوو کەهۆکاری سەرەکی بۆ رزینی کەلوپەلەکان هەوای گازاوی پیس بوو بە هەڵمی ترشەڵۆکە کەلەو ماددانەوە دەردەچێت و بۆ نیشاندانی ئاسەوارەکان بەکار دەهێنرێت. هەروەها زانا (Oddy) ئاشکرای کرد کە کارلێکە کیمیاییەکانی دەبنە هۆی دروست بوونی ژەنگ بەو گازو هەڵمەی لەهەوادان و لەو ماددانەوە دەردەچن کە لەنیشاندانی ئاسەوارەکاندا بەکار دەهێنرێت. بۆ پارێزگاری کردنی ئاسەوارەکان پێویستە زانیاری تەواو لەسەر کەش و هەوای ناو مۆزەخانە بزانرێت و رێژەی گەرم و ساردی و شێی تیا دیاری بکرێت.

گرنگترین هۆکاری کەش و هەوای مۆزەخانە :

١- گەرمی و شێ: هەوا لەباری ئاساییدا لەگازو هەڵمی ئاوو تەپ و تۆز پێک هاتووە، کاتێ لێکۆڵینەوە لەسەر

کەش و هەوای شوێنە جیاجیاکانی جیهان کرا دەرکەوت ڕێژەی هەڵمی ئاو لەهەوادا لەپلەی گەرمی (٢٠) ی پلەی سەدیدا نزیکەی (٣-١٧) گرامە بۆ یەک مەتری چوار گۆشە لەهەوادا. ئەم ڕێژەیەش لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر دەگۆڕێت بەپێی گۆڕانکاری کەش و هەوا و شەو و ڕۆژ و وەرزەکانی ساڵ و شوێنی جوگرافی. ئەگەر ناوچەکە بیابانێکی وشک یاخود ناوچەیەکی شێدار بوو، ئەو کەلوپەلەی لەو کەش و هەوایەدان هێندەی هەوای چوار دەوریان شێدارن، هەرچەندە هەندیک ماددە هەیە تایبەتمەندێتی خۆی هەیە بۆ هەڵمژینی هەڵمی ئاو کە زیاترە لەهەڵمی چوار دەوری. سەرەڕای ئەوەش ئەو ماددانە لەباری ئاساییدا دەمێننەوە لەگەڵ جێگیربوونی پلەی گەرمی و ڕێژەی شێ لەهەوادا. بەڵام ئەگەر پلەی گەرمی بەرزبۆوە یان هەواکەی گۆڕدرا بەهەوایەکی وشک، ئەو ماددانە یەکسەر دەست بە وشک بوون دەکەن و پێچەوانەشی هەر راستە. ئەم گۆڕانکارییە لەهەوادا کەمتر کار ئەکاتە سەر ئەو ماددانە کە ڕێژەی هەڵمژینی ئاویان دیاریکراوە، بەڵام ئەو ماددانەی کە ڕێژەی هەڵمژینی ئاویان زۆرە، لەکاتی گۆڕینی هەوای چوار دەوریاندا بەهەوایەکی وشک ، ئەبێتە هۆی فەوتانی ماددەکان، بۆ نموونە دابەزینی ڕێژەی شێ لە ٦٠٪ بۆ ٢٠٪ ئەبێتە هۆی وشک بوونی خێرایی تەختەو کەوتنی دیواری خانەی تەختەکە. ئەمەش قەبارەکەی بچووک ئەکاتەوەو ئەیقڵیشێنێ و ئەبێتە هۆی وشک بوونەوەی پێستە و خێرا شکاندنی، بەڵام لەکاتی بەرزبوونەوەی رادەی شێدا بۆ ٧٠٪ مەترسییەکی تر روو دەدات کە بەکتریا و کەڕوو بەشێوەیەکی زۆر گەشە دەکەن و ئەبنە مایەی ڕزین و داخورانی ئاسەوارەکان.

بۆیە بەشی چاکسازی لەئەنجومەنی مۆزەخانەی جیهانی بڕیاریان داوە بۆ سەلامەتی ئەو کەرەستانەی کە لەبنەڕەتدا ڕووەکی یاخود ئاژەڵین، نەهێڵرێت رادەی شێ لە ٦٠٪ زیاتر بێت و لە ٤٠٪ کەمتربێت، لەپلەی گەرمی ٢٠٪دا. هەندێک لەپسپۆڕان دەست نیشانیان کردووە کە نابێت ڕێژەی شێ لە ٦٥٪ - ٧٠٪ زیاتر بێ و لە ٤٠-٤٥٪ کەمتر بێ. لە کاتی توێژینەوە لەسەر کاریگەری شێ لەسەر کانزاکان دەرکەوت ئەگەر بێت و ڕێژەی شێ ٧٨٪ بێت ئەوا لەماوەی چوار سەعاتدا ژەنگ دەگرێت، خوێی کلۆریش لەچالاکی دەوەستێت ئەگەر رادەی شێ ٣٥٪ کەمتر بێت. زانا (Organ) ئاماژە بەوە دەکات کە بۆ پاراستنی ئاسەواری برۆنزی لەکاریگەری شێ، پێویستە لەکەش و

هەوایەکی وشکدا هەڵبگیرێت و رادەی شێ لە ٥٠٪ زیاتر نەبێت. لەمەوە ئاشکرا دەبێت کە کاریگەری شێ و گەرما لەسەر ئاسەوار چەند زۆرە، ئەگەر بێت و رێژەکەیان دیاری نەکرێت بۆ پێکهاتەی ئاسەوارەکە.

٢- هەوای پیس و تەپ و تۆز:

هەوا لەیەک بەش ئۆکسجین و چوار بەش نایترۆجین پێك دێت، لەگەڵ رێژەیەکی کەم لەگازی دووەم ئۆکسیدی کبریت و دووەم ئۆکسیدی کاربۆن و رێژەیەکی زۆر کەم لە گازی کبریتیدی هایدرۆجین و ئۆزۆن. لەگەڵ هەڵمی ئاوو تەپ و تۆز. لەم گازانەی ناو هەوادا رەگەزی ئۆکسجین لەچاو رەگەزەکانی تردا کارلێکردنی زیاتر لەگەڵ کەرەسە ئاسەوارییەکاندا دروست دەکات و چینێك لەئۆکسید جێ دێڵێ، ئەم کارلێکردنەش تیشکی روناکی یارمەتیدەرێتی. بەم کردارەش ئەوترێت ئۆکسیدی روناکی، بەڵام هەڵمی ئاو هۆکارێکی راستەوخۆیە بۆ کارلێکردن، لەبەر ئەوەی ئەو گازانەی لەهەوادان وەکو گازی دووەم ئۆکسیدی کبریت و کبریتیدی هایدرۆجین، کاتێك لەگەڵ هەڵمی ئاوی سەر پارچە ئاسەوارەکاندا دەتوێنەوە ترشەڵۆکێك دروست ئەکەن و لەگەڵ پێکهاتەی ئاسەوارەکاندا کارلێکردن روو ئەدات، بەڵام گازی نایترۆجین و گازی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن بەگازە خامۆشەکان دەژمێردرێن و کاریگەری راستەوخۆیان لەسەر ئاسەوارەکە نییە، بەڵام هۆکارێکی یاریدەدەرن بۆ ئامادەکردنی ترشی کبریتیك لە گازی دووەم ئۆکسیدی کبریت و ئاو و گازەکانی تر و ئۆزۆن و O^3 . کەلەچینەکانی سەرەوەی ئۆزۆن لەناو دۆڵابەکاندا دروست دەبێت بەهۆی تیشکی ترافیولیتەوە کە لە گلۆپە فلۆرسنتەکانەوە دەردەچێ. بۆ رێکخستنی روناکی دۆڵابەکان، پێویستە فلتەر بەکار بهێنرێ بۆ کەم کردنەوەی تیشکی نەبینراو کە درێژەی شەپۆلە رووناکییەکەی کورتەو کاریگەری بۆ رێژەیەکی پێویست کەم ئەکاتەوە. هەوای ناو دۆڵابەکانیش بەو هەڵمە ترشەڵۆکە پیس دەبێت کەلە کەرەستە بەکارهێنراوەکانی دروست کردنی دۆڵابەکان دەردەچێت. وەك کەتیرە کە پێکهاتەیان سلیلۆز و پرۆتینە و رەگەزی کبریتی تێدایە ئەو کەرەسانەی کە لە ناو دولابەکاندا بەکار دەهێنرێت وەك لۆکە و خوری و پێستە و چەرم و کەرەستەی لاستیکی و ماددەی کەتیرەیی وەکو Celluloseactat ، poyumala،areaformaldehyde cellulose acetate. بەڵام کاریگەرینترینیان هەڵمی تەختەیە کە ترشەڵۆکی ئەستیکی تێدایە و ئەبێتە هۆی رزینی کەرەستەی کانزایی وەکو زیوو قورقوشم، هەروەها ترشەڵۆکێکی یاریدەدەرە بۆ دروست بوونی ترشی کبیرتیك کە زوربەی مەوادە ئاسەوارییەکان دەرزێنێ .لەم کورتەیەی

سەرەوەدا بۆمان دەردەکەوێت کە داخورانی توخمی ئاسەوار و بڵاو بوونەوەی ژەنگ لەکاتێکدا روو ئەدات کە ئاسەوارەکە کەمێك لەگازو هەڵم لەگەڵ ڕێژەیەکی زۆری شێ و تیشکی روناکی بەر بکەوێت، بۆ پاراستنی ئاسەواری ناو دۆڵابەکان و گەنجینەکان پێویستە ماددەی سلیکاجێل (Silicagel) * دابنرێت. لەسیفەتەکانی ئەم ماددەیە هەڵمژینی هەڵمی ئاوو هەڵمەکانی ترە، کاتێك ئەم ماددەیە هەڵمەکان هەڵدەمژێت رەنگەکەی لەسپییەوە بەرەوە سپییەکی شین باو یان سپییەکی سوورباو دەگۆڕدرێت، لەو کاتەدا پێویستە وشك بکرێتەوە و دووبارە بەکار بهێنرێتەوە. وشك بوونەوەشی بەگەرم کردنی دەبێت بۆ (٢٠٠) پلەی سەدی. بەڵام ئەگەر لەرێژەی خۆی زیاتر هەڵمی ئاوو هەڵمەکانی تری هەڵمژی ئەوا کاریگەری نامێنێت و دەبێت بەهەڵم و هەوای ناو دۆڵابەکان پیس ئەکات. بۆ ئەوەی ئاسەوارەکان تووشی هەڵمی زیان بەخش نەبن، پێویستە ماددەی بەرگ تێگرتن بەکار نەهێنرێن کە هەڵمی زیان بەخشیان هەیە بۆ ئاسەوارەکان، پێویستە دۆڵابەکان داخراو بێت و تەپ و تۆزی خوێیاویان بەر نەکەوێت، بەتایبەتی تەپ و تۆزی ناوچە وشکەکان کە خوێیاوییە. ئەگەر ئاسەوارەکان پشت گوێ بخرێن و تەپ و تۆزیان لەسەر بکەوێ کەهەڵگری ڕێژەیەکی خوێی زیاتره لەهەوای دەرەوەی دۆڵابەکان، کاریان تێدەکات و چینێك ژەنگ پەیدا ئەکات، هەروەها ناوەندێکی باشە بۆ گەشەکردن و زۆر بوونی بەکتریا و کەڕوو کە دەبێتە هۆی رزینی کەرەستە ئاسەوارییەکان و دروست بوونی پەڵەی رەش و سپی لەسەر گڵینەو کاغەزو خوری و پێست و لەهەمان کاتیشدا زیان بەخشە بۆ ئەو کارمەندانەی کەلەو بوارەدا کار دەکەن.

بۆ رەخساندنی کەش و هەوایەکی گونجاو بۆ پاراستنی ئاسەوارەکان لە کاریگەری شێ و گەرما و گازەکان، پێویستە ئامێری فێنك کەرەوەی بەپێی پێوەرو سیفەتە داواکراوەکان بۆ دابین بکرێت بۆ چارەسەرکردنی رێژەی شێ و پلەی گەرمی هەروەها پێویستە ئامێرەکان فلتەری هەوایان هەبێت بۆ پاکردنەوەی هەوا لە تەپ و تۆز و پیسی. ئەو فلتەرانەش چەند جۆرێکن هەندێکیان ماددەی (Carbon Filiter) ی تێدایە و هەندێکی تریشیان پاکەرەوەی ئاوی تێدایە بۆ پاکردنەوەی هەوا لەگەردی تەپ و تۆز و گازەکان، هەندێك لە مۆزەخانەکان تەنیا ئامێری رێکخستنی رێژەی شێی تێدایە، لەناوچە وشکەکاندا ئامێری (Humidifiers)بەکار دێت کەناهێڵێت رێژەی شێ لە ٤٠٪ کەمتر بێت، بەڵام ئەو ناوچانەی رێژەی شێیان بەرزە، پشت بە ئامێری (Dehumifiers) دەبەستن کە رێژەی شێ کەم ئەکاتەوە تا پلەی ٧٠٪، بۆ ئەوەی

مەترسی بەکتریاو کەڕوو دوور بخاتەوە، ئەم ئامێرانە لە ناو هۆڵەکان و مۆزەخانەدا دادەنرێن، بۆ زانینی پلەی گەرمی و رادەی شێ، ئەم ئامێرانە رێژەی گەرمی و رادەی شێی هۆڵەکە دەست نیشان دەکەن و پێویستە چەند کارمەندێك لەمۆزەخانە کاریان چاودێری کردنی بێ، بەمەش کەش و هەوایەکی نەگۆڕ و جێگیر بۆ پاراستنی ئاسەوارەکان دادەنرێت.

٣- تیشك:

سەرچاوەکانی تیشك بۆ رووناککردنەوەی مۆزەخانە چەند جۆرێکە لەوانە روناکی سروشتی یان روناکی کارەبا، هەروەها پێدەچێت رووناکییەکە تێکەڵاو بێت لەسروشتی و دروستکراو بەبەکارهێنانی دەرگاو پەنجەرەو روناکی گڵۆپ. ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ سەرچاوەکانی تیشك، دەبینین بریتیە لە سێ خانە لەشەپۆلە تیشکییە بینراوەکان و نەبینراوەکان و دەتوانرێت بەپێی درێژەی شەپۆلەکان دابەش بکرێت:

ا- تیشکی ژێر سوور: تیشکێکی نەبینراوە، گەورەترین خانەی وزەی تیشکدەرەو گەرمییەکەی بە کالۆری دەپێورێ، درێژەی شەپۆلە دەنگییەکەی ٧٦٠٠ ئەنگسترۆمە .

ب- تیشکە بینراوەکان: ئەو تیشکە بینراوەیە کە کاتێك روناکی بە بلورێکی شووشەییدا دەڕوات وحەوت رەنگە وەنەوشەییەکانی دەردەخات درێژەی شەپۆلە دەنگییەکانی ئەم تیشکە لە ٤٠٠٠ تا ٧٦٠٠ ئەنگسترۆمە.

ج- تیشکە سەروو وەنەوشەییەکان (Ultraviolet): تیشکێکی نەبینراون و درێژەی شەپۆلە دەنگییەکانی بەرامبەر تیشکە بینراوەکان لە ٣٠٠٠-٤٠٠٠ ئەنگسترۆمە.

لەم سێ خانە تیشکە بینراوەو نەبینراوانەدا تیشکی ترافیولیت لەهەموویان زیاتر زیانی هەیە بۆ ژەنگ گرتنی کەرەستە ئاسەوارییەکان، چونکە وزەیەکی بەگوڕە بۆ کارلێکە کیمیاییەکان کە هۆکارێکی سەرەکییە بۆ ژەنگ گرتنی کەلوپەلە ئاسەوارییەکان، پاش ئەمیش بەرێژەیەکی کەمتر تیشکە بینراوەکان، بەتایبەتی ئەوانەی کە شەبەنگی روناکییەکانیان کورتە وەکو رەنگی شین. بەڵام ئەتوانرێت تیشکی ترارید کە گەورەترین خانەی تیشکی بینراوە پشت گوێ بخرێ، چونکە تیشکێکی گەرمییەو کارگەرییەکەی لەسەر کەرەستەکان دیاریکراوە. لەمەوە دەردەکەوێت کە تیشکی نەبینراوی ترافیولیت و تیشکی بینراو بەهەردووکیان وزەیەکی بەگوڕو بەتین دروست ئەکەن بۆ کارلێکە کیمیاییەکان، وەکو دروست بوونی هایدرۆجین بیرۆکساید (H_2O_2) لەیەکگرتنی هەردوو توخمی ئۆکسجین و ئاو بەیارمەتی تیشکی رووناکی، ئەم کارلێکردنانەش بەکیمیایی تیشکی ناو دەبرێت، ئەم پێکهاتە

کیمیاییەش کارلێکردن لەگەڵ توێژاڵی یەکەمی کەرەستە ئاسەوارییەکان دەکات. بۆ پاراستنی ئاسەوارەکان پێویستە هێزی تیشکەکە دەست نیشان بکرێت و نەخرێنە بەر رووناکی سروشتی، بەدانانی شووشەی لێڵ (Sola Gray) بەئەستووری ¼ گرێ لەبەردەم پەنجەرەو دەرگاکاندا و ٤٨٪ی تیشکە نەبینراوەکانی دەشارێتەوە و تیشکی ترافیولیتی نەبینراو گل دەداتەوە کە درێژەی شەپۆلەکانی لە ٣٠٠٠-٣٢٥٠ ئەنگسترۆمە، زوربەی تیشکە نەبینراوەکانی ترافیولیت لەروناکی سروشتی دەپارێزرێت بەدانانی پارتێشنی پلاستیکی تەنك (Plesiglas Lluf- acrylic) بەئەستووری ¼ گرێ لەسەر دیوی ناوەوەی دەرگاو پەنجەرەکان. بەمەش لەکاریگەری تیشکە زیان بەخشەکان دەرباز دەبین.بۆ دیاریکردنی ئەو تیشکەی لەگلۆپی فلۆرسنتەوە دەردەچێت بۆ کۆکردنەوەی گورزی تیشکەکانی لەسەر تیشکی ترافیولیت پارتێشنی پلاستیك دادەنرێت بۆ رێگرتن لەو تیشکانە ئەویش ئەگەر رێژەی تیشکی ترافیولیتەکانی گلۆپی فلۆرسنت هاو رێژەی تیشکی ترافیولیتی گلۆپی (تەنگستن Twngestern Lump) بێت، ئەویش رێژەکەی هێندە کەمە پێویست بەگرنگی دان ناکات. ئەتوانرێت هێزی تیشکەکەی و دابەش کردنی بەشێوەیەکی رێك و پێك بەچەند رێگایەك دیاری بکرێت لەوانە ئاستی حەساسیەتی کەرەستە ئاسەوارەییەکان بەو تیشکەو جۆرو هێزی روناکییەکە. ئەتوانرێ بەپێی ئەم خاڵبەندی کردنە ئاسەوارەکان بکرێنە سێ کۆمەڵ:

١- ئەو ئاسەوارانەی کە تیشك کاریان تێ ناکات: وەکو ماددەی کانزایی و شووشەو گڵین و گڵینی شوورێنراو پەیکەری بەردی و تابلێتی بەردی و گڵینی و گەچی و سیرامیك و ماددەی گلینی. هیچ رێگرێك نییە لەبەکارهێنانی جۆری روناکی بۆ ئەم ماددانە ئەگەر روناکی سروشتی هەبێت یاخود گلۆپی فلۆرسنت یان تەنگستن بێت. رێکخستن و ئاراستەکردنی رووناکییەکە کە پشت بەستووە بە دیاریکردنی روناکییەکە کە بەو شێوەیەی گونجاوە بۆ نیشاندانی ئاسەوارەکان و هەندێك لەپسپۆران بە (٢٠٠-١٠٠٠ Lux)* پلەی روناکی دەست نیشان کردووە. (L ux) یەکەیەکی پێوانەیە بۆ هێزی تیشکی و بریتییە لە گورزی تیشکی دەرچووە لەسەرچاوەیەکی روناکی (Candel) یەوە بەکونێکی بچووکدا بۆ روناکردنەوەی یەك مەتر چوار گۆشەو هەر یەکەیەك (Lux) ی پێ دەوترێ، بەلام لەئینگلتەرەو ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا یەکەی پێوانەیی تیشك بۆ

روناككردنەوەی یەك پێ چوار گۆشە یەكسانە بە (١٠ لۆكس)....

٢- ئەو ئاسەوارانەی كە تیشكی بەهێز كاریان تێ ناكات: وەكو تەختەو عاج و ئیسقان و وێنەی سەر دیوار و وێنەی زەیتی. پسپۆران لەسەر ئەوە كۆك بوون كە هێزی تیشك بە ١٥٠ یەكەی تیشكی دیاری بكرێت و گلۆپی فلۆرسنتی بۆ دابنرێت و پارتێشنی پێوە بێت بۆ رێگرتن لە تیشكی فلۆرسنت یاخود دانانی گلۆپی تەنگستن، هەندێك جار ئەتوانرێت هێزی تیشكەكە بۆ ٣٠٠ یەكەی تیشكی زیاد بكرێت بۆ ماوەیەكی دیاریكراو كەلەمانگێك زیاتر نەبێت تاكو بینەرانی هۆڵی مۆزەخانەكە سوود لەو رووناكییە وەرگرن.

٣- ئەو ئاسەوارانەی كە زۆر هەستیارن بەتیشك: وەكو كاغەزو خوری و چەرم و وێنەی ئاوی و وێنەی فۆتۆگرافی و بەڵگەنامەكان، لەبەر كاریگەری ئەم ماددانە بەتیشك، هێزی تیشك بە (٥٠) یەكەی تیشكی دیاریكراوە و پێویستە تەنیا گلۆپی تەنگستن بەكار بهێنرێت تاكو ئاسەوارەكان ژەنگ هەڵنەهێنن و پێویستە پارتێشن بەكار بهێنرێت بۆ كەم كردنەوەی هێزی تیشكەكەو لەگەڵ ئاسان بەكارهێنانی لەكاتی بەرزكردنەوەی پارتێشنەكە.

پاش زانینی كاریگەری تیشك لەسەر ئاسەوارو كەم كردنەوەی هێزی تیشكەكەی بە پارتێشن و دابەش كردنی بەرێژەی دیاریكراو، پێویستە ئامێری تایبەت بە هێزی تیشك و جۆری روناكی بۆ مۆزەخانە دابین بكرێت.

ئامێری رێكسختنی كەش و هەوا و روناكی ناو مۆزەخانە:

مۆزەخانە پێویستی بەئامێری رێكخستنی پلەی گەرمی و رێژەی شێ و پاككردنەوەی هەوا هەیە لەپیس بوون و گەردی تەپ و تۆز و ئامێری چاودێری كەش و هەوا و روناكی ناو مۆزەخانە.

١- شێ و گەرمی: دوو رێگە هەیە دیاریكردنی رێژەی شێ یان ئامێری گونجاندنی هەوا لەروی گەرمی و شێوە كەشایستە ترە یاخود بەكارهێنانی ئامێری زیاد كردن و كەم كردنی رێژەی شێ بۆ ناوچە وشكەكان یان شێدارەكان ئەگەر پلەی گەرمی مام ناوەندی بێت و گرنگترین ئامێرەكان:

ا- ئامێری گونجاندنی هەوا (Air Conditionting) كە سیفەتی تایبەتی هەبێ بۆ كۆنترۆڵ كردنی پلەی گەرمی و رێژەی شێ، شوێنی هەواكەی فلتەری هەبێ بۆ كەم كردنەوەی رێژەی گازو پاككردنەوەی هەوا لەگەردی تەپ و تۆز وەكو (Casbm

Filiter) کە گازی دووەم ئۆکسیدی کاربۆن و دووەم ئۆکسیدی تتریك دەمژێت یاخود دانانی فلتەری تر کە تایبەتمەندێتی تری هەیە.

ب- ئامێری کەم کردنەوەی رێژەی شێ (Dehumidifiation) کار بۆ کەم کردنەوەی رێژەی هەڵمی ئاو دەکات، ئەویش بەدانانی چەند ماددەیەکی کیمیایی بۆ مژینی هەڵمی ئاو لەهەوادا و بەبەردەوامی رێژەی شێ کەم ئەکاتەوە.

ج- ئامێری زیاد کردنی رێژەی شێ (Humdification)، ئەم ئامێرە بۆ ناوچە وشکەکان بەکار دێت کە رێژەی شێی تێدا ٤٠٪ کەمترە.

ئامێری چاودێری پێوانەی رێژەی شێ و پلەی گەرمی:

بەبێ ئەم ئامێرانە ناتوانرێت رێژەی شێ و پلەی گەرمی دیاری بکرێت، لەوانەی ئامێری بارۆمەتری تەڕو وشك و ئامێری پێوانەی پلەی گەرمی و شێ.

١- ئامێری بارۆمەتری تەڕو وشك: (Wet and dry beulb Rygro meter) ئەم ئامێرە بە (Psychrometer) دەناسرێت و لەخوێندنەوەی پلەی گەرمی بارۆمەتری تەڕو وشك دا بەدانانی ئاوی (مقطر) و پاش زانینی پەستانی هەوا و بەلێکدانەوەیەکی بیرکارییانە رێژەی شێ لەهەوادا وەردەگرین.

٢- ئامێری پێوانەی پلەی گەرمی و شێ (Thermo hygragraph) و خوێندنەوەی پشت بەکارت دەبەستێت (hyrometric charts) کە زانیاری لە پلەکانی گەرماو رێژەی شێ بۆ ماوەی هەفتەیەك دەردەگرێت و بۆ بەردەوام بوونی ئامێرەکە کە بۆماوەی یەك ساڵ پێویستی بە ٥٢ کارت هەیە. بەخوێندنەوەی پلەی گەرمی ئامێرەکە رۆژانە و هەفتانە ئەتوانرێت گۆڕانکاری کەش و هەوای مۆزەخانە بزانرێت. لەگەڵ خوێندنەوەی ئەم ئامێرە پێویستە خوێندنەوەی ئامێری (Puychrameter) دوو مانگ جارێك بەکار بهێنرێت، بەمەش سەرپەرشتی تەواو لەسەر چاودێریکردنی رێژەی شێ و پلەی گەرمی مۆزەخانە دەکرێت.

ئامێری پێوانەی تیشك:

لەمەوپێش باسی چۆنیەتی دیاریکردنی هێزی تیشك کراو چۆنیەتی رێگرتن لەتیشکی نەبینراو و دابەشکردنی روناکی بەشێوەیەکی راست ە. گونجاو ئەو ئامێرانەی کە بۆ پێوانەی تیشك بەکار دێن:

1- (High Meter) : ئەو زانیارییانەی کە بەردەستمان دەکەون

لـەئامێری پێوانـەیی هـێزی تیشـکەوە لـە) و بەمەش Lux تـا ١٠٠٠٠٠ Lux(٢,٥ ئـەتوانرێت هـێزی تیشـك بـەو شـێوەیەی پێویستە رێك بخرێت.

٢- (U.V. Monetors) : ئەم ئـامێرە کـۆی پێوانـەی گـورزی روونـاکی لەتیشـکی ترافیولیـت دەپێوێـت هـەر لەرۆناکی سروشتییەوە تا رۆناکی دەست کـرد و وەرگرتنـی زانیـاریی زیـاتر. ئـەتوانرێت بەبـەکارهێنانی پارتێشـنی پلاسـتیکی گونجـاو رێ لەرووناکییەکـە بگیرێت بۆ ئەو رێژەی کە پێویستە.

سەرچاوە:

گۆڤاری سۆمەر سالی ١٩٨٢ لا پەڕە (٢٧١-٢٧٥).

سلێمانی لە جەنگی جیهانی دووەم دا
(١٩٣٩-١٩٤٥)

بەشی یەکەم:

شەڕو شار

یەکەم - کۆمەڵگای ئەو کات

دووەم - گوزرەرانی ئابووری

سێیەم - رابوونی رۆشنبیران

نووسینی

هێرش عەبدوڵڵا حمە کەریم

ئامانجی ئەم لێکۆڵینەوە بریتی‌یە لە دەرخستنی رۆڵ‌و بایەخی شاری سلێمانی لە بزووتنەوەی رزگاری خوازی نەتەوەییدا کە هاوکات دەبێت لەگەڵ تێپەڕبوونی جەنگی دووەمی جیهانی کە خراپترین شوێنەواری بەسەر هەموو بووارەکانی جیهاندا بەجێ هێشت لە رووی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و سیاسی‌یەوە ئەمەش وەك روویەکی نێگەتیڤی ئەم شەڕە.

لەگەڵ ئەوەشدا ئەم جەنگە بووە هۆی هۆکاری گەشەسەندنی بیرو بزووتنەوەی رزگاری خوازی لە دژی دەسەڵاتی زلهێزەکانی جیهان لە جیهانی سێ‌دا کەلە رووی سیاسی‌و سەربازی‌و ئابووری خۆیان بە تەواوی سەپاند بوو.

بێگومان کوردستانی باشوور بە گشتی و سلێمانی بە تایبەتی لەم کەش‌و هەوای شەڕەنگێزی‌یەدا وەك بەشێك لە دەوڵەتی پاشایەتی عێراقی بێ بەش نەبوو بەڵکو زیاتریش لەبەشەکانی ناوەڕاست‌و باشووری عێراق تووشی گێروگرفتی کۆمەلایەتی‌و ئابووری هاتووە. بۆیە بەپێویستی دەزانین کە باس لەو بارو دۆخە کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌یە بکرێت لەگەڵ ئەو رابوونە رۆشنبیری‌یەی کە لەو ماوەیەدا کە شاری سلێمانی بەخۆیەوە بینیوە کە ئەمانە هەمووی کاریگەری راستەوخۆیان هەبووە لەسەر بزوتنەوە رزگاری خوازیەکان لەشاری سلێمانیدا بەدەر لەناوچەکانی دەورو‌پشتی بەشارو شارۆچکەکانی سەر بە سلێمانی...

بەشی یەکەم: شەڕو شار

جەنگی جیهانی دووەم لە مانگی ئەیلولی ساڵی ١٩٣٩ دەستی پێ کرد وە بەردەوام بوو تا ئایاری ساڵی ١٩٤٥. ئەم جەنگە تایبەت نەبوو بە کیشوەری ئەوروپا تەنها، بەڵکو هەموو کیشوەرەکانی گرتەوە وە کەم تا زۆر

هەموو وولاتان تێوەگلان بە گشتی و زل هێزەکان بە تایبەتی؛ عێراق هەرچەندە بەشداری ئەو شەڕەی نەکرد راستەوخۆ بەڵام کاریگەرییەکی زۆری لەسەر پەیدا کرد بەتایبەت لە رووی ئابووری‌و وە دروست کردنی کێشەی ناوخۆیی.

سەرەك وەزیرانی عێراقی نوری سەعید پاشا ئەوەی بە پێی رێکەوتننامەی (ئەنگلۆ-عێراقی) ساڵی ١٩٣٠ عێراقی بەستبووەوە بە رەورەوەی بەریتانیاوە[١] وە لەساڵی ١٩٤٣ لەکانونی دووەمدا بەشێوەیەکی رەسمی جەنگی راگەیان دژی ئەڵمانیاو ئیتالیاو یابان[٢]. ئەمانە هەموو کۆمەڵێك هۆکار بوون کە بوو بەهۆی ئاڵۆز بوونی بارودۆخی عێراق لە رووی کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و سیاسی‌یەوە، بێگومان کوردستانی باشوور بە گشتی و سلێمانی بەتایبەتی لەم کەش‌و هەوای شەڕەنگێزی‌یەدا پشکی خۆیان بەرکەوت زیاد لەبەشی ناوچە باشووری‌یەکانی عێراق؛ بۆیە دەبینین گۆڕانکاری بەسەر ژیانی کوردان هات لەم کاتە کەمەداو لەهەموو روویەکیشەوە.

کۆمەڵگای ئەو کات

ژمارەی دانیشتوانی شاری سلێمانی بەپێی نزیکترین ئاماری ساڵانی تایبەت بە باسەکەمان کە ئاماری ساڵی (١٩٤٧)ە بەم پێیە (٣٣٤٧٠) کەس بوو[٣]، بەڵام ئەگەر ئاماری ساڵی ١٩٣٥ تێبینی بکەین دەبینین (٢٤١٨٦) کەس بوو کە ئەم ژمارەیەش زۆر کەمە لەچاو ژمارەی ئاماری پێشوو بۆیە ئەم زیاد بوونەش خێرایە[٤]، هۆکەشی دەگەڕێتەوە بۆ زیاد بوونی ژمارەی کۆچکردن لەلادێ نشینەکان بۆ ناو شارەکان. ئەم کۆچکردننەش لەو کاتەدا پەیوەندی بەچەند لایەنێکەوە هەبووە لەوانە:

یەکەم: ئەو گۆڕانکاری‌یەی بەسەر شاردا هات لە رووی خزمەت گوزاری‌یەوە بە تایبەت راکێشانی ئاو لە ساڵی ١٩٣٠ بەشێوەیەکی سەرەتایی‌و وەفراوانکردنی لە ساڵی ١٩٣٤ کە گەڕەکەکان توانیان بەتەواوی سوودی لێ وەربگرن، بە هەمان شێوە لەساڵی ١٩٣٠ ویستگەیەکی کارەبایی بۆ شار دانرا کە زۆر سادە بوو، پاشان لە نیوەی دووەمی سالانی سی‌یەکاندا فراوانتر بوون[٥]. بەهەمان شێوە پەیدا بوونی هەندێ پێداویستی کە لە پێشدا لاوەکی بوون پاشان ببون بە پێویستی ژیان کە بە تەنهاش لە شارەکاندا فەراهەند دەهات، لەوانە جل‌و بەرگ‌و شەکرو چا، کە ئەمەش هۆکارێکی تر بوو بۆ کۆچ کردن کە واشی کردبوو خەڵکانێك بەتایبەتی گەنجانی لادێ کە لادێی بچوك و تاریکیان لەبەرچاو بکەوێت و حەز بەخۆش گوزارانی شار بکەن[٦].

دووەم: پێداویستی شار بۆ خەڵکی لادێ لە روی گەشەسەندنی ئیشە دەستی‌یەکان بە شێوەیەکی فراوانتر کە دەستی کاری ئەم پیشانە زیاتر کرێکارە دێ نشینەکان بووبەرهەمی ئەم پیشانەش دەگوێزرایەوە بۆ

لادێکـــان ئـــەم پەیوەندی‌یـــەش زیـــاتر لادێیـیـەکانی نـاو شـاو هـەڵ دەسـتـان بـە دروست کردنی(٧). بۆیە ئەمەش هۆکارێك بوو بۆ فراوان بوونو زیاد بوونی دانیشتوانی شار لەو ماوەیەدا.

لەســالانی جـەنگی جیـهانی دووەمــدا (١٩٣٩-١٩٤٥) زیـاتر باسـی کۆبوونـەوەی خەڵك دەکرێت لە مزگەوتـەکاندا کـە ئەمـەش شتێکی ئاسایی‌یە، چونکە لەگەڵ پـەیدابوونی گرانـیو تـرس لەیـەك کـاتدا کۆمەڵگـە زیـاتر خەریك بەلایەنی ئایینی بۆ رەوانەوەی ترسو برسـێتی. لـەم مزگەوتانەشـدا دوای نوێـژی خەوتنان بە تایبەتی لە مانگی رەمەزاندا ئەم دانیشـتنانە ئـەنجام ئـەدرا کـە پـاش ووتـاری ئایینی چەند یارییـەك دەکـرا (لەگـەڵ ووتنـی چـەند سـروودو گۆرانیـەك دا وە بەشـەداری کردنی چەند گەنجێکی ئەو کاتە لەوانە حەمە سـاڵح دیـلانو قـادری حـاجی حەسـەن(٨). وەشـاعیرانی وەك بێخـودو زێـوەرو لەگـەڵ میوانی هەمیشەیی یان قانع بەشداریان تیادا دەکرد کە هۆنراوەکانیان بەلای خەڵکی مایەی سەرسـوڕمان بـوو(٩)، ئـەم جـۆرە دانیشـتنانە زیاتر لە مزگەوتی شێخ بابە عەلی لە گەڕەکی سەرچیمەنو مزگەوتی مەلا ئەسعەدی مەحوی ساز دەکرا(١٠). خەڵکی لەو ماوەیەدا بەبۆنەی روداوەکانی شەڕەوە زۆر لە بوارێکی دەروونی نا هـەمواردا بـوون بـە تایبـەت دوای هێرشـی ئەڵمانەکان بۆ رووسیا تا وای لێ هاتبوو لـەو ماوەیـەدا خـەڵکی بـاس لـە داگـیرکردنی سلێمانی دەکەن لەلایـەن سـوپای ئەڵمانـەکان بۆیـە تـرسو بیـم دای گرتبـوون، لـەم کاتـەدا پـیرەمێرد لـە رۆژنامـەی (ژیـن) دا دڵخۆشـی خەڵك دەداتەوە وە دەنووسێت:

"تـا ئینگلیز لـە عـێراقدا بێـت دڵ نیـابن هیچمان لێ نایەت"(١١).

هەڵوێستی فەرمان بەرو دەسەڵات دارەکان زۆر ناشرین بووە، لەگەڵ خەڵکی شار تا وای لێ هاتووە هەر لە گەورەترین دەسەڵات دارەوە تا بچوکترین کەم تا زۆر بەرتیلیان وەرگرتووە، بۆیــە هیــچ کــارێك تەنانــەت لــە بەڕێوەبەرایەتیـــەکی وەك " تـــەجنیدی سلێمانی" بەڕێوە نەچووە، ئەم خووەش هـەتا موتەسەریفەکانیشـی گرتووەتـەوە(١٢)، وە جەمال بابان لەم رووەوە دەڵێت:

" هەندێك لە موتەسەریفەکانی ئەوسا دزو شەریکی دز بوون بـەڵام تاکو تەراشیان پاكو خـاوێنو بـێ غـەلو غـەش بـوو لـەو دەسـت پاکانە زۆر بـاش خوالێخـۆش بـوو (مـەعروف جیـاوك)م لـە بـیرە کـە بـەو پـەڕی دڵسـۆزیو خاوێنی‌یەوە خزمەتی شارەکەی ئەکرد"(١٣).

ئاستی خوێنـدەواری شـار لەگـەڵ بوونـی بـارودۆخێکی ئـاڵۆز کـەچی لـە رەوتـی خـۆی بـەردەوام بـوو وەك لـە گـۆڤـاری گـەلاوێژەوە وەرگیراوە لـە سـاڵی ١٩٤٧ ئەم قوتابخانانـەی تێدا بووە:

جۆری قوتابخانەکان	ژمارەی قوتابخانەکان	ژمارەی قوتابی‌یەکان	ژمارەی مامۆستاکان
١- ناوەندی کوڕان	١	٣٢٠	١٤
٢-ناوەندی کچان	١	١٠٠	٣
٣-سەرەتایی کوڕان	٨	١٦١٠	٥٣
٤-سەرەتایی کچان	٥	٧٦٠	٣٩
کۆی گشتی	١٥	١٧٩٠	١٠٩ [١٤]

ساڵی ١٩٤٠ یەکەم قوتابخانەی تێکەڵاوی سەرەتایی کراوەتەوە کە بەڕێوەبەرەکەی ئافرەتێك بووە بەناوی فاتیمە محێ دین ئەفەندی[١٥]، بوونی ئەو ژمارە خوێندەوارە لەو کاتەدا ژمارەیەکی زۆر بووە لەچاو هەندێ لیوای تری عێراق[١٦].

لەساڵانی جەنگدا چەند گۆڕان کاریەك لەشێوەی شارستانی شاردا رووی داوە لەوانە لە ساڵی ١٩٤٢ سینەما سەلاحەدین کراوەتەوە کە خاوەنەکەی عومەر قەزاز بوو، وە لە ساڵی ١٩٤٤ بەتایبەت کاتێك کە لیوا بەهادین نوری موتەسەریف بووە چەند خزمەت گوزاری‌یەك کراوە لەوانە دروست کردنی (کتێبخانەی گشتی) وە دامەزراندنی یانەی فەرمان بەران وە کردنەوەی بینایەك بۆ بەڕێوەبەرایەتی ئاگرکوژێننەوە[١٧] کە، بێگومان ئەم دامەزراوانە کاریگەرییان هەبووە لەسەر کۆمەڵگەی ئەوکات.

قاوەخانەکان خەڵکانێکی زۆر لێی دادەنیشتن و کۆ دەبوونەوە تیای‌دا ئەمەش زیاتر بە هۆی بوونی ئامێرێکی تازە بوو لەم شووێنانە کە بە هۆیەوە خەڵکێکی زۆر بە مەبەستی گوێ گرتن لە هەواڵە جیهانیەکان سەبارەت بەشەڕو گۆڕانکارییەکانی کۆ دەبوونەوە، ئەمەو لەگەڵ خەریك بوون بە یاری‌یەکی باوی ئەو کاتە ئەویش یاری دامە بووە[١٨].

لە رۆژی کۆتایی جەنگدا ٨ی مایسی ١٩٤٥ خەڵکی سلێمانی دەزگا بەڕێوبەرێتی‌یەکان و قوتابخانەکانی سلێمانی ئاهەنگێکی گەورەیان ساز کرد بەو بۆنەیەوە ئەمەش وەك هێمایەك بۆ ماندوو دەرچوونی خەڵك لەو شەڕەی کە بە هەموو شێوەیەك کاری کرد بووە سەر ژیان و گوزەرانیان[١٩].

پاش ئەوەی لە ساڵانی سەرەتای جەنگدا جەژنی نەورۆز بە ئاشکرایی قەدەغە کرابوو، بەڵام لە کۆتایی ساڵی شەڕدا، کە زۆربەی کێشەکانی جەنگ کە یەك لا بوو بووە بۆیە لە ٢١ی ئازاری ١٩٤٥ ئاهەنگێکی گەورە لە گردی مامە یارە سازکرا، کە پیرەمێردی شاعیر بەڕێوەی دەبرد ئەمەو بە ئامادەبوونی زۆربەی جەماوەری شار لەو ئاهەنگەدا[٢٠].

لەم بۆنەیەشدا راوێژکاری وەزارەتی ناوخۆ ئەدمۆنس - کە فەرمانبەرێکی ئینگلیز بوو لە عێراقدا- هاورێ لەگەڵ موتەسەریف (مەعروف جیاوک) ئامادەی ئەو ئاهەنگە بوون لەو کاتەدا بێکەسی شاعیر لەناو خەڵکەکەوە دەچێتە بەردەمی ئەدمۆنس و هۆنراوە بەناو بانگەکەی دەخوێنێتەوەو کە دەڵێ:

"بیستو حەوت ساڵە من رەنجبەری تۆم
بەنانو ئاوو جلو بەرگی خۆم
خزمەتم کردی لە ئێرانو رۆم
لەپێناوی تۆ شکاوە ئەستۆم
کەچی هێشتا هەر دیلو رەنجەرۆم
گوناهم چی بوو بەم دەردەت بردم
بۆچی بەناهەق وا سوکت کردم"

درێژەی ئەم هۆنراوەیە جەماوەری هەژاندو خەڵکی بە (بژوخێ) و (با بژی) دەستیان کرد بە دروشم ووتن بۆیە ئەدمۆنس وای لێ هات دانیشتنەکە بەجێ بێڵێ[٢١].

گوزەرانی ئابووری

بەپێی ئاماری ساڵی ١٩٤٧ خەڵکی کوردستانی باشور بە نزیکی لە ٥٠٪ کەسانێکن کە توانای کارکردنیان هەیە، بەڵام لەگەڵ بوونی ئەم رێژەیەش کەچی ناوچەکە لەبارگرژی‌یەکی ئابووری‌دایە ئەمەش بەهۆی کەم بوونی داهاتی تاکە کەس، واتە ئەو کارەی تاکە کەسی بەرهەم هێنەری بەکاربەر (المنتج المستهلك) دەی کات تەنها بەشی تاکە کەس دەکات نەك بەشی بەکاربەری بەرهەم نەهێنەر (المستهلك غير المنتج) بکات[٢٢].

وە بەپێی هەمان ئاماری ساڵی ١٩٤٧ پیشەگەری‌یەکانی سلێمانی بەم جۆرە بوون لە ناو شاردا:

پیشە	ژمارە
کەسانی کارکەری ناو کێڵگە کشتوکاڵی و ئاژەڵی‌یەکان	٥٧١
کەسانی پەیوەندی دار بە پیشەسازی خۆراکی ئاژەڵی	٢١٠
دارتاشی و شێوەکانی	١٥٣
سەرراجەکانو شێوەکانی	١٠٥
پیشەسازی قوماش	٥٢
ئیشی جلو دروومان	٤٩٢
پیشەسازی مەعدەنی	١٦٦
کەسانی کارکەر لە رێگاوبانو چاك کردن	١٦٠
گەیاندنو گواستنەوە	٢٠٧
سەررافەکان	٣٧
خزمەت خزمەتگوزاری‌یە زانستی‌یەکان	١٢٩

خزمەت گوزاری‌یە پزیپشکی و تەندروستی‌یەکان	٤٧
خزمەت گوزاری‌یە ئایینی‌یەکان	٢٢٤
خزمەت گوزاری‌یە شاراوانیەکان	١٨١
خزمەت گوزاری پۆلیس ی ئاگر کوژێنەوە	٤٠
بازرگانی	٢٩٥٨
خزمەت گوزاری‌یە تایبەتی‌یەکان	١٤٧٩
پیشەی هەمە کار	٩٧٠
ئیشکەری لە ١٠ ساڵ کەمتر	٤٧٦ [٢٣]

بەپێی ئەم نەخشەیە دەبینین بازرگانی پیشەی سەرەکی دانیشتوانی شارە کە ئەمەش شتێکی ئاسایی‌یە چونکە پیشەسازی و شێوەکانی گرنگی‌یەکی لاوەکی‌یان هەیە سەبارەت بە ناوچەکە وە سروشتی لێواکە وای لێ کردووە کە خەڵکی شارەکە خەریك بن بە کاری بازرگانی لەگەڵ دێکانی دەوروپشتیان بۆ پرکردنەوەی پێداویستی‌یەکانی هەر دوولا[٢٤].

لەدوای ساڵانی ١٩٢٤ باری ئابووری ناوچەکە بە شێوەیەکی سروشتی پێشوو بەرەو پێش نەدەچوو ئەمەش بەهۆی سنوورە سیاسی‌یە دروست کراوەکان بەجۆرێك کوردستانی کردووە بەچەند پارچەیەك کە وای کردووە ئەم سنوورە ئاستەم بێت لەبەردەم بازرگانی ناوخۆی نێوان کوردستانی گەورەدا[٢٥]. بەتایبەت ئەو پەیوەندی‌یەی کە لەو پێش شاری سلێمانی هەیبووە لەگەڵ بازرگانی شارەکانی وەك ئەرزرۆم و تەبرێزو هەمەدان[٢٦]. بەرەو رووی رێگرە سنووری‌یەکان بووەوە کە ئەمەش بێگومان زیانی ئابووری بۆ ناوچەکە لێ کەوتەوە چونکە شاری سلێمانی هەر لە سەرەتای دروست کردنیەوە پێشکەوتن و پەرەسەندنی پلەی یەکەم بە بازرگانی بەسترابووەوە، بەلام لەگەڵ ئەو ئاستەنگەشدا بازرگانەکانی شاری بێ ئومێد نەکردبوو بەڵکو زۆر جار کاروانە بازرگانی‌یەکانیان سنووری دەبەزاندو ئەم ئاڵ و گۆڕە داهاتێکی نیمچە نەگۆڕی ناوچەکە بوو.[٢٧]

وەك لە خشتەکەدا دەردەکەوێت کە ژمارەی ئەو کەسانەی لە بواری کشتوکاڵ و گواستنەوەدا کار دەکەن کەم نین ئەمەش بەهۆی لیواکەوە کە لێوایەکی کشتوکاڵی‌یەوە پێویستیش بووە کە بەرهەمی دێکان لەگەڵ بەرهەمی پیشەسازی شارەکان بەیەك بگەن ئەمەش بەهۆی گواستنەوەو رووداني گەشەسەندن لە بەرهەمی هەردوولا پەیدا دەبێت، بەلام لەو کاتەدا هۆکانی گەیاندن و رێگاوبان هەرچەندە هەبووە کەچی نەگەیشتووەتە ئەو ئاستەی کە گەشەسەندن روو بدات لە هەر دوو لادا[٢٨].

پیشەسازییەکانی شار بەپلەی سێهەم داهاتی ئابووری شار پێك دێنن وە جگە لەو پیشەسازیانەش کە لە خشتەکەدا باس کراوە پیشەسازی سابون دروست کردن هەبووە تا دوای جەنگی جیهانی دووەمیش بەشێوەیەکی کەم مابووەوە لەکاتێکدا ئەم پیشەگەرانە لە سالانی پێش جەنگی جیهانی یەکەمو وە پاشانیش سالانە ٥٠٠ تەن سابونیان ناردۆتە شارەکانی بەغدادو تەبرێز وە گەرەکێك بە تەواوی خەریکی ئەم کارە بوون[٢٩]. وە موتابچییەکانیش بەهەمان شێوە خەریکی پیشەی (جەواڵ) دروست کردن بوون کە ئامرازی نیمچە پێشکەوتوویان تیادا بەکار دەهێنا وە دابەش کردنی کار سیمای پیشەکەیان بوو[٣٠].

لەکاتی جەنگی جیهانی دووەمدا بەهۆی بەستنەوەی ئابووری عێراق بە ئابووری ئینگلیزەوە بۆیە لەیەکەم ساتی دەست پێ کردنی جەنگەوە ئابووری عێراق توشی بەرگرژی بوو. هەرچەندە بەرپرسانی عێراق هەستان بە دانانی چەند پیلانێك بۆ سووك کردنی بارگرانی لەسەر عێراق بەلام نەیان توانی خۆیان بگرن لە بەرامبەر ئەو فشارەی کە لە هەموو لایەکەوە تووشیان دەبووەوە بەهۆی شەرەوە بە درێژایی پێنج سال[٣١]. بەتایبەت لە سالی ١٩٤٠ کاتێك سوپای ئەلمانەکان هێرشیان کردە سەر سۆڤیەت ئێرانیش رەزامەندی دەربری بوو لەسەر ئەو هێرشە بۆیە گرنگی شوێنی عێراق زیادی کرد لەو کاتەدا. عەبدول رەزاق حوسێنی لە بارەی بارودۆخی ئەو کاتەوە دەڵێ

"بەرهەم هێنەرەکانی وەك شەکرو چا گەیشتە نرخی شێت بوون تا وای لێ هات حکومەت بە بلیت دابەشی ئەکرد وە بارگرانی وای لە فەقیرەکان کرد کە مردووەکانیان بە جلی خۆیانەوە بنێژن لەبەر نەبوونی کرنیی کفن بۆیان"[٣٢].

سەرەرای گرانی کە بەسەر عێراقدا هاتبوو ناوچە کوردستانییەکان گرانییەکی تریشیان لەسەر بوو ئەویش بەهۆی حکومەتی عێراقییەوە بۆ نموونە نرخی نان لە کوردستانی باشوردا چوار بەرامبەری نرخی نان بوو لە بەغداد، وە دانەوێڵە سال بە سال کەمی دەهێنا لە عێراقدا بەهۆی چونە خزمەتی ئەو دانەوێڵەیە بۆ هێزەکانو دارودەستەی ئینگلیز[٣٣]. جەمال بابان هاوسەردەمی ئەو کاتەیە نووسیویەتی سەبارەت بە سلێمانی:

"شەکری کەللەی جارانو چای جەمەل و قووماشی فاسۆن نەما شەکرێکی ووردی سور ئەهات وەك قوڕ وابوو، چای ئێرانو چای ووشك کراوە دووبارەو سێ باری ئەدرا بەخەڵك، ئەمانە هەموو لەلایەن کاربەدەستە دزەکان و وەکیلە چاوچنۆکەکان ئەگۆڕانو ئەدزرانو یاری پێ ئەکران، ئەو شتانە بە نیوە ناچڵ ئەگەیشتە لادێکان و دانیشتووانی دەرەوە هەناسە ساردو بەش براو بوون لەلایەکی ترەوە دەغڵو دانو گۆشتو برنج

کەم بوون هەر لەو ساڵەدا (سن) پەیدا بوو کە ئافاتێك بوو دەغڵی بە سەوزی ئەخوارد، جگە لە کوللە کە لە ناوبردنی ئەم ئافاتە زۆر ستەم بوو، بۆیە دەغڵ دان تا ئەهات روو لە کزی بوو. قوماشی ئەو کاتە زۆری لە ژاپۆنی پێش شەڕەوە هاتبوو هەمووی (عەمارە پۆ) بوو، واتە دەست ئەدایە شی ئەبووەو ئەدڕا، خەڵك لە جیاتی جامو پەرداخی ئاو خواردنەوە (بطل)ی شووشەی لەناو قەددا ئەبڕییەوەو بەکاری ئەهێنا"[٣٤].

وە هەندێ شت پەیدا بوو کە لەوەوپێش بە خەیاڵی کەسدا نەدەهات وەك پێڵاوی (جاشەکەوش) بنەکەی لاستیکی تایەو سەرەکەی بە چەرمی گاتێ دەگیرا[٣٥]. هەروەها لەو ماوەیەشدا کە لە بەر بێ قوماشی گوێنی لەبەر ئەکرا، بازرگانەکانیش لە دوای نەمانی دەسەڵاتی حکومەتی ئێران لە ناوچە سنوورەکانی کوردستانی رۆژهەڵات هەستان بە هێنانی گەنم لە ئێرانەوە کە ئەمەش یارمەتییەکی باشی بوژاندنەوەی خەڵکی سلێمانیدا[٣٦]، ئەمەش دوای ئەوەی کە بۆ ماوەیەك بوو نانی گەنمو هەتا گەنمە شامیش دەست نەدەکەوت[٣٧]، وە نانی بەڕو دەخورا[٣٨].

لەگەڵ ئەم بوارە ناهەموارەدا هەندێ کەس بەهۆی هەندێ کاری تازە پەیدا بوو کە رۆژگار دای هێنابوو دەوڵەمەند بوون[٣٩]، هەندێکی دی کەش بەکاری ناڕەوا وەك پیرەمێرد دەڵێ:

"بێ ئیشی رووی لە بازاڕ کردووە ئەمەش بەهۆی بێ پارەیی و سەرمایەی بە پارە (سوو)، دێنن یەك دیناری قەرز مانگی بە ٥٠ فلس دەدەن"[٤٠].

وە توتن کە دەرامەتێکی سەرەکی بوو بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی سلێمانی، تا ئەو پلەیەی کە عەلی کەمال بۆ پڕوپاگەندەی هەڵبژاردنی ساڵی ١٩٤٨ باس لە توتن دەکات وە دەڵێت:

" کەسێك هەڵبژێرن کە هەوڵ بدات بۆ ئاسان کردنی مەسئەلەی توتن"[٤١].

کەچی بەپێی بەیاننامەی ئینحصاری توتن ساڵی ١٩٤٠ نرخی توتنی (دەرەجە مومتاز) کیلۆی (٩٠) فلسیان بۆ دانا[٤٢]،کە ئەم نرخەش زۆر زۆر کەم بوو لەو کاتەشدا، کاسب کارەکان لەو ماوەیەدا بۆ ئەوەی توتنەکە بەهەرزان نەچێتە دەرەوەی شار بۆیە توتنەکەیان لەناو شار دەکرد بەجگەرە، کە هەڵ دەسان بەدانی قامیشی جگەرە بە ئافرەتان بۆ تێکردن و پێچانەوەی جگەرەکە کە دەیان کرد بە بوخچە، کە هەر بوخچە پێك هاتبوو لە ١٠ گورزە وە هەر گورزەی پێك هاتبوو لە ١٠٠ جگەرە[٤٣]. کە ئەمەش لە بازارەکانی سلێمانیدا ساغ دەکرایەوە کە داهاتێکی باش بوون بۆ خەڵك.

گرانی لە شاردا هەر بەردەوام بوو تا وای لێ هات کەسێکی وەك پیرەمێرد دەڵێ :

"من دوو گرانیم بینیوە لە شاری سلێمانی یەکەم ساڵی ١٨٧٧ تا ساڵی ١٨٧٨ لەکاتی شەڕی نێوان رووسو و عوثمانی وە دووەم

گرانی ئەم گرانی‌یەیە کە هۆقەی رۆن بە دوو دینارو چوار سەد فلسە". [44]

گەیشتە ئەو رادەیەی کە فەقیرخانە لە سلێمانی کرایەوە لەسەر ئەستۆی خەڵکی شار وە خەڵکێکی زۆریش بەشداری کرد لەو پرۆژەیەدا، بۆ نموونە عەلی کەمال یەکەم جار (٥٠٠) دینارو پاشان مانگانە (٥٠) دیناری داوە وە خەڵکانی دیش بە شێوەیەکی رێکوپێک یارمەتی مانگانەیان داوە[45]. ئەمەش هەڵوێستێکی جوامێرانەی خەڵك بوو لەو کاتەدا.

لە کۆتایی ساڵانی شەڕ بە تایبەتی لە ساڵی ١٩٤٤ ئەم بارگرانی‌یە تۆزێك سووك بوو لەسەر ئەستۆی خەڵك ئەمەش بەهۆی گرنگی دانی میری بوو بە ناوچە کوردستانی‌یەکان، بێگومان کە بێهودە نەبوو ئەمەش، بەڵکو ئەو گۆڕانکاریانەی لەکوردستانی رۆژهەلاتی سەر بە حکومەتی ئێران رووی دابوو بە تایبەت لە شارەکانی مهابادو بۆکان و سەردەشت، ئەو یارمەتی‌یانەش بۆ ئەوە بوو کە کوردەکانی کوردستانی باشوور سۆزیان بۆ لای ئەو بارودۆخەدا نەڕوا ئەمە لەلایەك، وە فشاری شۆڕشی بارزان لەسەر حکومەتی عێراقی لە رووی خزمەت گوزاری‌یەوە بۆ ناوچە کوردی‌یەکان لەلایەکی ترەوە هۆکاری ئەو گرنگی پێدانەی میری بوو.

لە بەرواری ١٩٤٤/٦/٦ (کۆمپانیای باکور) بۆ بازرگانی و کشتوکاڵ لە سلێمانی لقێکی کردەوە کە سەرمایەی ١٠٠ هەزار دیناری خستە بازارەوە[46]، ئەمەو جگە لە دابەش کردنی هەزاران تەن جۆ بۆ خواردن و قوماشێکی زۆر دابەش کرا بەسەر دانیشتوانی شاردا. [47]

ئەمە کورتەی ئەو بارودۆخە بوو کە شاری سلێمانی پیای‌دا تێپەڕ بوو لە رووی ئابووری و گوزەرانەوە لە جەنگی جیهانی دووەمدا کە لە سەرەتادا دزی و دەست درێژی کردنە سەر خەڵك و برسێتی و قاتووقڕی لە سیماکانی بوو[48]، بەڵام لە کۆتایی ئەوە ساڵانەدا دەبینین بە ئاهەنگە فراوانەکانی مامەیارەو سەرچنار کۆتایی دێت.

رابوونی رۆشنبیران

لەلاپەڕەکانی پێشوو کورتەی بارودۆخی کۆمەلایەتی و ئابووری شاری سلێمانی باس کرا، کە چۆن شەڕ راستەوخۆ کاری کردووەتە سەر ژیانی خەڵکی لەو لایانانەوە.

ئا لەم کاتە ناسکەدا کۆمەڵەی دەستە بژێر توانیان قەڵەمەکانیان بخەنە گەڕو شۆڕشێکی سپی بەرپا بکەن چ لەناو شارو چ لە دەرەوەی شار بە تایبەت شاری بەغداد کە مەڵبەندی رۆشنبیری عێراق بوو ئەمەش بوو بە هۆی کۆمەڵێك رۆشنبیری کوردی دانیشتووی ئەو شارە بوون کە پێك هاتبوون لە فەرمان بەران و سەربازان و خاوەن بڕوانامە زانستی‌یەکان و هاوکات لەگەڵ بوونی زانکۆکان کە کۆمەڵێك قوتابی شارەکانی کوردی تیای‌دا دەیانخوێند، بۆیە بە دوور کەوتنەوەی ئەو کۆمەڵە لەشار، سلێمانی رۆشنبیرانی خۆی لە دەست نەدا،

بەڵکو توانیان ئەو زانستو ئەدەبەی کە پێیان بوو بیگەیێننە هەموو کوردستان وە هەروەها کێشەی رەوای گەلەکەمان بە گەل عەرەب بناسێنن وەك کێشەی گەلێکی بێ چارەنووس بە جوانترین شێوەی شارستانی ئەویش رۆژنامەو گۆڤارەکان کە توانیان رۆڵی پێشرەوی چاو ساغی بۆ میللەتە هەژارو دواکەوتووەکەیان لە کوردستانی باشووردا ببینن...

رۆژنامەی ژین:

رۆژنامەیەکی "کوردەواری و فەنی" و کۆمەلایەتی هەفتانەیە، لەلایەن پیرەمێردی شاعیر دەردەکرا، لە ژمارەی (٥٥٤) وە دەستی پێکرد کە تەواو کەری رۆژنامەی ژیان بوو[٤٩].

ئەم رۆژنامەیە چاپ خانەکەی پیرەمێرد خۆی خاوەنی بوو[٥٠] وە زیاتر بابەتەکانی لەلایەن خۆیەوە ئامادە دەکرا بە تایبەت سەرووتارەکانی. وە پێك هاتبوو لە چوار لاپەرە، لە پەرەی یەکەمیدا سەر ووتارو هەواڵ و وەپەرەی دووەمی پەندی پێشینانو شیعرو چیرۆك وە پەرەی سێهەمیشی زیاتر بۆ بانگەوازو ئاگاداری تەرخان کردبوو، ئەمەو پەرەی چوارەم بە بابەتی کورتو هەمەرەنگ پڕ دەبووەوە.[٥١]

پیرەمێرد کە بە فەیلەسوفی کورد ناو دەبرێت، ئەو توانایەی هەی بوو لەکاری رۆژنامەنووسی و بەهرەمەندی لە شیعرو پەخشان دا لەگەڵ هەستی کوردایەتی دڵێرانە خەستی‌یە سەر رووپەرەکانی رۆژنامەی ژین

وە رۆڵی کاریگەری گێڕا لە ماوەی سالانی جەنگدا بە هۆی رۆژنامەکەیەوە، کەریم زەند دەڵێ:

"پیرەمێرد لە کاتی شەڕدا زۆر شوێنی دیار بوو کە نووسینو هەڵبەستەکانی لەمتاخو دەرووونی ئەو خەڵکەوە هەڵ دەقولا".[٥٢]

لە روی کۆمەلایەتی‌یەوە هانی خەڵکی دەدا بۆ ئارامگرتنو دوور کەوتنەوە لە دوودڵیو باوەڕ نەکردن بە هەموو پڕو پاگەندەیەك وە هەڵ دەستا بەبەرز کردنەوەی وورەیان وە نموونەی گەلانی بۆ دەهێنانەوە لەبەرگریو خۆڕاگری دا، لەوانە باسی توورکەکان دەکات کە چۆن لە شەڕی رزگاری دا لە سالانی ١٩٢١-١٩٢٣ هەتا ژنەکانیشیان چەکیان هەڵ گرتووە:

"ئەو ئافرەتە ئازەنینانە خۆیان لە شڵوارو چاکەت هەڵ کێشا بوو لوولە تفەنگیان ئەگرتو بەکلیانگی (الله اکبر) وە هجومیان ئەکرد، من خۆم لە غیرەت ئەوان جۆشی گریانم ئەهات".[٥٣]

لەرووی رەخنەگرتن لە دەسەلات دارانی ئەو کات لەو بارودۆخەی شەڕەدا دەڵێ:

"رەونەقی عێراق بە قەسری خۆرق نابێ بە فابریقەی شەکر ئەبێت".[٥٤]

هەروەها لەو ماوەیەدا کە موتەسەریفێك هەبووە بەناوی حاجی رەمەزان بووە لە ئیشووکاری کارگێری سلێمانی‌دا زۆر لێ هاتوو نەبووە، بۆیە پیرەمێرد مانگی رەمەزان بەهەل دەزانێ و دەنووسێ:

"مانگی رەمەزان هات رەمەزان بەخێر نەیەیت".

کە لێرەدا مەبەستی ئەوە نی‌یە کە مانگی رەمەزان بەخێر نەیەت بەڵکو مەبەستی لە موتەسەریفە. (٥٥)

لەرووی ئابووری‌یەوە بە هەمان شێوە رۆڵی هەبووە، لەو ساڵانەدا سن‌و کوللە هەبووە دەغلەو دان رۆژ لەدوای رۆژ رووی لە نەمان‌و کزی بووە، ئەویش بانگەواز دەکات بۆ جوتیارەکان بۆ دروستکردنی رەزو باخ لە بناری شاخەکانی گۆیژەو ئەزمەڕ چونکە وەك دەڵێت:

"رەزو باخ لە بەڵای سون‌و کوللەو مشك و بەرازو دۆکەو شەراو کەم بارانی ئەمین دەبن". (٥٦)

وە لە کۆتایی ئەم ووتارەی‌دا شعرێکی فارسی دێنێ:

"فریاد رەسی کردم فریاد رەسی نیست

کوی کەدر ئین خانە ویرانە کسی نیست". (٥٧)

سەبارەت بە جەنگ و هەواڵ و دەنگ‌و باسەکانی پیرەمێرد لەیەکەم رۆژی شەڕ کردننەوە دژی فاشیست‌و نازی‌یەکان بوو وە لەگەڵ بەرەی دیموکرات خوازەکان بوو، لە دووەم ژمارەی ژین هەواڵی شەڕ بڵاودوەکاتەوەو دەڵێ:

"جەنگی جیهانی ئاشوب رۆژی ٤ ازار دەست دەکرێت بەشەڕ زۆری پێ ناچێت نیوەی اوربا ئەبێ بە کورەی اگر شەر هەتا پایزی ساڵی ١٩٤٠ نابرێتەوە، نتجە بە سەرکەوتنی دیموقراطی دێتە مەیدان، المانیا ئەبێە چوار بەش". (٥٨)

جگە لە بڵاوکردننەوەی هەواڵەکانی شەڕ، رونکردننەوەو رەخنەگرتن لە رووداوەکانی ئەو رۆژە لە رۆژنامەکەدا باسی لێوە دەکرد بۆ نموونە لەسەر رێکەوتن نامەی نێوان ئەڵمانیاو سۆڤیەت‌و یابان دەڵێت:

"ئێمە لێرەوە بەم نەزانی خۆمانەوە گاڵتەمان پێدێت، کێ باوەڕ بە گورگ دەکات مەڕ بێت، کێ هیوای دیموقراطی بە دکتاتور دەبێ". (٥٩)

وە کاتێك ئەڵمانەکان لە ساڵانی کۆتایی جەنگ شکستی دەرکەوتبوو رۆژنامەی ژین شعرێکی زێوەر بڵاو دەکاتەوەو دەڵێت:

"کورگەل لە سایەی خوای تەعالاوە - مژدەیەکم بیست لە ئەوروپاوە- نازی بە جارێ پشتی شکاوە- چرا هەلێرە... تیا ماوە...". (٦٠)

سەبارەت بە بڵاوکردنەوەی هەستی کوردایەتی ئەوا کەمتەرخەمی نەکردووە، شیعرێکی مەدهۆش بڵاودەکاتەوە بەناوی حاکمی کوردایەتی کەنووسیوویەتی:

"هەرچەندە ئەڵێن کورد دەبەنگن لەگەڵ یەك

لەناو خۆیاندا قەت نابن یەك

گەر بای خەزان گەڵای ئەوەرێ

تەرازووی جیهان تای وەرئەگرێ

ئەوسا وەك گوڵ ئەگەشێنەوە

چەشنی ئەستێرە ئەدرەوشێتەوە". (٦١)

گۆڤاری گەلاوێژ:

ئەو گۆڤارەیە لە ساڵانی ١٩٣٩-١٩٤٩ لە بەغداد دەردەچوو لە لایەن رۆشنبیرانی سلێمانی کە خاوەن ئیمتیازەکەی ئیبراهیم ئەحمەدو عەلادین سەجادی بەڕێوەبەری بوو(٦٢) کە توانیان خزمەت بە رۆشنبیری کوردی بکەن بە تایبەت لە ساڵانی جەنگی جیهانی دووەمدا، تا وای لێ دێت گۆڤارەکە، لۆرانس- سیاسەتمەداری ئینگلیز لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناوی گۆڤارەکە دەبات " بە باشترین گۆڤارەکانی رۆژهەڵاتی نزیک". (٦٣)

ئەم گۆڤارە شتێك نەبوو لەپڕ بێتە کایەوە بەڵکو بەرەنجامی هەوڵەکانی "یانەی سەرکەوتن" و (کۆمەڵەی لاوان) کە چەند ساڵێك بوو خەونیان پێوە دەبینی. لە بابەتی یەکەمدا لە ژمارەی یەکەمی گەلاوێژ ئیبراهیم ئەحمەد نووسیوویەتی:

"هیچ گومانم نییە کە هەمووتان وەك من سەر شۆڕنەکەن شەرمەزار نەبن کە بەڕێکەوت یا پرسیاری بێگانەیەك نەیەتەوە بیرتان کە لە سەردەمی رووناکیو خوێندن و زانینا لەم پلە بەرزەدا کە شارستانی بینیووەیەتی لە رووی زەمینا گۆڤارێکی کوردی نیە". (٦٤)

ئەمانە هەموو هاندەر بوون کە هەوڵ بدەن بۆ بەدەست هێنانی ئیمتیازی گۆڤارەکە وە بۆ ئەو مەبەستە پەیوەندی بکەن بە کەسانی خاوەن ئەزموونو شارەزای ئەو کاتە لەوانە محەمەد ئەمین زەکیو تۆفیق وەهبیو بابە عەلی شێخ مەحمودی حەفیدو حامید فەرەجو عەبدوڵڵا گۆرانو کەسانی تر. (٦٥)

بۆیە کاتێك کە گۆڤارەکە هاتە ناو مەیدانی رۆژنامەگەری، رۆشنبیرانو ئەوانەی کە خاوەنی بوون هەمیشە هەوڵیان ئەدا کە وتاری بەهێزو هونراوەی باش هەڵبژێرن تا ئاستی رۆژنامەکە هەمیشە لە بەرزیدا بێت. قادر قەزاز بە شانازییەوە باسدەکات کە لە ساڵە سەختەکانی شەڕی دووەمی جیهانی بە برسێتی تا نیوە شەو لە چاپخانەدا دەمانەوە هەر بۆ ئەوەی گەلاوێژ کەم هەڵە بێت. (٦٦)

ئەمە جگە لەوەی کە هەمیشە لەلایەن خەڵکی سلێمانییەوە یارمەتی گۆڤارەکە دەدراو هەوڵ ئەدرا بەهەر چۆنێك بێت ئەم گۆڤارە بەردەوام بێت لەوانەی کە هەمیشە یارمەتی دەربوون تۆفیق وەهبیو ئیسماعیل حەقی شاوەیس(٦٧)، بەڵام عەلی کەمال لەم مەیدانەدا لە هەموو کەس ئازاتر ئەسپی خۆی تاو داوە، وە عەلادین سەجادی لە نووسینێکدا بە ناوی (کوردی بەناوبانگ عەلی کەمال بەگ) ئەنووسێت:-

" گرنگترین ئیشی ژیانەوەی گەلاوێژ بوو پاش ئەوەی کە هێزی رووناکی لێ بڕا بوو گەشاندییەوە تا وای لێ هات ئەمڕۆ بەبەرزترین چاپ کراوی کوردی دادەنرێت". (٦٨)

هاوکات ئەم گۆڤارە وای کرد کە ئەندامانو لایەن گرانی پارتی هیوا لەسەرو هەمووشیانەوە رەفیق حلمی لە دەوری

گۆڤارەکە کۆ ببنەوە و لاپەڕەکانی برازێننەوە بەڵکو مێژوونوسێکی وەك عەزیز شەمزینی کە بڕوای وایە گۆڤاری گەلاوێژ هەلومەرجێکی لەباری بۆ دامەزراندنی پارتی هیوا پێك هێنا[٦٩]، ئەمە لەلایەك وە لەلایەکی دی بە هۆی بابەتە جۆر بە جۆرەکانی هۆنراوەو پەخشان و مێژوویی و کۆمەڵایەتی و جەخت خستنە سەر هەستی نەتەوایەتی رەسەن وای کردبوو کۆمەڵی نووسەری ئەو کاتەی کورد لە کوردستانی باشوور بابەتی بۆ بنێرن کە بە هۆیەوە کۆمەڵە خوێنەرێکی زۆر ئارەزوومەندی کە لە ساڵی ١٩٤٤ بە ١٠ هەزار خوێنەر دانرا بوو[٧٠]، سەبارەت بە رۆڵی گۆڤاری گەلاوێژ لە ساڵانی جەنگدا عەزیز شەمزینی دەنووسێ:

" گۆڤاری گەلاوێژ پڕوپاگەندەی فاشیستی سووکو ریسوا دەکرد وە وەك دەم راستی هەموو رابەروو سەرکردەو هێزە پێشکەوتوو خوازەکانی جوڵانەوەی نیشتمانی کوردستان دەهاتە بەرچاو"[٧١].

وە ناوی هەندێ نووسەر دێت کە هەمیشە بابەتیان بۆ ناردوون لە نووسەرەکانی سلێمانی محەمەد ئەمین زەکی و تۆفیق وەهبی و محەمەد قودسی و ساڵەح قەفتان بوون[٧٢] ئەمە جگە لە شاعیرانی وەك پیرەمێردو بێخودو بێ کەس و زێوەرو مەدهۆش.

دەنگی گێتی تازە:

گۆڤارێکی ئەدەبی هەواڵ گری بوو بەوێنەوە کە بەشە پەیوەندی دارێتی کە سەفارەتی بەریتانیا لە بەغداد دەری دەکرد یەکەم ژمارەشی لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ دەرچوو[٧٣]. تۆفیق وەهبی دامەزرێنەری گۆڤارەکە بوو وە بە پێشنیاری ئەو چاپەمەنی‌یەکەی دانراو سەرۆکی نووسینی و بەڕێوەبەری هونەری و تەکنیکی هەر خۆی بووە[٧٤]. لەگەڵ ئەوەشدا لەو پەڕی پلە بەرزی و داهێنا و شێوەدا بوو، ئەم گۆڤارە بەکار دەهێنرا بۆ پڕوپاگەندە دژی دەوڵەتانی تەوەرە (المحور) بە گشتی و نازیی‌یەکان بە تایبەتی[٧٥]. تۆفیق وەهبی، حسێن حوزنی موکریانی و شێخ حەمە مارفی دانا بوو لەپاڵ خۆیدا بۆ یارمەتی‌دانی[٧٦]. ئەم گۆڤارە مانگانە بوو تا تشرینی یەکەمی ١٩٤٥، ٢٤ ژمارەی بە شێوەیەکی رێکوپێك لێ دەرچوو وە پاشان بوو بە هەفتانە[٧٧]. وە لەگەل ئەوەی زیاتر بۆ پڕوپاگەندە بەکار دەهێنرا بەلام تۆفیق وەهبی رۆشنبیری سلێمانی بە یارمەتی هاوکارانی و رۆشنبیرانی دی بە وتاری بە پێزو بەرهەمی ئەدەبی و زانستی بایەخ دار گۆڤارەکە پڕ دەکرایەوە[٧٨].

ئێزگەی رۆژهەلاتی نزیك:

رۆشنبیران لە سلێمانی هەر بە گۆڤارو رۆژنامەکانەوە نەوەستان بەڵکو توانیان بەشداری بکەن لە ئێزگەکاندا خزمەت بکەن بە رۆشنبیری کوردی، ئێزگەی رۆژهەلاتی نزیك کە لە یافای فەلەستین پەخش ئەکرا دەنگی

هاوپەیمانــەکان بــوو لــە ڕۆژهــەڵات دژی ئەڵمانیای نازیو ئیتالیای فاشی، وە بەشــی کوردی لــەو ئیزگەیــەدا هــەوبوو کــە تۆفیــق وەهبــی کادێرەکــانی دەســت نیشــان کــرد ئــەوانیش ڕەمــزی قــەزازو عــەبدوڵڵا گــۆرانو ڕەفیق چالاك بوون بەرنامەکانیشیان جگە لە هەواڵـــەکانی جـــەنگو ســـەرکەوتنی هاوپەیمانــەکانو ڕاپۆرتــی سیاســی، بایــەخی تایبەتی ئەدا بە مێژوو و هۆنراوەو ئەدەبیاتو ڕۆژهەڵات ناسیو کورد ناسیو لەگەڵ زمانی کوردی[٧٩]. لەم ئیزگەیەشدا سروودی کوردی خاوەن ئاوازی کوردەواری ڕەسەن پێشکەش دەکرا کە لەلایەن گۆرانی شاعیر هۆنراوەکەی دادەڕشتو ڕەمزی قەزازو ڕەفیــق چالاك کــە دوو هونەرمەندی دەنگ خۆش بوون ئاوازیان بۆ دادەناو دەیان گوت. [٨٠]

لــە ٢٩ کــانونی دووەمــی ١٩٣٩ ئیزگــەی کوردی بۆ یەکەم جار لە بەغداد پەخشکرا کە بێژەری کوردی سلێمانی (کامیل کاکــە مــین) بەڕێوەبــەری بــوو (وە قـــادر قـــەزاز) پرۆگرامــەکانی دەخوێنــدەوە. ئــەم ئیزگەیــە سەعاتو نیوێك بوو پەخشــەکەی کە محەمەد ئــەمین زەکــی و تۆفیــق وەهبــی هاوبەشــیەکی کاریگــەرییان کــردووە لـــە بـــەڕێوەبردنو یارمەتی دانی ئەو ئیزگەیە[٨١]. لەیەکەم ڕۆژی پەخشــیدا نــاهیدەی شــێخ ســەلام - کــە قوتابیەکی پەیمانگەی مامۆستایان بوو وە لە بەشی ناوخۆیی قوتابیاندا بوو- ئاڵای عێراقی دادەگرێو وێنەی مەلیك فەیسەڵ دەدڕێنێ لە خۆشــیدا[٨٢]. لــە شۆڕشــی مایســی ١٩٤١ بێژەرانی ئەم ئیزگەیە بەدڵو بە گیان لەگەڵ ســەرکەوتنی شۆڕشــەکەدا بــوون وە دژی ئینگلیز ووتاریان دەخوێندەوە[٨٣].

بزووتنــەوەی ڕۆشــنبیری لــە ســلێمانی هەنگاوێکی تری هەڵێنا لە ماوەی جەنگدا بە کردنــەوەی چــەند کتێبخانەیــەك لــەناو شارەکەدا کــە خزمــەتێکی گــەورەی کــرد بــە ڕۆشــنبیر کردنــی لاوانو خوێنــەوارانی شــار. سێ کتێبخانەی میللی کرایەوە کە یەکەمیان کتێبخانــەی ئــازادی لــە ســاڵی ١٩٤٠ وە کتێبخانــەی بــیری نــوێ دووەمــین بــوو کــە کرایــەوە لــە ســاڵی ١٩٤٤ وە کتێبخانــەی ڕووناکی لە ساڵی ١٩٤٥ دا کرایــەوە[٨٤]. ئــەم کتێبخانانە بە تایبەت کتێبخانەی بیری نوێ ئەحمەد غەفور بوو ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لەسەر بڵاوکردنەوەی بیرە نوێکانی ئەو کاتە کە باو بوو لە جیهاندا بە تایبەت بیری (شیوعی)یەت، وە تیایدا کتێبیان دەدا بۆ خواستن بەرامبەر کرێیەکی کەم، بۆیە لەو کاتی گرانییەدا کە خەڵك توانای کتێب کڕینی نەبوو، خەڵکێکی زۆر ڕووی تێ کردووەو کتێبیان لێ خواستووە، تا وای لێ هاتووە ئەگەر کەسێك کتێبێکی دەگمەنی دەست کەوتبێت ئەوا بردوویەتی لەوێ دای ناوە تا خەڵك سوومەندبێت لێی. [٨٥]

بەڵام گرنگترین کتێبخانە کە کرایەوە (کتێبخانەی گشتی) بوو لە ساڵی ١٩٤٤ لە لایەن موتەسەریف بەهادین نوری دامەزرا[٨٦]،

کە کتێبی زۆر بەنرخ و گران بەهای تیا دانا لەگەڵ ئەوەشدا هەوڵیدا کە بەدوای دەست نووس و دەسخەتی دەگمەن لە بواری رۆشنبیری و زانستی پەیدا بکات و چاپیان بکاتەوەو بیان پارێزێت[87].

بەم جۆرە شاری سلێمانی هەموو کات وەك کاتەکانی پێشوو لە رەوتی رۆشنبیری خۆی نەوەستاو درێژەی بە خەباتی پێکەوە ژیان و ئاشتی و پێشکەوتوو خوازیدا دوور لە بیری رەگەزپەرستی و ناوچەگەرێتی هەر بۆیە نووسەرو رۆشنبیر فازڵ نەریمان دەڵێت:

"ئێمەی رۆشنبیرانی کورد قەرزاری بزووتنەوەی رۆشنبیری شاری هەڵمەت و قوربانین".[88]

سەرچاوەو پەراوێزەکان:

١. فاضل حسين واخرون، تاريخ العراق المعاصر، اربيل ، بدون سنة الطبع، ص ١٣١.

٢. اسماعيل شكر رسول ، اربيل، نبى دورها الفكر والسياسي ١٩٣٩-١٩٥٨، رسالة دكتوراه غير منشورة جامعة الصلاح الدين، كلية الأداب، قسم التاريخ، ١٩٩٩، ص١٣٠.

٣. نفس المصدر: ص٤٦.

٤. شاكر حصباك، المصدر السابق، ص ٢١٥.

٥. ئەکرەمی مەحمودی ساڵەحی رەشە، شاری سلێمانی، بەرگی دووەم، چاپی دووەم، ١٩٨٩، ل٤٥.

٦. شاكر حصباك، المصدر السابق، ص ٢١٥.

٧. نفس المصدر، ص٢١٧.

٨. محەمەد رەسول هاوار، کوێرەوەری و بیرەوەری، بەبێ جێ و شوێنی چاپ، ١٩٨٤، ل ١١٧.

٩. بهاالدين نوري شێخ بابا علي ، سليمانية، ١٩٩٢، ص٢٦.

١٠. محەمەد رەسول هاوار، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٠.

١١. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٦٠٩، تشرینی یەکەمی ١٩٤٠، ل١.

١٢. بهاالدين نوري شێخ بابا علي ، المصدر السابق، ص٣٢.

١٣. جەمال بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠.

١٤. ئەکرەمی مەحمودی ساڵحی رەشە، شاری سلێمانی، بەرگی یەکەم، چاپی دووەم، ١٩٨٧، ل٤٥٨.

١٥. ئەکرەمی مەحمودی ساڵەحی رەشە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل٤٥٩.

١٦. بۆ زانیاری زیاتر بروانە، اسماعيل شكر رسول ، المصدر السابق، ص ٧٠-٧٦.

١٧. بەهادین نوری، بانگ بۆ ئەهالی خۆشەویستی سلێمانی، بێ جێ و شوێنی چاپ، ١٩٤٨، ل٧.

١٨. بهاالدين نوري شيخ بابا علي ، المصدر السابق، ص٢٩.

١٩. جەمال بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧١.

٢٠. بهاالدين نوري شيخ بابا علي ، المصدر السابق، ص٣٢.

٢١. جەمال بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٢-١٧٣.

٢٢. اسماعيل شكر رسول ، المصدر السابق، ص٥٢-٥٣.

٢٣. شاكر حصباك، المصدر السابق، ص٢١٧-٢١٨.

٢٤. نفس المصدر، ص٢١٩.

٢٥. صلاح الدين محمد سعدالله، كردستان و الحركة الوطنية الكردية ، بغداد ، ١٩٥٩، ص١٩-٢٠.

٢٦. شاكر خصباك، المصدر السابق، ص٢٢٢-٢٢٣.

٢٧. ماجد عبدالرزاق، المسالة الكردية في العراق الى ١٩٦١، بغداد، ١٩٦٢، ص١٩.

٢٨. نفس المصدر، ص٢٢.

٢٩. كەمال مظهر ئەحمەد، چينی كرێكار دروست بوونیو سەرەتای بزووتنەوەی لە عێراق، بغداد، ١٩٨٦، ل٢٥٦.

٣٠. هەمان سەرچاوە، ل٢٦٢.

٣١. ستيڤن همسلي لونگريك، العراق الحديث من سنة ١٩٠٠-١٩٥٠، ت سلم طه تكريتي، ج ٢، بغداد، ١٩٨٨، ص٤٥٦.

٣٢. عبدالرزاق حسيني، تاريخ الوزارات العراقيه، ج٦، بغداد، ١٩٨٨، ص٨٢.

٣٣. اسماعيل شكر رسول ، المصدر السابق، ص١٠٨-١٠٩.

٣٤. جەمال بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠.

٣٥. ئەكرەمی مەحمودی ساڵحی رەشە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەکەم، ل٢٦٧.

٣٦. چاوپێكەوتنێك لەگەڵ كەریم زەند لە ٢٣ی ئازاری ٢٠٠٠، رێگە دراوە بە ئاماژەكردن بۆی.

٣٧. جەمال بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠

٣٨. بهاالدين نوري شيخ بابا علي ، المصدر السابق، ص٢٥.

٣٩. بەهادين نوري شێخ بابا علی، سەرچاوەی پێشوو، ل٣.

٤٠. جەمال بابان، سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٠

٤١. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٦٠٢، ١٨ تەموزی ١٩٤٠، ل١.

٤٢. عەلی كەمال بەگ، لە عەلی كەمالەوە بۆ هاوڵاتییە خۆشەویستەكانی، بەغداد، ١٩٤٨، ل٦.

٤٣. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٦٠٤، ٢٥ تەموزی ١٩٤٠، ل١.

٤٤. ئەكرەمی مەحمودی ساڵحی رەشە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی یەكەم، ل٣٤٦.

٤٥. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٧٣٧، ١٢ تشرينی یەكەمی ١٩٤٣، ل١

٤٦. مەلا عەبدوڵای زێوەر، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥.

٤٧. ئەكرەمی مەحمودی ساڵحی رەشە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی دووەم، ل٤٧٩.

٤٨. بەهادين نوری، سەرچاوەی پێشوو،ل٨.

٤٩. نوری شاويس، المصدر السابق، ص٢٧.

٥٠. لەسەر رووپەڕی یەكەم ژمارەی نووسراوە. "ژین" ، ژمارە ٥٥٤ ساڵی ١٤شوباتی ١٩٣٩،ل١.

٥١. عبدالجبار جباری، حول التاريخ الصحافة الكردية، بغداد، ص٣٧

٥٢. نووسەر خۆی تێبینی لاپەڕەكانی كردووە.

٥٣. چاوپێكەوتن لەگەڵ كەريم زەند، ٢٣ی ئازاری ٢٠٠، ئاماژە كراوە بە بڵاوكردنەوە.

٥٤. "ژين" (رۆژنامە) ژمارە ٦٠٩، ١٩ تشرينی یەكەمی ١٩٣٩، ل١

٥٥. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٥٥٦، ١٦ شوباتی ١٩٣٩، ل١.

٥٦. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٥٩٨، ١١ حوزەیرانی ١٩٤٠، ل١

٥٧. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٥٦٠، ٣٠ مارتی ١٩٣٠، ل١.

٥٨. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٥٥٥، ٩ شباتی ١٩٣٩، ل١.

٥٩. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ،٥٥٥ /٩شوباتی ١٩٣٩، ل١.

٦٠. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٦١٢، ٢٨ تشرینی دووەمی ١٩٤٠، ل١.

٦١. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٧٣٧، ١٢ تشرینی یەکەمی ١٩٤٣ن ل١.

٦٢. "ژین" (رۆژنامە) ژمارە ٦٠٣، ٢٧ تەموزی ١٩٤٠، ل١.

٦٣. عبدالجبار جباری ، المصدر السابق، ص٤١.

٦٤. "گەلاوێژ" (گۆڤار) ، ژمارە ٤، نیسانی ١٩٤٥، ل٢٤.

٦٥. "گەلاوێژ" (گۆڤار) ، ژمارە ١، کانونی یەکەمی ١٩٣٩، ل١.

٦٦. "تاخي" (جريدة) ، عدد ١٤٤٩، تشرين الاول ١٩٧٣، ص٣.

٦٧. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی راستی و شوێنی لە رۆژنامەی‌نووسی کوردی‌دا، بەغداد، ١٩٧٨،ل ٩٥.

٦٨. محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سور، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٦.

٦٩. "گەلاوێژ" (گۆڤار) ، ژمارە٧، تەموزی ١٩٤٣، ل١٦.

٧٠. عەزیز شەمزینی، جوڵانەوەی رزگاریخوازی نیشتمانی کورد، وەرگێرانی -فەرید ئەسەسەد، چاپی سێیەم، سلێمانی ١٩٩٨، ل١٨٨.

٧١. "گەلاوێژ" (گۆڤار) ، ژمارە٦ ، حوزەیرانی ١٩٤٤، ل ١٤-١٥.

٧٢. عەزیز شەمزینی، سەرچاوەی پێشوو، ل٨٩.

٧٣. محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سور، سەرچاوەی پێشوو، ل١١٥-١١٦.

٧٤. عبدالجبار جباری، المصدر السابق، ص٤٢.

٧٥. "کاروان"، (گۆڤار)، ژمارە ٧١، ئەیلولی ١٩٨٨، ل ٣٢.

٧٦. اسماعیل شکر رسول، المصدر السابق، ص ١٣٩.

٧٧. "کاروان"، (گۆڤار)، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢.

٧٨. عبدالجبار جباری، المصدر السابق، ص٣٢.

٧٩. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی راستی، ل ٢١٥.

٨٠. "کاروان"، (گۆڤار)، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٣.

٨١. چاوپێکەوتن محەمەد نوری تۆفیق، ٢٤ ئازاری ٢٠٠٠، رێگەدراوە بە ئاماژەکردن.

٨٢. محەمەد عەبدوڵڵا کاکە سور، سەرچاوەی پێشوو، ل٩٨-٩٩.

٨٣. ناهیدەی شێخ سەلام، ئەوەی لەبیرمە، هەولێر، ١٩٩٩، ل٢٠-٢١.

٨٤. "رۆشنبیری نوێ"، (گۆڤار) ژمارە ١٢١، ئازاری ١٩٨٩، ل ١٧٣.

٨٥. ئەکرەمی مەحمودی ساڵحی رەشە، سەرچاوەی پێشوو، بەرگی دووەم، ل ٨٠.

٨٦. بهاالدین نوری شێخ بابا علی، المصدر السابق، ص ٣٥.

٨٧. بەهادین نوری، سەرچاوەی پێشوو، ل٧.

٨٨. محەمەد عبەبدوڵا کاکە سور، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٧.

٨٩. مستەفا نەریمان، بیرەوەریەکانی ژیانم/ بەغداد، ١٩٩٤، ل٥١.

کوردەکانی تیرەی (باچوانلو) لەناوچەی قۆچان

نووسینی هۆشەنگ پورکەریم
و/ حەسەن عەبدولکەریم.

(باچوانلو) ییەکان تیرەیەکی بچووکن لە خێڵی (زەعفەرانلو) و بە کوردەکانی قۆچان ناسراون. کوردەکانی قوچان هەروەها ئەو کوردانەی کە لە ناوچەی باکووری خوراسان نیشتەجێ کراون، موسڵمانو پەیڕەوی ڕێبازی شیعەنو بە کوردی قسە ئەکەن. بەشی زۆری ئەو کوردانە خەریکی کشتو کاڵو گوندنشینن و کەمێکیشیان دەوارنشین و خەریکی ئاژەڵدارین.

ئەم نووسینەی بەر دەستمان کە تایبەتە بە کورتە باسکردنێکی ژیانی دەوارنشینەکانی باچوانلو، لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانە نووسراون کە لە هاوینی رابوردوو لەسەردانێمکدا بۆ ناوچە کوێستانی یەکانی دەورو بەری قوچان بەدەستم هێناوە، هەروەها لەسەر بنەمای ئەو زانیارییانەی کە خۆم هەمبوو دەربارەی ناوچە گەرمەسێری یەکان لە دەورو بەری "مەراوەتەپە" کە کەوتووەتە باکووری خۆر هەڵاتی "گونبەد کاووس"ەوە.

پێش ئەوەی بچمە سەر باسی زانیارییەکانی خۆمو ئەوانەی کە بە چاوی خۆم دیومن، بەچاکترم زانی بڕێکی دیاریکراو لە بەڵگە مێژووییەکان باس بکەم کە ئاماژە بەوە دەکەن، ئەم کوردانەی قۆچانو کوردەکانی تری ناوچەی باکووری خۆراسان لە کوردەکانی خۆراوای ئێرانن، ئەو بەڵگەنامانە ئەوەمان بۆ دەرئەخەن کە باپیرانی ئەم کوردانە نزیکەی چوار سەد ساڵ پێش ئێستا بە فەرمانی "شا عەباسی گەورە" لەناوچەکانی خۆیانەوە کۆچیان پێکراوە بۆ ئەم ناوچەیە بە مەبەستی روو بەڕوو بوونەوە لەگەڵ تیرەو خێڵە هێرشبەرە (ئوزبەک) ەکان.

لەم بارەیەوە لە کتێبی "نامە عالم ارای نادری" دا هاتووە:-

" لەسەردەمی پڕ لە فەڕ وبەرەکەتی پایە بڵند شاعەباسی سەفەویدا کە وڵات و ناوچەی خوراسانی لە چڵكو چەپەڵی عەبدولمەئمون خانی ئوزبەك پاك كردەوەو ئەو ناوچە میراتی یەی کە چەندین ساڵ بوو لە ژێر دەستی نەیارانیدا بوو هێنایەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیو لەبەر ئەوەی کە هەر لەسەردەمی شا ئیسماعیلو شا تەهماسب ی باپیرە گەورانیەوە، ئوزبەکەکان دەستیان گرتبوو بەسەر خاکی خوراساندا، کەوتە بیر کردنەوە لەوە کە هەندێك لە تیرەو خێڵەکانی

ئازربایجان بگوێزێتەوە لە شوێنی خۆیان و لە دەورو بەری ناوچەی خوراسان نیشتەجێیان بکات، چونکە ناکۆك بوون لەگەڵ ئوزبەکەکانداو بەم هۆیەوە کاروباری خوراسان هێور ببێتەوە، بۆ جێ بەجێکردنی ئەم بیرۆکەیەی خۆی پاش ئەوەی کە بە تەواوی دەستی گرت بەسەر ناوچەی ئازربایجاندا لە دەورو بەری (ورمێ) چوار هەزارو پێنج سەد خێزانی لە ئەفشارەکان گواستەوە بۆ ناوچەکانی (ئەبیورد) و (دەرەجز) و لەوێ نیشتەجێی کردن، پاشتریش کە دەستی گرت بەسەر ناوچەکانی (ئەرز رۆم) و (بلباس) دا نزیکەی سێ هەزار خێزانی لە تیرە کوردەکان گواستەوەو رەوانەی خوراسانی کردن کە لە ناوچەی (خەبوشان) تا ئەگاتە (اله داغ) نیشتەجێی کردن".

هەر دەربارەی کوردەکانی دەورو بەری باکووری خوراسان، (بار تولد) لە کتێبەکەیدا "جوگرافیای مێژوویی ئێران" دەڵێت:-

"شا عەباس بۆ پاراستنی وڵات لە جرت و فرتی ئوزبەك و تورکمانەکان بریاریدا کە کوردە شەڕ ئەنگێزەکانی خۆراوای ئێران بگوێزێتەوە بۆ ئەو ناوچانەو..."

وا دیارە لە کۆچپێکردنی کوردەکاندا جگە لە مەبەستی پاراستنی وڵات لە جرت و فرتی نەتەوە بێگانەکان چەند مەبەستێکی تر لە ئارادا بووە، چونکە تاقمێك لە کوردەکان کە پەیڕەوی رێبازی (ئەهلی حەق) بوون، گوازراونەتەوە بۆ ناوچەی "کجور" و "کلاردەشت" لە مازیندەران کە ئێستاش نەوەو وەچەکانیان لە هەندێ لە گوندەکانی ئەم دوو ناوچەیەدا نیشتەجێن و لەگەڵ پاراستنی زمان و رێڕەوی ئایینی خۆیاندا وەك هەر گوندنشینێکی تر بە کشتوکاڵەوە خەریکن. ئەم دوو ناوچەیە لەو ناوچە کوێستانییانەی مازندەرانن کە لای کەمی بەهۆی باری سەختی جوگرافیاییەوە، بێگانەکان نەیانتوانیوە پەلاماری بدەن و بیخەنە مەترسییەوە.

شوانێکی باچوانلویی

دوای سەفەوییەکانیش " نادر شاه" فەرمانی داوە بە گواستنەوەی هەندێ تیرەو تایفەی تر ، وەك تیرەی "عەمارلو" کە بەشێکن لە کوردەکانی باکووری خوراسان، نادر شا ئەمانەی گواستەوە بۆ ناوچەیەك لەناوچە کوێستانییەکانی "گەیلان"، لای بەشی خۆرئاوای شاخی (هەڵموت)ەوە، ئەم ناوچەیە ئێستا بەناوی ئەم تیرەوەیە، چونکە بەشی زۆری خەڵکەکەی لە تیرەی (عەمارلو)ن‌و زمانی ئاخافتنیشیان تا ئێستا هەر کوردییە.

هەروەها خێڵی "زەعفەرانلو" یەکێکن لەو خێڵە کوردانەی کە لە سەردەمی (شاه عەباسی گەورە) گوازراونەتەوە بۆ دەورو بەری باکووری خوراسان، زەعفەرانلوییەکان لە قوچان‌و زەوییەکانی دەورو بەری نیشتەجێ کراون، دواتر کاربەدەستانی ناوچەی قۆچان لە (خان)ەکانی زەعفەرانلو دا دەنران، بەناوبانگترینی ئەو کاربەدەستانە (ئەمیر حسین خان) بوو کە ناصرالدین شا نازناوی "شجاع الدولە"ی پێ بەخشی‌و ئەویش یەکێك بوو لە (خان)ەکانی زەعفەرانلو.

لە کتێبی " سفر نامەی ناصرالدین شاه بە خراسان"دا، کە دێتە سەر باسی قوچان دەربارەی زەعفەرانلوکان دەڵێت: کەش‌و هەوای قۆچان مام ناوەندییەو وشکە، ئاوێکی زۆر سازگاری هەیە، خەڵکەکەی هەموویان زیرەك‌و هۆشمەندو ئازان لە خێڵی زەعفەرانلون. هەزار جەنگاوەری چەکدار هەموو کاتێك بۆ خزمەتکردنی دەوڵەت ئامادەن، لەکاتی پێویستیش دا هەزارو پێنج سەد سوارەو هەزاری پیادە بە چەکەوە ئامادە دەبن".

زەعفەرانلو ، جگە لە تیرەی باچوانلو چەند تیرەیەکی تریشی لێ جیادەبێتەوەو ئەمانەی خوارەوە تیرە بەناو بانگەکانیانن. هەودانلو، بادەللو، قەهرەمان لو، توپکانلو، کەم کلان لو، هێزانلو، سیف کانلو، کوخ بنیك، وەرانلو. بەشی زۆری ئەندامانی ئەم تیرانە کە لە سەد ساڵی دواییدا وردە وردە دەستیان داوەتە کشتوکاڵ گوندنشینن‌و بەشێکی کەمیشیان کە هێشتا هەر خەریکی ئاژەڵدارین، دەوارنشینن‌و دوای وەرزی بەهار لەگەڵ مەڕو ماڵاتەکەیاندا لە بەرزاییەکانی دەورو بەری‌قۆچانەوە دەستەدەستە بەرەو زەوییە نزمەکانی باکووری دەشتی گورگان‌و دەوروبەری. چەمی (ئەترەك) ئەکەونەڕێ. هاوپێچ لەگەڵ ئەم نووسینەدا نەخشەیەکی کۆچەڕێی باچوانلوەکانم خستۆتە روو، لەم نەخشەیەدا ڕێڕەوی کۆچکردنیان کە خۆیان پێی دەڵێن کۆچەڕێ لەگەڵ ئەو شوێنانەی کە تێیدا ئەوەستن‌و لەوەرگاکانی ڕێیان باسکراوە. وەك لە نەخشەکەدا دەرئەکەوێ، (باچوانلو) کان هەموو ساڵێك لەسەرەتای مانگی دەهەمەوە تا سەرەتای مانگی چواری ساڵی داهاتوو لەناوچەی گەرمەسێردان کە لە دەورو بەری (مراوەتەپە)و کەناری چەمی (ئەترەك) دایە، لە سەرەتای مانگی چوارەوە بەرەو بەرزاییەکانی دەورو بەری قوچان

ئەكەونە ڕێ‌و لەسەر مەنزڵگەیەكدا ئەو چەند ڕۆژەی كە لێی ئەمێننەوە ئاژەڵەكانیان لە لەوەڕگەی ئەو شوێنەدا ئەلەوەڕێنن. چەندە لەناوچە كوێستانی‌یەكە نزیك ببنەوە، ڕۆژانی مانەوەیان لە هەوارگە كاتییەكەدا زیاتر دەبێ تا لە كۆتایی مانگی چوارو سەرەتای مانگی پێنجدا دەگەنە كوێستان كە خۆرهەڵات‌و باكووری خۆر هەڵاتی قوچانە، ئەم ناوچەیە چەند شاخ‌و دەربەندی تێدایە بە ناوی (سەریال) و (عەمارەت) و چەند كانیاوی لێیە كە سەرچاوە ئاوی ڕووباری ئەترەكن. ماوەی مانەوەیان لە كوێستان لە مانگی پێنجەوەیە تا سەرەتای مانگی حەوت، چونكە لەوەڕگاكانی كوێستان توانای ئەوەیان نیە لەوەڕ دابین بكەن بۆ ئاژەڵەكان لەو چەند مانگە زیاتر، بەڵام ئەو دوو سێ مانگە ئەو كاتەیە كە مەڕو بزنەكان شیریان هەیەو ئەدۆشرێن. لە مانگی حەوتەوە كە شیری مەڕو بزن وشك ئەكات ڕوو ئەكەنەوە بەرەو گەرمەسێر. لەكاتی گەڕانەوەیاندا مەڕو ماڵاتەكەیان لە شوێنی گەنم‌و جۆی دروێنەكراودا ئەلەوەڕێنن كە ئەكەوێتە سەر ڕێگایان بەرامبەر بە بڕێك پارە كە ئەیدەن بە خاوەن شوێنەكە. هەروا لە گەڕانەوەیاندا لەو شوێنانەی كە لە كوێستانەكەوە نزیكن لە هەر هەوارگەیەكدا زیاتر دەمێننەوەو چەندە لە گەرمەسێر نزیك دەبنەوە ڕۆژانی مانەوەیان كەمتر دەبێتەوەو لە ئەنجامدا سەرەتای مانگی حەوت ئەگەنە ناوچەی گەرمەسێرو، وەك هەموو ساڵێك تا سەرەتای مانگی پێنج لەوێ دەمێننەوە.

پێچانەوەو هەڵدانی ڕەشماڵەكان لە كاتی كۆچكردندا ئەركێكی گران‌و ناخۆشی كۆچكردنە كە ژن‌و پیاوی باچوانلو بەیەكەوە ئەیبەن بەڕێوە. ئەم كۆچەرییانە بۆ گواستنەوەو هەڵگرتنی باروبنەی خۆیان زیاتر سوود لە حوشتر وەردەگرن، هەر لەبەر ئەمەشە هەر تاقمێكی كۆچەری جگە لە ڕانە مەڕو بزنەكانیان كۆمەڵێكی بچووكی حوشتریش بەخێو ئەكەن‌و ڕائەگرن‌و ڕۆژانە لە لەوەڕگاكانی دەورو بەری خۆیان ئەیان لەوەڕێنن، هەر بەم هۆیەشەوەیە كە هەندێ شتومەك‌و كەرەستەی حوشتر لەڕەشماڵی هەموو باچوانلویی‌یەكدا دەبینرێ.

ڕەشماڵی باچوانلویی‌یەكان.

باچوانلوكان بەرەشماڵ ئەڵێن "گین" گین لە چەند پارچەیەك پێكدێت دووراون بەیەكەوە ، ئەم پارچانەش كە لە مووی بزن ڕێسراوە ژنەكان بەهۆی دەزگایەكی ساكارو سادەوە دروستی ئەكەن، هەر دانەیەك لەم پارچانە كە خۆیان پێی ئەڵێن تەختە كەمتر لەیەك مەتر پان‌و زیاتر لە پێنج شەش مەتر درێژە. ئەم ڕەشماڵانە بە گوێرەی دەوڵەمەندی یا دەسكورتی خاوەنەكانیان گەورە یا بچووك دەبن، ژمارەی ستوونە دارینەكان كە ڕەشماڵەكە ڕائەگرن، هەروەها ئەو مێخەدارینانەی كە ڕەشماڵەكەیان پێ دەبەسرێتەوە بەگوێرەی گەورەو بچووكی

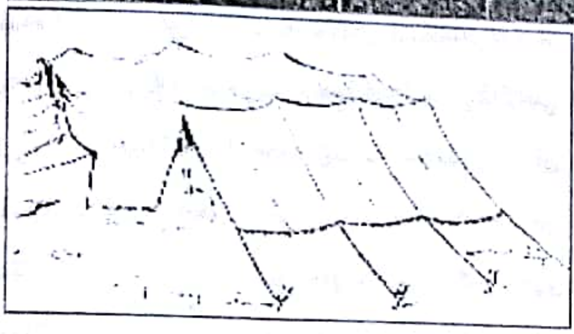

وێنەی ڕەشماڵێکی باچوانلوویەکان

ڕەشماڵەکە کەمو زۆر ئەبن. ئەو ستوونە دارینانەی کە چادرەکە ڕائەگرن پێی ئەڵێن (ئەستوون). ئەستووری ئەم ئەستوونانە بە ئەندازەی ئەستووری مەچەکی دەست دەبێ و بەرزییەکانیشیان بە گوێرەی شوێنەکانیانەو، لە دوو مەتر زیاتر یاکەمترە، ئەو ئەستوونانەی ئەکەونە ناوەڕاستی ڕەشماڵەکەوە لە دوو مەتر زیاتر درێژەو ئەوانەشی ئەکەونە ئەمسەرو ئەو سەری دەوارەکەوە لە دوو مەتر کورتترن. ئەو زەوییەی ڕەشماڵەکەی لێ هەڵ ئەدرێ شێوەیەکی لاکێشەیی هەیە بەلام پانی و درێژییەکەی جیاوازییەکی وایان نییە، یا چوار مەتر پانەو پێنج مەتر درێژە، یا پێنج مەتر پانەو شەش مەتر درێژە. نەخشەیەکی ئەو ڕەشماڵەی کە منی تێدا بووم لەگەڵ ئەم نووسینەمدایە، لەو نەخشەیەدا دەبینرێ کە شتوومەک و پێویستی ناوماڵ لە سێ لای دەوارەکەدا ریز کراوەو ئەو لایەشی کە ماوەتەوە وەک دەرگا بەکار ئەهێنرێ بۆ چوونە ژوورەوەو هاتنە دەرەوە، ئەو کەرەستەو شتومەکانەی کە لەلایەکدا دانراون وەک لە نەخشەکەدا دەبینرێن بریتین لە :- دوو گونیە جۆ بۆ ئالیفی ئاژەڵەکان، دوو گونیە ئاردی

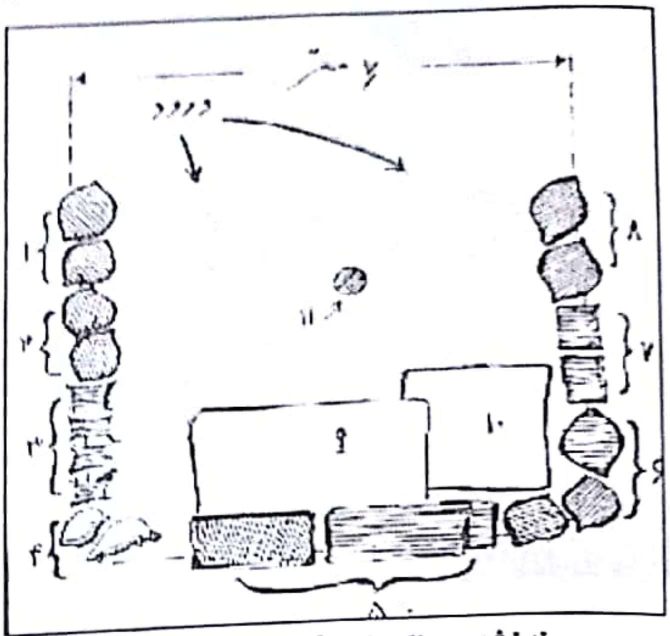

نەخشەی ریزکردنی پێویستی ماڵ لەناو دەوارەکاندا

گەنم، حەوت هەشت پارچە کەرەستەی حوشتر لەسەریەك دانرابوون، کوندە ئاو و خیگەی پەنیر، چەند بەستە لێفەو دۆشەك، سێ گونیەی رەنگاورەنگ بۆ شەکرو چاو هەندێ پێویستی تری ناو ماڵ، چەند گونیەیەکی تر کە لە بادو جلوبەرگو خوری رێسراو و شانەیەك کە خوری پێ شانە ئەکرێ پێش ئەوەی بیرێسن و دووخی خوری رستن و هەندێ وردەشتی تری ناوماڵ، هەندێ شتومەکی تری وەك مەنجەڵی چێشت لێنان و قاپی خواردن و قۆری و پیاڵەو ژێر پیاڵەشیان هەبووە، یەك دوو لەباد لەلای سەرووی رەشماڵەکەوە راخرابوون، بەرامبەر بە شوێنی هاتنە ژوورەوە، قاڵییەکی بچووکیشیان هەبوو کە بۆ میوان رادەخرا. کوانوویەك (ئاگردان/و) لە ناوەراستی رەشماڵەکەدا بوو کەمێك لە لای شوێنی هاتنە ژوورەوەکەوە نزیکتر بوو. کوانووەکە چاڵێکی بچووك بوو لە زەوی هەڵکەنرابوو لە سێ لایەوە سێ بەردیان دانابوو لە کاتی نان کردندا ساجی نانکردنەکەی لەسەردا ئەنێن کە خۆیان پێی دەڵێن "سێل". کاتی نان خواردن ژن و منداڵەکان لەدەوری ئەم ئاگردانە کۆ دەبنەوەو میوانەکان و پیاوی خێزانەکە لەو لاترەوە لبادو قاڵییان بۆ راخرابوو، ئەو شوێنەش وەك لە سەرەوە باسم کرد کەوتووەتە لای سەرووی رەشماڵەوە.

لە دەرەوەی رەشماڵەکەداو هەر لە نزیکیەوە خیگەی رۆن و کەرەو پەنیر لەسەر یەك کەڵەکە کرابوون و بە لبادو جاجم داپۆشرابوون بۆ ئەوەی گەرمای رۆژەکانی هاوین کاریان تێنەکات. بە شەوانیشدا لبادو جاجمەکان لەسەریان لائەبەن بۆ ئەوەی سەرمای شەولێیان بدات. بۆ رۆژی دوایی کە خۆر هەڵدێت و کەمێك بەرز دەبێتەوە جارێکی تر خیگەکان دادەپۆشنەوەو وەك تەپۆڵکەیەکی بچووکی لێدێت و خۆیان پێی دەڵێن "گولون".

هەر خێزانێکی کۆچەریی قۆچانی ئاژەڵدار لە وەرزی بەهارو هاوین دا گولونێکی هەیە لە تەنیشتی رەشماڵەکەیەوە لە دەرەوە، بەڵام لە زستاندا دەبرێتە ناو رەشماڵەکەو لە گۆشەیەکیدا کە خۆیان پێی دەڵێن "هیشی" دادەنرێت.

حەوت هەشت مەترێ دوور لە رەشماڵەکە، رەشماڵێکی تر هەیە هی خێزانێکی ترە، ئەم

باوك و كوڕێكی باچوانلوویی

ساج و سێ كوچكە بۆ نان كردن

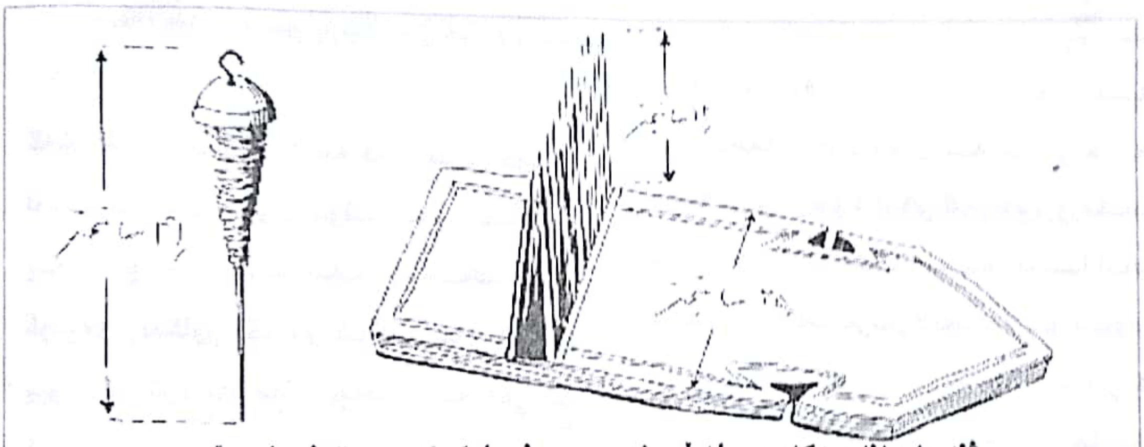

ژنە باچوانلوییەكان بەم ئامێرە خوری و موو شی ئەكەنەوە بە تەشی ئەیرێسن

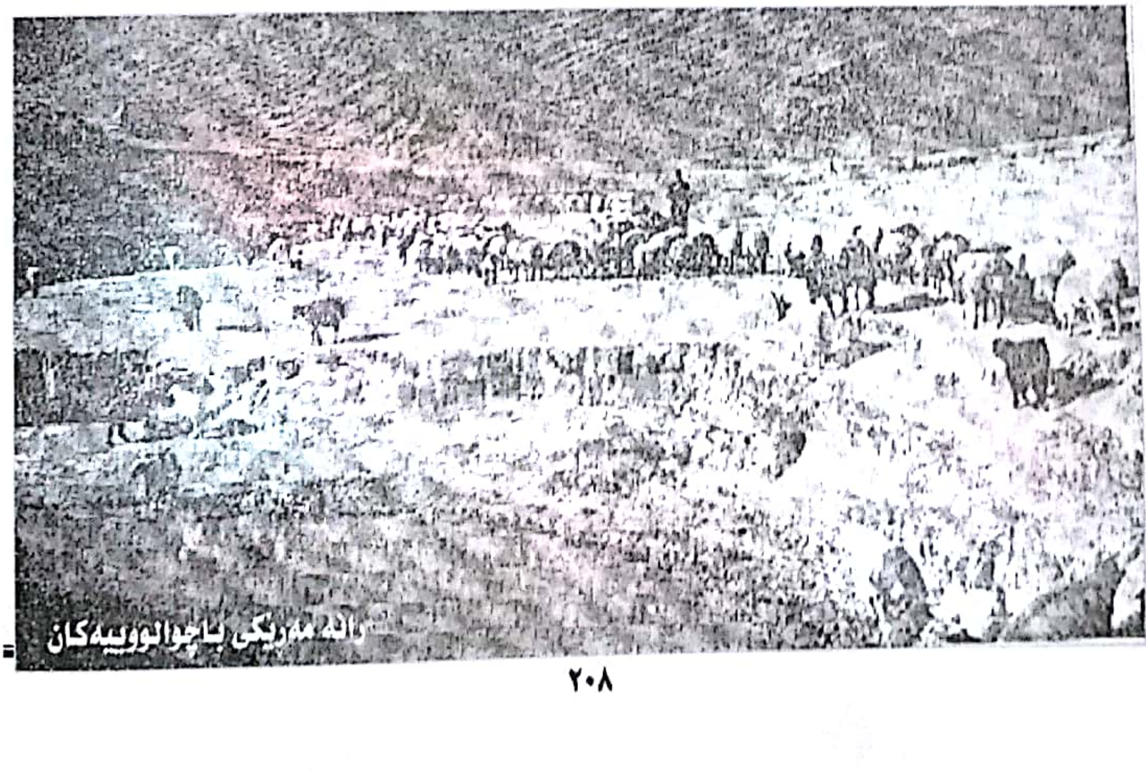

ڕانە مەڕێكی باچوالووییەكان

دوو خێزانە جگە لە پەیوەندی خزمایەتی لە کاروباری ئاژەڵداریشدا جۆرە پەیوەندی‌و نزیکی‌یەکیان هەیە لەگەڵ یەکتردا، واتە ئاژەڵەکانیان تێکەڵ ئەکەن‌و کەریێ‌و پێداویستی شوانەکەیان بەیەکەوە دابین ئەکەن.

پەیوەندی شوان‌و خاوەن ئاژەڵەکان.

ئێستاش بە کورتی باسی پەیوەندی نێوان شوان‌و خاوەن مەڕو مالاتەکان، هەروەها کاروباری شوانی‌و شیردۆشین‌و برینەوەی خوری دەکەم. هەر ڕانە مەڕو بزنێك دوو شوانی هەیە، بەرخەلەکانیش لەو کاتەدا کە هێشتا تەمەنیان چەند مانگێکەو دەبێ بە جیا لە دایکەکانیان ببرێن بۆ لەوەڕ، دوو - بەرخەلەوان یان بۆ ئەگرن.

شوانەکان مانگانە لە خاوەن ئاژەڵەکان وەرئەگرن، خواردنیشیان هەر لەسەر ئەوانە، هەروەها بەشێك لە جلوبەرگیان وەك "کەپەنەك" و "کاڵەوپێتاو" و "توورەکە" یەك بۆ هەڵگرتنی خۆراك‌و پێداویستی تر، خاوەن ئاژەڵەکان دابینی دەکەن بۆ شوانەکان. هەموو شوانێکیش خۆی ڕەشماڵێکی هەیە بۆ خێزانەکەی‌و بەزۆری لە نزیکی ڕەشماڵی خاوەن ئاژەڵەکانەوەیە، ئەگەر شوانەکان خۆیان مەڕو بزنیان هەبوو ئەوا لەگەڵ مەڕو بزنەکانی ئاژەڵدارەکاندا ئەیان لەوەڕێنێ.

هەموو ڕۆژێك پێش نیوەڕۆ شوانەکان مەڕو مالاتەکە بەرەو ڕەشماڵەکان ئەگەڕێننەوە بۆ ئەوەی بدۆشرێن. ئەم شیر دۆشینەش ئەرکی ژنانە، کاتێ کە ڕانەکە نزیك ئەبێتەوە، ژنان بە مەنجەڵ و جام و کاسەوە بەرەو ڕوویان ئەکەونە ڕێ. هەموو ژنێك مەڕو بزنەکانی خۆی دەناسێتەوە چونکە نیشانە کراون، کاتێك کە لە شیر دۆشین دەبنەوە بەرخ‌و کارەکان کە لە ڕۆژی پێشووترەوە لە دایکەکانیان جیا کراونەتەوە ئەکرێنە لای دایکەکانیان بۆ ئەوەی گوانەکانیان بمژن پاش سەعاتێك جارێکی تر لە دایکەکانیان جیا ئەکرێنەوە ئەنجا مەڕو بزنەکان بەلایەکداو بەرخ‌و کارەکان بەلایەکی تردا ئەبرێن بۆ لەوەڕاندن.

بەران‌و سابرینەکانیش هەموو ساڵێك لە دوو مانگی ئاخری هاویندا لە مێگەلەکە جیا دەکرێنەوە و جارێکی تر لەیەکەم مانگی پاییزدا تێکەڵ ئەکرێنەوە لەگەڵ مێگەلەکەدا بۆ جووت بوون بۆ ئەوەی زاوزێی ئاژەڵەکان بکەوێتە کۆتایی وەرزی زستانەوە کاتێ کە بەهار نزیکەو ئەتوانرێ بە گیاکارو بەرخەکان بەخێو بکرێن. ئەو کارو بەرخانەی کە درەنگتر پەیدا دەبن و بە زمانی خۆیان پێیان دەگوترێ (وەرنی) یا (کورپی) لە دایکەکانیان جیا ناکرێنەوە بۆ ئەوەی گوانی دایکیان بمژن‌و زوو گەورە ببن و بتوانن لەگەڵ بەرخەلەکەدا بچنە لەوەڕ.

هەموو ساڵێك لە كۆتایی وەرزی بەهاردا هەموو مەڕەكان ئەبڕنەوەو خوورییەكەی لێ ئەكەنەوە، پاش ماوەیەكی تر بزنەكانیش ئەبڕنەوە، دە پانزە رۆژی تر واتە لە سەرەتای هاویندا بەرخەكانیش ئەبڕنەوە. بڕینەوەی مەڕو ماڵات لە ئەستۆی پیاواندایە. هەموو ئاژەڵدارێك بە بۆنەی بڕینەوەی بەرخەكانەوە جەژنێك بەرپا ئەكەن كە خۆیان پێی دەڵێن جەژنی بەرخ بڕینەوە. لەو رۆژەدا دەوارنشینەكانی دەورو بەر بەم بۆنەوە بانگ دەكرێن بۆ بەشداریكردن لە بڕینەوەی بەرخەكان و نان خواردن و ئاهەنگ گێڕان.

لەكاتی دەسكردن بە بڕینەوەی یەكەم بەرخدا (ئەسپەنەر - خەربەنە) دەسووتێنن بۆ فەڕو بەرەكەت و پاراستنی بەرهەمەكان لەچاوی بەد. بەر لە دەسكردن بە بڕینەوەی بەرخەكان هەموو بەرخەكان ئەشۆرن و پاكیان ئەكەنەوە. پاشان خوورییەكە ئەكەنە ناو گونیەو ئامادەی ئەكەن بۆ ئەوەی ببینرێن بۆ فرۆشتن لە شارەكاندا. هەندێكیش لە خوورییەكە هەڵ ئەگیرێت لەگەڵ مووی بزنەكاندا بۆ پێویستی رەشماڵ نشینەكان خۆیان.

وەرزی كۆ كردنەوەی بەرو بوومی مەڕو ماڵات (كەرە كۆكردنەوەو خووری بڕینەوە)، لە ناوەڕاستی بەهارەوە دەست پێدەكا تا ناوەڕاستی هاوین، ئەم ماوەیە ئاژەڵدارەكانی باچوانلو لە كوێستاندان. لەبەر ئەوە هەموو بەرهەمەكانیان دەنێرنە شاری قۆچان كە شاری كوێستانی ئەوانە. هەروەها پێش ئەوەی بەرەو گەرمەسێر بكەونە ڕێ و لەناوچەی قوچان دوور بكەونەوە، هەندێ لە مەڕو بزنەكانیان، كە هەموو ساڵێك ناچارن بیفرۆشن، دەفرۆشن بە چێوار-جەڵەبدارەكانی ئەو ناوچەیەو مامەڵەیان لەگەڵدا دەكەن.

لەسەرەوە كە باسی ئەوەم كرد گوتم ئاژەڵدارەكان ناچارن هەندێ لە ئاژەڵەكان بفرۆشن، لەبەر ئەوەیە كە هەموو خاوەن مەڕو ماڵاتێكی باچوانلو وەك هەموو ئاژەڵدارەكانی تر پێش هاتنی وەرزی زستان دەبێ ئەو مەڕو بزنانەی كە توانایان نیە لە زستاندا بەخێویان بكەن و بیان پارێزن، بیانفرۆشن بۆ ئەوەی بە پارەكەیان هەم خەرجی خۆیان و هەم ئالفی زستانی مێگەلەكەی پێ دابین بكەن.

لەپەراوێزی ڕەخنەکانی (کمال نوری معروف)دا

نوسینی: ئەژی

لەم ماوەیەدا مامۆستای بەڕێز مامۆستا کەمال نوری مەعروف ڕەخنەیەکی نووسیوە لەسەر ژمارەکانی (١٣) ی گۆڤاری هەزار مێرد بە تایبەتی دەربارەی بابەتە مێژوویییەکانی گۆڤارەکە.

یەکێك لەو ڕەخنانەی ئاراستەی لێکۆڵینەوەکەم کراوە دەربارەی هونەری بیناکاری و نەخش و نیگاری ناوچەی کەرکوکە، لە سەردەمە مێژوویییەکان، کە دوو بەشم بە زنجیرە لە ژمارەکانی (١٢-١٣) ی گۆڤاری هەزار مێرد بڵاوکردۆتەوە.

مامۆستا هەستاوە بە شیکردنەوەی چەند باسێکی نێو لێکۆڵینەوەکەم، بۆ ئەوەی بتوانێت، ئەنجامی راستی بپێکێت و وە لە هەمان کاتدا کەوتۆتە هەڵەی چاپەوە، بۆ ئەوەی کە راستی کردبێتەوە.

مامۆستا وا دەست پێ دەکات:-

"لەم نووسینەدا نووسەر باسی هونەری بیناکاری سەردەمە مێژوویییەکان دەکات لە ناوچەی کەرکوک، کە بە لای نووسەرەوە گۆڕانێکی هەمە لایەنەی بە خۆوە دیوە کە بۆتە هۆی بەرەو بەرەو پێش چوونی هونەری بیناکاری ".

لێرەدا دەڵێم کە برای نووسەری ئەم قسەیەی کرد دەبوایە یەکێکی تر وای بگووتایە، نەك ئەو، چونکە ئەو دەمێکە خەریکە بە نووسینی ئاسەواری لە ناوچەکانی کوردستان، چونکە مامۆستا باش دەزانێت کە ناوچەی کەرکوك، زۆر دەمێکە ئاوەدانەو خۆی چەند لێکۆڵینەوەیەکی هەیە لەسەر ئەو باسە کە لە گۆڤاری کاروان و هەزار مێرد دووبارە بڵاوی کردۆتەوە، وە لە زنجیرەی یەکەمی لێ کۆڵینوەکەمدا، ئاماژەم بۆ سەرچاوەکانی کردووە. کە بەشێکی ئەو سەرچاوانە لێکۆڵینەوەکانی ئەوە.

ئینجا دەمەوێت ئەوە بڵێم من هەر لە خۆمەوە نەهاتوومە، ئەو خاڵە بنووسم ئەگەر سەرچاوەی پێویست لەبەر دەستمان نەبێت هەروەکو ئەوەی لە زنجیرەی یەکەمدا (ژمارە ١٢ی هەزار مێرد) لە پەراوێزەکاندا بە چڕو پڕی ئاماژەم بۆیان کردووەو لەسەر پێودانگی ئەو سەرچاوانەوە، ئەو بۆچوونەم قەبڵاندووەو رای خۆم لەسەر تاوتوێ کردووە.

ئینجا برای هێژا دەڵێت:

"بۆ نموونە نووسەر دێتە سەر باسی ناوچەکانی (فەتارە) و (قامیش) و (حەویجە) ، کە لە سەردەمە مێژوویی‌یەکاندا ئاوەدان بووە، ئەمەش بەلای نووسەرەوە دەگەڕێتەوە بۆ بەردەوامی سەردەمەکانی پێش مێژوو.

نووسەر لێرەدا بۆ راستی بۆچوونەکەی دەبوایە بەڵگە بە دەستەوە بدایە، ئەویش بەوەی کە ئایا ئەوە شوێنانەدا کنەو پشکنین کراوە کە سەردەمە مێژوویی‌یە جیا .. جیاکانی ئەو شوێنانە بەردەوامی سەردەمەکانی پێش مێژوو بن بەو جۆرەی کە ئەو گۆڕانکاریانەیان بە خۆوە دیبێت ئەگەر وا نەبێت ئایا نووسەر بەڵگەی بۆچوونەکەی لەسەر چی دروست کردووەو زانیاریی‌یەکانی لە کام سەرچاوەوە وەرگرتووە، من لە لای خۆم دوان لەو ناوچانە وەکو (قامیش) و (حەویجە) زانیاریم لەسەریان نی‌یەو نازانم برای نووسەریش ئەو زانیاریانەی لە کام سەرچاوەوە وەرگرتووە."

لەسەرەتادا دەڵێم مامۆستا ئەو (قامیشە)ی کە باسی دەکەی ئەوە هەڵەی چاپی گۆڤارەکەیە من (تادیش) م نووسیوە، نەك (قامیش) ، کە دەبوو مامۆستای بەڕێز لە هەموو کەس زیاتر هەستی بەم هەڵەی چاپە بکردایەو دووبارە هەڵەکەی نەنوسیایەتەوە.

بەڵگەکان زۆر هەر لە سەرچاوەی پەراوێزەکانەوە باس دەکەم، کە بەردەوامی سەردەمەکانی پێش مێژوون، وە تا سەرەتای سەردەمە مێژوویی‌یەکان و دوای ئەو سەردەمانەش هەر ئاوەدان بووە . بۆ ئەوەی برای نووسەر راستی لێکۆڵینەوەکەی منی بۆ دەرکەوێت، دەتوانێت بگەڕێتەوە پەراوێزەکانی زنجیرەی یەکەمی باسەکەم. کە ئەم سەرچاوانە بەڵگەی راستی بۆچوونەکەمن

(١) مجلة المجمع العلمي الكردي، بەرگی یەکەم بەشی یەکەم ، ١٩٧٣ . لێکۆڵینەوەیەکە بەناونیشانی :- "عصور ما قبل التاريخ في وادى الرافدين على ضوء التنقيبات الاثرية في كردستان العراق"، نووسینی طه باقر.

ئەگەر چاوێك بەم سەرچاوەیە بخشێنێت بۆی دەردەکەوێت کە ئەم ناوچەی کەرکوك زنجیرەیەکی نەپساوە لە نێوان سەردەمەکانی پێش مێژوو سەردەمە مێژوویی‌یەکان، کە خشتەیەکی رێکوپێکی هەموو کوردستانی کێشاوە ، کە کەرکوك ناوچەیەکی بەرچاوی ئەو خشتەیەیە.

(٢) " المرشد الى مواطن الاثر والحضارة ، المرحلة الرابعة، نووسینی طه باقر ، فؤاد سفر، ١٩٦٦

لێرەدا زۆر بە جوانی باسی حەویجەو (قادیشی گەورە) و (بچووك) کراوە کە گوایە چەند ناوچەیەکی ئاوەدان بوونە.

"توجد قرب نوزي تلول اثرية صغيرة معظمها مستوطنات من عصور ما قبل التاريخ، منها تلا قادش الكبير و قادش الصغير ، یا دەڵێت " توجد مواضع اثرية في الاراض المنبسطة بين كركوك والحويجة بعضها من عصور ما قبل التاريخ، حيث تكثر فيها فخار من عصور حلف و البعيد و فيها موضع اسمه (تل ماحوز) الذي يعني بالارامية

(المدينة) .. في اثنا حفر وجدت قنان للري ووجدت قناني من الزجاج واواني من الخزف من العهدين الفرثي و الساساني.."، بڕوانە (١٢-١٣)

هەروەها بڕوانە

(٣) مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الاول ، المجيز في تاريخ حضارة وادي الرافدين، طه باقر ، لێکۆڵینەوەیەکی چڕو پڕی تێدایە دەربارەی ئەم ناوچانە.

برای بەڕێز بەڵگەی بەردەوامی ئەم ناوچانە لەو سەرچاوانەوە وەرگرتووە، کە باسم لێ یان کرد، بەڵام چونکە تەنها چاوت بە بەشی دووەمی لێکۆڵینەوەکەم خشاندووە ، چاوت بە زنجیرەی یەکەمی لێکۆڵینەوەکەم نەکەوتووە بۆ ڕاستی ئەم لایەنە برام ئەگەر تۆ بڵێیت زانیارم لەسەر (قامیش) و (حەویجە) نییە، ئایا دەبێت یەکێکی تر بڵێت چی!.

مامۆستای هێژا دەڵێت:-

".. جارێکی تر نووسەر لە باس کردنی خانوو بەرەی گۆتی‌یەکاندا هەندێ زانیاری نیشان دەدات کە هەتا ئەمڕۆمان کنەو پشکنین لە هیچ شوێنێکدا لە کوردستان ئەوەی نەسەلماندووە کە ئەو چینانەی نووسەر ناوی بردوون بۆ گۆتی یان لۆلۆین بگەڕێتەوە".

برای بەڕێزم :-

من تەنها ئاماژەم بە سەرچاوەکان کردووە، وە ئەو سەرچاوانەش نەهاتوونە دانی ڕاستی بنێن بەو شوێنانەدا تەنها ڕاوبۆچوونە، کە ئەو پشکنینانە تایبەت مەندی خۆی هەیە کە لەوانەیە بگەڕێتەوە سەردەمی گۆتی‌یەکان، ئەویش لە بنکەی خانووەکاندا هاوشێوەیی هەیە.

من ئاوا دەستم پێکردووە:-

" لێرە بە دواوە ، هەوڵ دەدەم کە ڕوونکردنەوەیەك بکەم لەسەر هونەری بیناکاری (گۆتی) و (لۆلۆیی)یەکان هەرچەندە بە شێوەیەکی کەم‌و بێ دەرامەت بێت‌و بەڵگەی پێویست بە دەستەوە نەبێت".

کاتێکیش ڕاوبۆچوونی مامۆستای هونەر (ئەنتوان مورتگات)م وەك نموونە هێناوەتەوە، ئەویش تەنها بۆچوون دەخاتە ڕوو ئیتر نازانم مامۆستا چۆن باسەکەی داڕێژاوە.

ئینجا دەڵێت:-

"نووسەر لە بارەی شارستانیەتی (گۆتی)یەکان ڕای بەڕێز دکتۆر فوئاد حەمە خورشیدی وەرگرتووە کە دەڵێت:- شارستانی‌یەتی گۆتیەکان هەبی‌و نەبێ هەر بەرەو چاکتر گۆڕان‌و درێژەدانە بە شارستانی‌یەتی پێشەوەی چەرموو، نووسەر لێرەدا ویستویە بڵێ: گۆتی‌یەکان هەڵگری شارستانیەتی (چەرموو)ن ، کە بەرەو پێشیان بردووە، من لەو بۆچوونە تێناگەم کە چۆن گۆتیەکان بونەتە جێگری شارستانیەتی چەرموو لە کاتێکدا جیاوازی سەردەم لە نێوانیاندا لە چوار هەزار ساڵ تێدەپەڕێ."

من لەو باسەدا تەنها وەکو ڕایەکی مامۆستا فۆاد حەمە خورشیدم هێناوەتەوە، من نەهاتووم بڵێم هەڵگری شارستانی چەرموون بەڵکو وەکو بۆچونێك ، ئەم ڕایەم هێناوەتەوە بۆ شوێنی گۆتی‌یەکان، دوایش ئەو چوار هەزار ساڵەی کە باسی کردووە تا

ئێستا کنەو پشکنینی تێدا نەدۆزراوەتەوە، دەنا ئەو ماوەیە نەبوونی ئاسەوارە کە چاوەڕێی دۆزینەوەیە بۆ زیاتر راستی مامۆستا دەڵێت:-

"نووسەر لە دیاری کردنی سەردەمی فەرمانڕەوایەتی ئاشووری یەکاندا کەوتۆتە هەڵەوە ، کە دەڵێت: دەتوانین بە (ئاوەز) بگەینە ئەو راستی یە، ئاشوریەکان لە سەرەتای چەرخی چواردەی پێش زایینی و لە دوایدا توانییان ئەو دەسکەوتە سیاسی و شارستانی یە بەدەست بهێنن کە میللەتی (هۆری) و دەوڵەتی (میتامن) ئەیانویست بگەن پێی.

من نەهاتووم باسی دیاری کردنی سەردەمی فەرمانڕەوایی ئاشوری یەکان بکەم بەڵکو هاتووم دیاری سەردەمی هونەری ئاشووری و هوری- مینتانی بکەم نەك فەرمانڕەوایی، ئەمیش لە دیاری کردنیدا عەقڵ پەیی پێ دەبات نەك عاتیفە.

من ووتوومە میللەتی (هوری) و دەوڵەتی (میتانی)، ئینجا نازانم نووسەر چۆن دەڵێت، هەر دووکی لێك نەکردۆتەوە ئینجا مۆستا دەڵێت:

"نووسەر لە باسی (کوروخانی) ناوچەی کەرکوك ناوی دکتۆر وەلید یاسینی نەهێناوە کە لە شەستەکاندا کنەو پشکنینی لەو شوێنەوارەدا کردووەو راپۆرتی تێرو تەسەلی لەسەر چینە دەرکەوتووەکانی نووسیوە کە بۆ سەردەمی خووری یەکانی گێڕاوەتەوە نووسەر لێرەدا بەو ناو نەهێنانەی وای داوەتە قەڵەم ئەوەی لەسەر (کوروخانی) نووسیویە لە بارەی هونەری بیناکاری میتانیەکان زادەی خۆیەتی، ئەمەش مافی کەسێکی تری تێدا خوراوە.

یەکەم: من لە سێ پەراوێزدا ئاماژەم بە نووسینەکە کردووە، ئەویش پەراوێزەکانی (٣٤، ٣٥، ٣٦، ٣٧)ە

دووەم: ئەو سەرچاوانەی دەست نیشانم کردووە بۆ ئەو باسەی کە مامۆستا کەمال دەڵێت هیچ سەرچاوەیەکی دیاری نەکردووە ئەمە سەرچاوەکانە:-

مجلة سومر ، الجزء الاول و الثاني، ساڵی ١٩٧٠ ، مجلد السادس والعشرون.

مجلة سومر ، الجزء الاول ، الجلد الثالث والثلاثون، ساڵی ١٩٧٧.

سێیەم: ئەو سەرچاوانەی کە من لە پێشەوە باسم کرد دەربارەی کوردوخانی، لێکۆڵینەوەیەکە بە پێنوسی دکتۆر یاسین محمود الخالص، ئینجا نازانم مامۆستا ئەم ناوە دکتۆر وەلید یاسن)ەی لە کوێوە هێناوە ، یان لێی تێکچووە، مادام من دەست نیشانی سەرچاوەکانم کردووە لە پەراوێزەکاندا ئایا بۆچی مافی یەکێکی ترم خواردووە، نازانم ئەمە چەندی بە چەندە یان مامۆستا لێی تێکچووە.

مەرگی
مێژوونووسی گەورە
"مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی"

ئەم ژمارەیەی گۆڤارەکەمان لەژێر چاپدا بوو ، کە هەواڵی جەرگبڕی تیرۆری مێژوونووسی گەورەی گەلەکەمان مامۆستای بەهەشتی " مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی" مان بیست. ئێمە لە کاتێکدا ئەو کردەوە نامرۆڤانەیە بە توندی ڕیسوا دەکەین، سەرخۆشی لە بنەماڵەی شەهیدو خۆمان و گەلەکەیشمان دەکەین و لە خوای گەورە دەپاڕێینەوە کە گیانی نەمری بە بەهەشتی بەرینی خۆی شاد بکات. وا ئەمجارە هەر ئەوەندە فریاکەوتین بۆ بەرز ڕاگرتنی یادو سەروەریی ، وێنەی ژیاننامەکەی بە عەرەبی و بەدەستخەتی پیرۆزی خۆی بۆ مێژوو بخەینە بەرچاوی خوێندەواران.

ژیاننامەی

مەلا جەمیل رۆژبەیانی

بەدەستخەتی خۆی

محمد جميل الروژبياني في سطور

ولد في (٢٧/ رجب ١٣٣١ هجرية الموافق لـ ١٩١٣م)
في قرية قورتان (هەوديان) ناحية قره حسن التابعة
لكركوك، من ابوين كرديين (الملا محمد الروژبياني القورتاني)
وامنة عمر (زهرا، بنت حسن الروژبياني)
بعد ان تلقى دروسه على طلاب مدرسة والده القرآن ثم اللغة
على والده (الفارسية - التركية - العربية) والعلوم
الدينية فقها وتفسيرا وحديثا وعلوم عربية.
فصار بعد ذلك يدرس في اربيل وعوينه وكفري لطلبة الثقافة والعلوم
الدينية، ثم نال الاجازة من الشيخ رضا الواعظ عام
١٩٤٢ م.
شهد الحبس والنفي والاعتقال، وهجرة الوطن
نضالا في سبيل القومية والوطن.
قضى من سني حياته سنوات (١٩٥٠-١٩٦١) اماما
خطيبا ومدرسا دينيا في السعدية - داقوق - كركوك
(الحويجة - بنگل - كركوك) ثم فصل من الوظيفة
قام بترجمة كتب عديدة اهمها تاريخ السليمانية من اللغة
الكوردية، شرفنامه، من اللغة الفارسية، الرسائل
المقدسة من التركية، ... من التركية
وغيرها. وقام بتأليف كتب عديدة (عن الكرد ... قد
باللغة العربية) فەرمانڕەوای دوو کوڕانی ... دەوڵەتی
... ڕۆژبەیانی - عەبباسی ... و ...
كوردى و ... من الكتب المعدة للطبع (الى الان)

وكتب مقالات عديدة باللغات الاربعة (الكوردية -
الفارسية - التركية - العربية) في مختلف المجلات والجرائد
الكوردية - الفارسية - العربية - التركية في العراق وايران
ولبنان وغيرها. كما كتب ردا على كتاب ... الكرد ال...
لـ ... ومقالات ... ترجمها الى
... الانجليزية ونشرها في امريكا.
٦- ساهم في ندوات عديدة في ... الهيئة الكوردية
في المجمع العلمي العراقي في لجنة التاريخ فصحح كثيرا
من كتاب ... تاريخ الكرد وكوردستان للمرحوم محمد
امين زكي بك.
- والان وهو في ٨٧ عاما من العمر لا يزال مواظبا على
الترجمة والتأليف وكتابة المقالات بكل نشاط
(وحماس. هذا) ... اللقاءات ... والظهور
على شاشة التلفزيون ... وانتظام حاليا فيه.

العدد ١٥
السنة الرابعة
اذار ٢٠٠١
نوروز ٢٧٠١

هزار ميرد

مجلة علمية فصلية
تبحث عن آثار و تاريخ وتراث كردستان
تصدرها وزارة الثقافة في حكومة اقليم كردستان

العدد ١٥
السنة الرابعة
اذار ٢٠٠١
نوروز ٢٧٠١

هزار ميرد

مجلة علمية فصلية
تبحث عن آثار وتاريخ وتراث كردستان
تصدرها وزارة الثقافة في حكومة اقليم كردستان

صاحب الامتياز
وزارة الثقافة

رئيس التحرير
د.نبز مجيد امين

سكرتير التحرير
رافدة عبدالله قرداغى

هيئة التحرير
بخشان عبدالله محمد
وفاء خلوق سعيد
هاشم حمه عبدالله
نسرين خواكرم

الاستشاريون
د. كمال علي
د. دلير احمد

المشرف اللغوي / حسن عبدالكريم
مشرف المجلة / محمد عبدالكريم سولەيی

العنوان: السليمانية / وزارة الثقافة / المديرية العامة للطباعة والنشر

محتويات القسم العربي

ت	الموضوع	الكاتب- المترجم	الصفحة
١	المنحوتة الصخرية	شاري كاظم السماوي	٢٢٠
٢	حجرة حدود جديدة لمردوخ نادن- آخي	بشرى نعمت احمد	٢٢٥

الغلاف الاول : قدح ذهبي مصنوع على شكل اسد مع سيف ذهبي عثر عليه في اكتبانا عاصمة الميديين القرن الخامس (ق.م) متحف المتروبوليتان، نيويورك

الغلاف الاخير : جسر فرهاد آباد (كردستان ايران عصر السلجوقية)

الغلاف الداخلي الاول : مسكوكه فضية أموية عثر عليها في موقع بازيان ضربت في واسط سنة ٦٧ هـ. وهي من المسكوكات النادرة في العالم.

الغلاف الداخلي الأخير : بناء من سليمانية.

المنحوتة الصخرية
(دربندي كاور في قرداغ)

الآثارية : أيفاشترومنكر
معهد الاثار الالماني قسم بغداد
ترجمتها عن الالمانية : شاري كاظم السماوي

ان المنحوتة الصخرية (دربند كاور) اعلن عنها لأول مرة في عام ١٩٢٥ السيد س.ج.ادموند وبعد ذلك تطرقت اليها كتابات عدة إلا انها لم تقيم كنصب آثري ربما يعود السبب الى الصورة الشمسية التي التقطها ادموند لعدة مواضع ولم تكن في الجوهر لتبرز التفاصيل والتعرف عليها. ان الشبه الكبير بين المنحوتة هذه (ومنحوتة نرامسين الاكدي) التي عثر عليها في سوسة قد تركت التكهنات والانطباع بانتمائها الى حقبة زمنية واحدة. ولو ان بعض الآثاريين قد شككو بهذه الاحتمالات بسبب سعة حافة (القلنسوه) عطاء راس الحاكم ولكن هذه الشكوك لم تصل الى حد الاطروحات او المناقشة الغير الشفهية.

في صيف عام ١٩٦٠ اتيحت لي الفرصة مع السيد فرنر تشيك المصور للقيام بالمهمة من قبل المعهد الالماني للآثار في بغداد لزيارة دربندي كاور واعادة تصوير تلك المنحوتة الصخرية بشكل جيد وادراجها ايضا ضمن منهاج تاريخ الفن عبر الرؤية النوعية. يمكن الوصول الى هذه المنحوتة من مدينة السليمانية خلال ساعة ونصف بالسيارة ومن هناك وعبر الجبال العالية التي هي عبارة عن سلسلة صخرية تحد السليمانية وبمقابل الجنوب تقع (قرداغ) التي تبعد ٤٥كم، ثم نصف ساعة الى منطقة قوبي- وعلى احدى المرتفعات وبين ممر صخري ضيق نرى المنحوتة في مكان ذو معنه استراتجي ومهم للدفاع عنه او احتلاله

-في حالة الحرب تعتبر في غاية الاهمية ولهذه السبب

-وضع هذا النصب بشكل مباشر وفي المكان الذي كانت تحسم فيه المعارك ، كما تعلن لنا هذه المنحوتة وحتى يومنا هذا النجاح الذي حققة هذا الحاكم الذي لم يدون اسمه.

رأس البرونزي (نينوى)

النحت السخري – من دربندى كاور

ان هذا النصب لايمكن الوصول اليه بدون معدات، كما ان التصوير لايتم الا بالصعود على بعض الصخور– خصوصاً ان واجهة هذه المنحوتة تتجه نحو الشمال وموقعه تحت صخر النيشين– جعل الشمس لاتصل او تمس المنحوتة وهذه الوضعية الجيدة جعلت المنحوتة محمية من الاعاصير والعوامل البيئية الاخرى على الاقل في قسمه الاكبر من السطح والذي بقي محافظاً نسبياً على سماته. لقد وضع في طبقتين – الاولى الشخصية الرئيسية الحاكم الواقف وقد نحت في طبقة عميقة من الصخر بينما الساقط ارضاً عند اقدامه عمل بشكل سطحي من خلفية الصخر العلوية وبين الشخصية الرئيسية والاعداء مستوى واضح البروز للحاكم في اعلى النحت.

التشابه كبير بين مسلة نارامسين في متحف اللوفر– ففيه يتواجد ثلاثة قواعد (اسس) فوق بعضها البعض والتي تسرى وتتساوي في العمق بحيث لا تتعرض نوعية الاشكال الى الاذى ان الشخص الرئيسي هنا يعتمر قلنسوة مسطحة وعريضة حيث ترى الجدائل من الخلف. والوجه في قسمه الاعلى قد اصابه بعض الرضوض اما سماته كالانف المعقوف يذكرنا بالراس والوجه الملتحي المعمول من البرونز (نينوى) تحت الفم نرى بقايا جدائل

نحتت بصورة جيدة وتاخذ شكلاً متموجاً خاصة شعر اللجته حول الفم وهي تتشابه مع الراس البرونزي المذكور. من تحت القلنسوة وضعت الجدائل الجانبية اما البقية تتكون من اربعة عشر زوجا مترادفا كامواج عمودية والتي تنتهي بواحدة فقط في اعلى الصدر وهي جديلة محدبة. الشفاه لاتعطي اختلافاً واضحا بين العليا والسفلى ومع الاسف فأن القسم الاعلى من الوجه اصابه الاذي (الخدش) نتعرف على الحاجبين فانها مقوسة وفي خطوط متوازنة حيث تكون منحنية.. اما التجاعيد في جبين الوجه فانها تتماشى كثيراً مع الراس البرونزي لسرجون الثاني. اللحيه هنا تغطي قسماً من عقدي عنق وضعت فوق بعضها البعض والتي بقيت محافظة على شكلها في الجهة اليسرى اما العقد العلوى متناثر القسم الامامي يحوي على لؤلؤتين ونصف كبيرتي الحجم بينما في الخلف عدد اصغر منها - اساوراً في كلتا يديه من اللؤلؤ المحوري. اما الزي الذي يرتديه الحاكم فهو واضح جداً وكما اراد فنان هذه المنحوتة ان تظهر جميع التفاصيل المميزة كما هو واضح من الخطوة التي يتخطيها الحاكم بالمازرة التي يرتديها في اسفلها تظهر حبيبات دائرية على طيبات متموجه. ان هذه الوزرة او المازرة معروفة عند الاكديين تبدو قصيرة وليس لها الا تعليل واحد هو ان الملابس تكون احيانا عائقا في الحرب وبصفة خاصة عند الحاكم الذي يقاتل كذلك نرى القسم الاعلى من جسد هذا الحاكم عاريا الا من شريط او حزام يتوسط القسم الاعلى وهذا الشريط واضح تماما. ان هذا الزي معروف فهو عبارة عن قطعة قماش طولها ١,٢٠م يلف به الجسد ابتداء من اسفل الخصر بقليل وعلى جهة اليسار ثم صعودا الى الصدر ويرفع الى الكتف ثم ينزل على الظهر ويلف

مرة اخرى حول الخصر ثم يطوى او يعمل ثنية وتترك على الجانب.

الحاكم يحمل قوساً والتي تبدو متوازية الاوتار و بخطوط مائلة انها تقسم الصدر وتغطي جزا منه ونرى ايضا في نهاية القوس العقد الخاص بالاوتار - بشكل عام ان هذه المنحونة عملت بهيئة جانبية وترك الفنان مساحة واضحة. في اسفل المنحونة نرى (مرتفعا) او درجة يقف عليها الحاكم وتحته الساقطين ارضاً- في هذا نرى على اليسار رجلا يلبس خوذة تغطي الاذنين - وملتحي وله ايضا ضفيرة طويلة- وتناثر بعص الحضلان- الرجل يرتدي المازرة الملفوفة حول وسطه وتصل لحد الركبة الذراعين مشمرة على سعتها اما الرجل الآخر الساقط على اليمين فأن الشبه واضح بين الاثنين لقد عمل الفنان بأستثناء واضح على ذلك وكما يقتضي الحدث.

نستطيع قراءة مفردات وتفاصيل هذه المنحونة التي تماثل وتشبه كثيرا التماثيل الاكدية مرة اخرى تذكرنا تلك الجبهة المتجعدة ورداء الحاكم الذي يشبه رداء الحاكم المدون اسمه تحت اسم (Manstmsu) مانشيوسو الاكدى واتخاذ الخصائص في النوعيه والوضوح في التفاصيل والوضعية الفنية لاتكون الا في اطار الفن الاكدي المعروف بتلك المواصفات واسلوب الصياغة في شكل الجسم.

كما سنرى من نقلص الذراع الايسر وتظهر بوضوح اطراف مفاصل اليد وانحناء الذراع وضعها الى الصدر وهي تحمل القوس اما الذراع الايمن هناك تراجع الذراع الى الخلف قليلا وثنية اليد تظهر بوضوح وهي تحمل الفاس- الصدر عمل بشكل آلي وقد وضع الفنان تجريفة او درجة على الصدر ليميز الجزء الاعلى عن الاسفل.

لن نستطيع ان نتحقق من شخصية الحاكم او الملك وحول اي حدث تاريخي هذا- لكن عند النظر الى هذه المنحوتة (دربندي كاور) والتامل فيها فان الحجة كافية لأدراجها ضمن العهد الاكدي كما اقترح السيد س.سميث وغيرهم- وبالمقارنة مع وقفة نرامسين (Naramsn) الموجودة حاليا في متحف اللوفر بباريس- انها وقفة فوق قمة جبل ووقفة انحدار وهو يتغلب على الصعاب. المعركة واحداثها تتطابق مع موضوع (دربندي كاور)- انهما متشابهان جداً ونستطيع القول انها نسخة طبق الاصل. منحونة ترامسو وضعت في المدينة لذلك تميزت بجمالها ودقتها- ولم يكن العمل اطظراريا وفي موقع المعركة معظم النصب والمنحوتات الصخرية التي تمثل (لحظة الانتصار) هي عبارة عن علاقة مباشرة ومتبادلة لاتها تمثل القدرة والمثل العليا لعامة الناس.

بقي ان نقول ان في هذه الجبال في شمالي العراق المزيد من هذه المنحوتات الصخرية المهمة وليس بالضرورة ان نقارنها مع منحونة دربندي كاور ونصب نارمسين و الان لانستطيع ان نقدم الجواب النهائي ولكن في المستقبل لنا وقفة مع هذه المنحوتات.

حجرة حدود جديدة لمردوخ نادن _ آخي

IM 90585

(القسم الاول)

د. خالد الأعظمي/ كلية الآداب
قسم الآثار /جامعة بغداد
ترجمة من الانكليزية
بشرى نعمت احمد

في عام ١٩٧٩ استلمت المؤسسة العامة للآثار من وزارة الاعلام إحدى الوثائق القانونية البابلية والتي تعود الى صنف وطراز المنقوشات (أو النقش بالحفر) والتي تسمى بـ (حجرة حدود – Kudurru) . وفي الواقع هذه العناوين لم تستخدم وتستعمل لغاية و غرض كصفه مميزة وخاصة للحدود ، لكن دائماً العمود الاول من الكتابات المحفورة (المنقوشة) تعرض على وجه منتظم ، في الاتجاهات المحدودة للوضع الذي إشير إليه ، ففي هذه الحالة عبارة (حجرة حدود – Boundry stone) قد استخدمت. وحجرة الحدود التي نشرت واعلن عنها هنا. قد ترجمت وفسرت وهي قد وجدت في موقع قديم يطلق عليه (المجلات – ELMJELAAT) والتي تقع حوالي ١٦ كم شمال طيسفون ، و ١١ كم شرق نهر ديالى ، و ٥كيلو مترات جنوب شرق المجرى القديم لـ (نهروان) و ٦ كيلو مترات شرق تل بسمايه (حجرة الحدود) هذه تحتوي على كتلة حجرية وهي حجر رملي باللون الابيض . الضارب الى الرمادي حيث يتدرج سطحياً في القمة والأسفل . وهي تقريباً بيضوية الشكل واعدت على اربع اتجاهات لكي تنحت وتنقش وتحفر عليها. اما قياساتها فهي (٥٠ سم) طولها أما الحد الأدنى لعرضها هي ٢١ سم في الوسط.

ان الشيء المهم في هذا الحجر الحدود المنقوش انها كبيرة وجديرة بالاعتبار ليس فقط فيما يتعلق بأنها كاملة و تامة وكونها فريدة و وحيدة من نوعها من بين كل تلك الأحجار الحدودية لكن أيضاً هي من الناحية الآثارية والتاريخية فريدة من نوعها.

اولاً.. كان الأحتمال المشار إليه هو ان اسم (اكد- Akkad) (AGADE) عاصمة مدينة سرجون ، ربما تغيرت الى اسم آخر خلال العقد الثاني .. أما ثانيا.. فأن الأقتراح

الجديد لأسم مدينة اكد ربما تشير الى موقعها حيث أن الكثيرين من العلماء حاولوا البحث والأستقصاء عن هذه الحقيقة.

على الرغم من أن حقيقة الكثيرين من الملوك أطلقوا على انقسم (ملوك سومر واكد) ومواقع عواصم المدن في العراق القديم قد تطابقت وتماثلت مع بعضها ، لكن موقع مدينة اكد عاصمة مدينة سرجون الأكدي مازالت غير

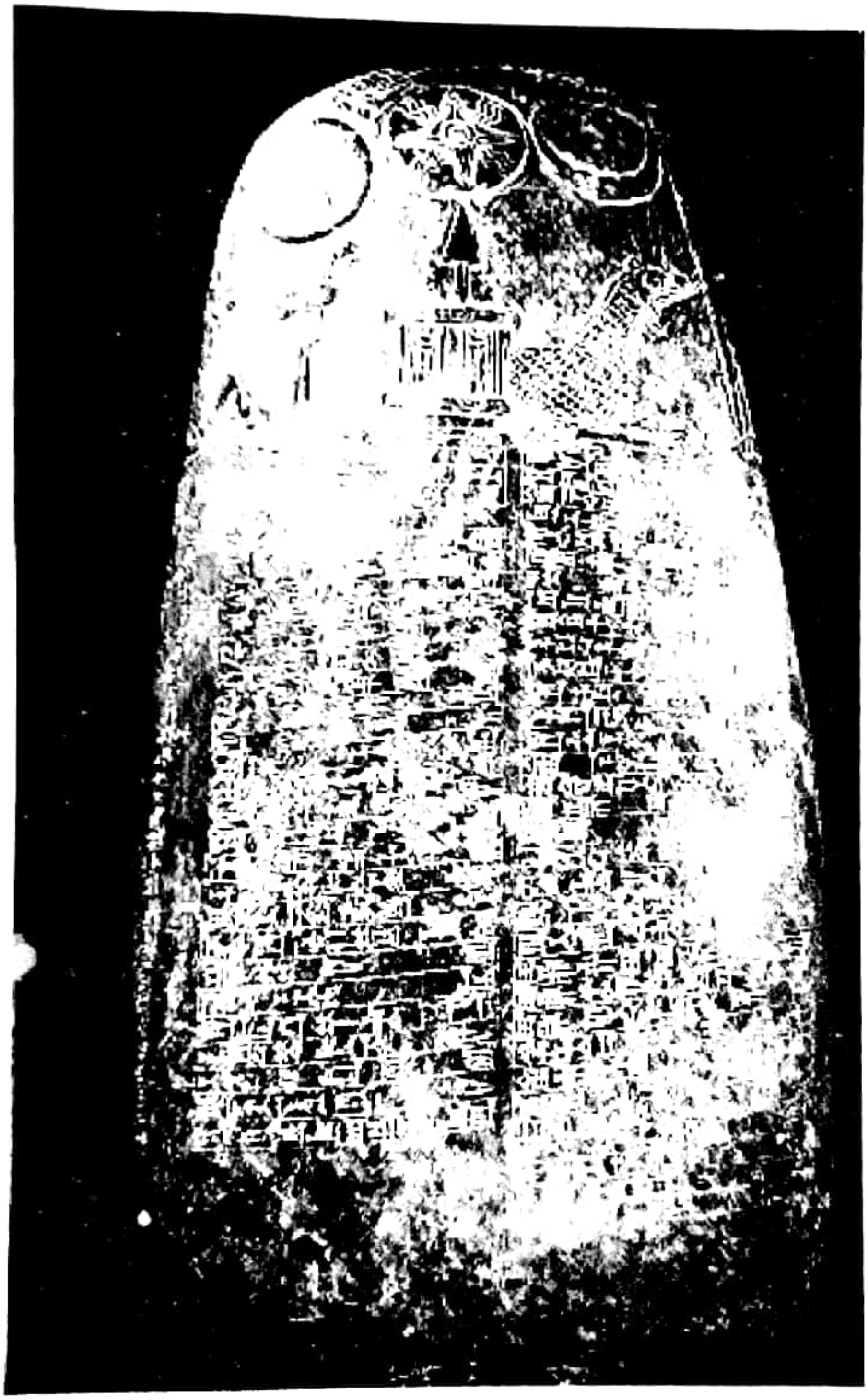

معروفة ، ومع ذلك فأن العديد من العلماء قد اقترحوا بأن موقعها (أي موقع مدينة اكد) ربما قد تكون واقعة في مكان ما في منطقة بين جنوب بغداد وشمال مدينة بابل ، ولا احد اثبت وبرهن بأية دلائل وحقائق فيما يتعلق بالموقع المؤكد والموثوق به لمدينة اكد. ولذا فأن العديد من الأقتراحات والآراء لهذه المسالة المعنية تعطينا الحق في ان نقترح بانّ عاصمة مدينة سرجون الأكدي ربما تكون قد دمرت كلها تماماً بما هو في حد ذاته انه قد اختفت خلال فترة اجتياح وحكم الگوتيين فيها. ولذا فأن اسم اكد لربما قد تغيرت الى اسم آخر خلال الفترات والعصور المتوالية من بعدها، بينما اكد الوطن (الدولة) بقيت على حالها تحمل التسمية نفسها.

المصدر:

مجلة سومر / الجزء الأول والثاني، المجلد الثامن والثلاثون، ١٩٨٢، من ص١٢١-ص١٣٢.

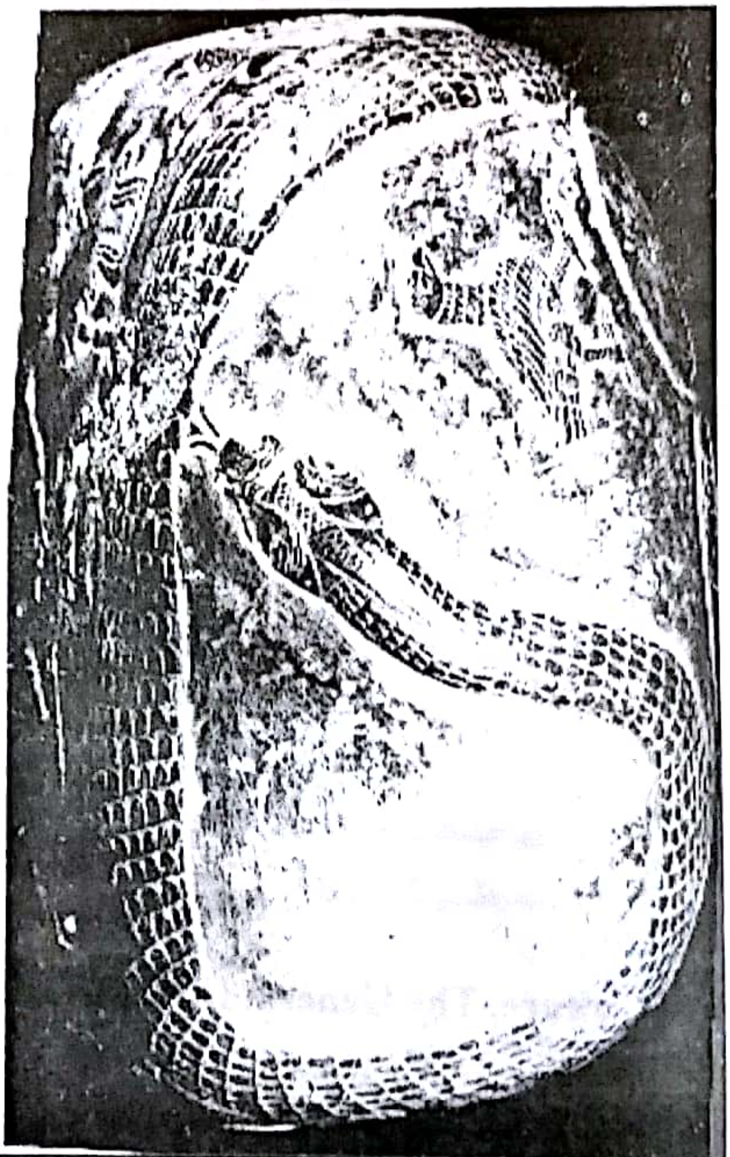

HAZARMERD

NO: 15
Fourth year
March
2001

A Scientific Periodical Magazine. Deals with kurdistan Archaeology, History and Heritage

Issued By Ministry of culture
Kurdistan Regional Government

Concesionaire
Ministry of Culture

Editor- In – Chief
Dr. Nabaz Majid Amin

Editing Secretary
Rafida Abdullah Qaradakhi

Editing Board:
Pakhshan Abdullah mohammad
Wafa Khalooq Saeed
Hashim Hama Abdullah
Nasreen khwakaram

Counselors:
Dr. Kamal Ali
Dr. Dlear Ahmad

Address:
Sulaimani, Ministry of Culture, The General Directorate for Publication and Press.

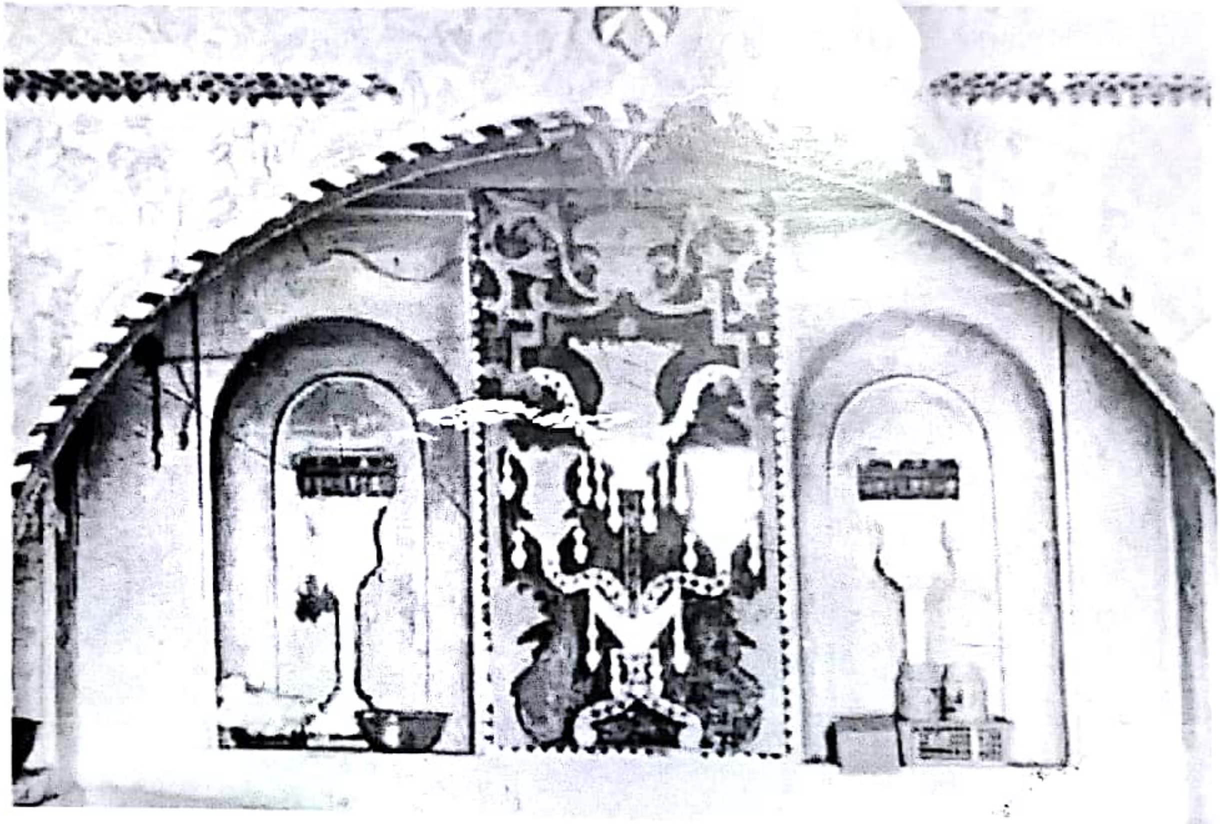

نەخش و نیگاری خانوی مەحمود سەعید حەمە ئەمین
گەڕەکی گۆیژە - سلێمانی

HAZARMERD

No.15 FOURTH YEAR March 2001

پردی فەرهاد ئاباد. سەردەمی سەلجوقییەکان. کوردستانی ئیران

A Scientific Periodical Magazine,
Deals with, Kurdistan Archaeology, History and Heritage.

Issued By Ministry of Culture, Kurdistan Regional Government